

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М. В. ПТУХИ НАН УКРАЇНИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

4 (42) ▶ 2020

ЗМІСТ

Демографічні процеси

- ПУГАЧОВА М. В., ГЛАДУН О. М. Реєстри населення як ядро системи реєстрів у північноєвропейських країнах 3
- ЛІБАНОВА Е. М., ПОЗНЯК О. В. Зовнішня трудова міграція з України: вплив COVID-19 25
- МАЙДАНІК І. П. Вплив закордонного працевлаштування на особливості дітородної поведінки зворотних мігрантів 41

Рівень життя

- NGWAKWE COLLINS C. Gender equality and extreme poverty alleviation in sub-Saharan Africa 56
- ЧЕРЕНЬКО Л. М. Українській середній клас у новому тисячолітті: тенденції та перспективи 71

Людський розвиток

- КАЛАШНИКОВА Т. М. Просторово детерміновані ризики людського розвитку 93
- ОТКИДАЧ М. В. Асиметричність характеристик «гідної праці» в аспекті регіонального людського розвитку 106

Соціальна політика

- РОМАНЮК С. А. Соціальна політика: питання сучасної концептуалізації інституціоналізму 120
- КРАЄВСЬКА Г. О. Самоорганізація населення в контексті розвитку соціального капіталу України 143
- ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ 160
- GUIDELINES FOR AUTHORS 163

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
PTOUKHA INSTITUTE FOR DEMOGRAPHY AND SOCIAL STUDIES
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

4 (42) ▶ 2020

CONTENTS

Demographic Processes

- PUHACHOVA M. V., GLADUN O. M. Population Registers as the Core of the System Registers in Northern European Countries 3
- LIBANOVA E. M., POZNIAK O. V. External Labor Migration from Ukraine: the Impact of COVID-19 25
- MAIDANIK I. P. The Influence of Employment Abroad on Childbearing Behaviour of Return Migrants 41

Standard of Living

- NGWAKWE COLLINS C. Gender Equality and Extreme Poverty Alleviation in sub-Saharan Africa 56
- CHERENKO L. M. Ukrainian Middle Class in the New Millennium: Trends and Prospects 71

Human Development

- KALAHSNYKOVA T. M. Spatially Determined Risks for Human Development. 93
- OTKYDACH M. V. Asymmetric of the Characteristics of “Decent Work” Within the Aspects of Regional Human Development 106

Social Policy

- ROMANIUK S. A. Social Policy: Issues of the Modern Conceptualization of Institutionalism. 120
- KRAIEVSKA H. O. Self-Organization of the Population in the context of Development of Social Capital of Ukraine. 143
- GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.) 160
- GUIDELINES FOR AUTHORS 163

Cite: Puhachova, M. V., & Gladun, O. M. (2020). Population registers as the core of the system registers in Northern European countries. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 3-24. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.003>



<https://doi.org/10.15407/dse2020.04.003>

УДК: 351.755.3 : 351.755(4-17)

JEL CLASSIFICATION: C 89

М. В. ПУГАЧОВА, д-р екон. наук, старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: maryni@ukr.net
ORCID 0000-0003-1680-4284

О. М. ГЛАДУН, чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук,
старш. наук. співроб., заст. директора з наукової роботи
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com
ORCID 0000-0001-6354-6180

РЕЄСТРИ НАСЕЛЕННЯ ЯК ЯДРО СИСТЕМИ РЕЄСТРІВ У ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Системи електронних реєстрів, що створені у багатьох європейських країнах, уже давно довели свою ефективність при застосуванні у різних сферах функціонування держави, окремих фірм та у поліпшенні умов взаємодії населення із органами влади та приватними організаціями. Особливе місце у системах реєстрів посідають реєстри населення. Саме вони надають усебічну та повноцінну інформацію про особу, при цьому даючи змогу людині економити час та зусилля при вирішенні нагальних проблем, запитів та вимог, що стосуються здоров'я, освіти, власності, зайнятості, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги тощо. Реєстри населення також довели свою ефективність під час проведення останніх раундів переписів населення та житла. Піонерами у створенні та використанні систем реєстрів населення є північноєвропейські країни. Актуальність статті для України обумовлена: активним розвитком різноманітних реєстрів, які, проте, погано взаємодіють між собою і не становлять цілісної системи; необхідністю врахування досвіду провідних країн у створенні повноцінної системи реєстрів.

Метою статті є узагальнення досвіду північноєвропейських країн із створення та функціонування систем реєстрів та із визначення ролі центрального реєстру населення як одного з базових.

Новизна статті полягає в узагальненні та порівняльному аналізі систем реєстрів північноєвропейських країн, дослідженні ролі центрального реєстру населення та інших базових і спеціалізованих реєстрів як постачальників інформації про населення.

Методи дослідження: системний аналіз, наукове узагальнення, порівняльний аналіз, методи теорії дослідження складних систем.

У статті досліджено загальні аспекти створення та використання реєстрів населення у країнах Північної Європи. Характерною особливістю північноєвропейських країн, на відміну від України, є системність у створенні окремих реєстрів, коли для певного адміністративного реєстру одразу визначається місце у загальній системі та зв'язок з іншими, в першу чергу базовими, реєстрами. На прикладі двох із найбільш просунутих із цього питання країн — Данії та Норвегії — аналізуються заходи щодо створення систем персональних ідентифікаційних номерів та практика використання цих номерів у системах реєстрів. Наведено приклади підсистем реєстрів охорони здоров'я та освіти, а також деяких інших реєстрів, що містять персоналізовану інформацію. На базі досвіду північноєвропейських країн сформульовано пропозиції щодо створення реальної діючої системи реєстрів в Україні.

Ключові слова: система електронних реєстрів, реєстри населення, персональний ідентифікаційний номер, північноєвропейські країни.

Постановка проблеми та актуальність. У сучасному світі відбувається ускладнення процесу прийняття управлінських рішень та зростають вимоги щодо якості і швидкості надання адміністративних послуг населенню. Вирішення багатьох задач вимагає комплексного підходу і залучення різноманітної інформації. З розвитком інформаційних технологій у світі більшість розвинених країн намагається впорядкувати відомості з паперових носіїв за допомогою електронних реєстрів. Це створює базу для організації реєстрів у певну систему, що виключає дублювання інформації і надає певним державним структурам та особам, залученим до процесів прийняття відповідних рішень, доступ до якомога повнішого обсягу інформації, необхідної для виконання службових повноважень. Окреме питання — використання реєстрів у практичній діяльності статистичних органів країн. Існування повноцінних та якісних реєстрів суттєво знижує статистичне та адміністративне навантаження на респондентів: як фізичних, так і юридичних осіб. А самим особам — скорочує процедури звернення до державних органів для отримання різноманітних довідок та сертифікатів.

Системи реєстрів уже довели свою ефективність як джерела інформації для проведення переписів населення, але і самі переписи в окремих країнах дають багато додаткової інформації для відповідних реєстрів. Передовими у цьому напрямі є північноєвропейські країни.

Саме користь і ефективність з точки зору адміністративного управління, а не одна лише статистика, доводять необхідність створення реєстрів. Крім того, за законом у багатьох країнах реєстри не можуть бути використані для будь-яких інших цілей, окрім складання статистики [1].

Існує проблема відмінності термінології, яку використовують у різних адміністративних реєстрах, та методів оцінки якості інформації. А цілі,

задля яких адміністративні реєстри створювались, накладають певні відмінності і на методологію створення, функціонування та використання різних реєстрів. Слід підкреслити, що говорячи про систему реєстрів, котра має функціонувати у країні, треба мати на увазі саме системність: пов'язаність, узгодженість та взаємозалежність елементів цієї системи.

Отже, використання різних джерел даних для вирішення широкого кола задач державного управління надає змогу, за умови дотримання належної якості даних та створення відповідних процедур їх перетворення та використання, зменшувати навантаження на респондентів, фінансові та організаційні видатки, скорочувати час надходження інформації тощо. А використання різноманітної інформації про фізичних осіб (населення країни) для певних визначених цілей передбачає: по-перше, існування добре розробленої системи реєстрів, які містять необхідну якісну інформацію, що постійно актуалізується, по-друге, існування розвиненого високоякісного централізованого реєстру населення з належним охопленням, по-третє, наявність надійного унікального ключа (або комбінації ключів — аутентифікаторів), який надає змогу однозначно ідентифікувати фізичну особу та зв'язати дані про неї по усіх необхідних для аналізу реєстрах.

Таким чином, виникає нова парадигма виробництва потрібної суспільству інформації (і не тільки статистичної), що ґрунтується на інтегрованому використанні багатьох джерел даних та нових процедур їх узгодження та аналізу.

Для створення надійної інформаційної системи щодо населення України актуальним є дослідження досвіду європейських країн з побудови та використання їхніх систем реєстрів, організації та змісту окремих реєстрів населення, ролі центральних реєстрів населення, наявності ідентифікаторів фізичних осіб тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про корисність використання електронних реєстрів за умови існування їх добре розробленої системи та наявності у них якісної інформації, що постійно актуалізується, не раз наголошували міжнародні організації та вітчизняні науковці й дослідники. І це не тільки статистики й демографи, але й фахівці із державного управління, виборчого права, соціальної та гуманітарної політики тощо.

Закордонний досвід використання реєстрів як інформаційної бази соціальної статистики в Україні розглядався О. А. Вишневською (О. А. Vyshnev's'ka) [2; 3], проте після цих публікацій минуло вже занадто багато часу для такого напрямку, що стрімко розвивається, як створення реєстрів. Серед останніх досліджень слід відзначити публікації В. П. Трощинського (V. P. Troschynsky) та М. В. Кравченко (M. V. Kravchenko) [4], де розглянуто можливість використання реєстрів при проведенні перепису населення в Україні, та А. Й. Магери (A. J. Mahera) [5], присвячену проблемі викорис-

тання реєстрів у виборчому процесі. Стан та напрями використання електронних ресурсів в Україні подано у звіті за Проектом TAPAS [6].

Наприкінці 2019 р. — початку 2020 р. у публічному просторі України виникла жвава дискусія щодо можливості проведення перепису населення і визначення чисельності населення України з використанням реєстрів та даних мобільних операторів. Виступи Е. М. Лібанової (E. M. Libanova) [7; 8], О. М. Гладуна (O. M. Gladun) [9; 10] та публікація В. Г. Саріогло (V. G. Sarioglo) [11] свідчать про неможливість застосування такої технології на сучасному етапі розвитку системи реєстрів в Україні.

Можна відмітити публікації іноземних науковців, в основному присвячені використанню адміністративних реєстрів під час проведення переписів населення та житла, опубліковані у різні роки: Д. Їлдиза (D. Yildiz) та П. В. Ф. Сміта (P. W. F. Smith) [12], Дж. Дж. Брауна (J. J. Brown) [13], Г. Ш. Бахметової (G. Bakhmetova) та А. О. Ісупова (A. Isupov) [14], Е. Шульте Нордхолта (E. Schulte Nordholt) [15], М. Пулена (M. Poulain) та А. Герм (A. Herm) [16], К. Вассенден (K. Vassenden) [17].

Взагалі слід констатувати, що публікацій в Україні з цих питань явно бракує. Також варто зазначити, що і доступ до іноземних публікацій щодо розроблення та використання систем реєстрів населення та до самої інформації про окремі реєстри, створені у різних країнах, є доволі обмеженим, а наукових оглядових публікацій щодо закордонних електронних інформаційних ресурсів майже немає. Винятком є рекомендації та керівництва міжнародних організацій (особливо ООН, ЄЕК ООН та Євростату) щодо функціонування систем реєстрів у європейських країнах, зокрема — Північної Європи, та використання статистичних й адміністративних реєстрів у статистичних цілях, в основному — для переписів населення та житла [18—22].

Метою статті є узагальнення досвіду північноєвропейських країн із створення та функціонування систем реєстрів та із визначення ролі центрального реєстру населення як одного з базових реєстрів.

Новизна статті полягає в узагальненні та порівняльному аналізі систем реєстрів північних країн, дослідженні ролі центрального реєстру населення та інших базових і спеціалізованих реєстрів як постачальників інформації про населення.

Методи дослідження: системний аналіз, наукове узагальнення, порівняльний аналіз, методи дослідження складних систем.

Виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів. У документах ЄЕК ООН [20] зазначено, що реєстр можна визначити як результат систематичного збору даних на рівні одиниці, організований таким чином, що можливе їх постійне оновлення — оброблення ідентифікованої інформації з метою встановлення, актуалізації, виправлення або розширення реєстру, тобто відстеження будь-яких змін у даних, що опи-

сують одиниці та їхні атрибути. Ці одиниці визначаються точним набором правил, а атрибути оновлюються відповідно до змін, які зазнали одиниці.

До цього визначення можна додати, що зібрана інформація має зберігатись у структурованих файлах даних, бо мова йде саме про електронні реєстри. Ключовою рисою реєстру є те, що кожну одиницю у ньому можна однозначно ідентифікувати, і це зазвичай робиться за допомогою ідентифікаційних кодів (ключів), котрі можуть бути як простими, так і складними (створеними шляхом поєднання декількох атрибутів одиниці реєстру).

Реєстри поділяють на такі типи: адміністративні, статистичні, базові та спеціалізовані. Адміністративні реєстри — це ті, що створюються та використовуються в основному в адміністративних цілях за межами національних органів статистики. Базові — це реєстри, які створюють базову сукупність фізичних осіб, житлового фонду та підприємств і організацій (наприклад, реєстри населення, житлових приміщень або підприємств). Інші реєстри мають бути узгоджені з базовими. Реєстр домогосподарств може бути створений шляхом об'єднання реєстрів населення та житла. Спеціалізовані реєстри, на відміну від базових, служать одній специфічній меті або чітко визначеній групі цілей, а орган, що веде ці реєстри, як правило, є головним користувачем інформації. Спеціалізовані реєстри часто отримують інформацію про населення та деякі основні дані з базового реєстру, але самі надають інші дані. Базові та спеціалізовані реєстри можуть бути статистичними або адміністративними. У більшості країн Північної Європи функції утримання та ведення центральних реєстрів населення було з часом передано статистичними офісами іншим органам влади (податковим адміністраціям, міністерствам внутрішніх справ або міграційним органам), тому ці базові статистичні реєстри стали базовими адміністративними реєстрами. У північноєвропейських країнах майже всі спеціалізовані реєстри використовують для простого зв'язування той же ідентифікаційний ключ, що і відповідний базовий реєстр [20; 23].

До базових реєстрів та інших джерел, що можуть використовуватись для отримання інформації про фізичних осіб, експерти ООН зараховують [24]:

- (a) реєстр населення (базовий реєстр, що містить змінні: народження, смерть, шлюб та міграція);
- (b) будівлі та житлові будинки або адресний реєстр (базовий);
- (c) реєстр підприємств (базовий);
- (d) реєстр оподаткування;
- (e) реєстр зайнятості;
- (f) пенсійний реєстр;
- (g) реєстр соціальних послуг;
- (h) реєстр шукачів роботи;
- (i) реєстр студентів.

Найбільшого успіху у питанні розвитку системи реєстрів досягли північноєвропейські країни: Норвегія, Данія, Швеція, Фінляндія та Нідерланди [20] (табл. 1). Але слід зазначити, що багатий досвід упровадження ефективної системи реєстрів має Естонія, якій вдалось за короткий час створити повноцінну систему електронного уряду (*e-government*), що ґрунтується на реєстрах [25; 26]. Не випадково саме в Естонії знаходиться штаб-квартира ІТ-агенції Євросоюзу. До переліку можна з впевненістю додати й Австрію та Словенію [18; 19].

Усі системи реєстрів північноєвропейських країн мають реєстри населення, адрес, підприємств, оподаткування, зайнятості, пенсійні, соціальних послуг, медичні, освіти та транспортних засобів.

Серед реєстрів соціальних послуг слід виокремити: реєстри безхатченків, дітей, які проживають поза сім'єю, реєстри з відшкодування державою оплати ліків тощо, що ведуться у різних країнах. У Данії їх найбільша кількість — більше чотирьох.

Майже у всіх північноєвропейських країнах ведуться реєстри шукачів роботи. Але така інформація тим чи іншим чином враховується також у реєстрах населення або у реєстрах зайнятості, де може бути відмічено

Таблиця 1. Системи реєстрів європейських країн

	Реєстри	Данія	Швеція	Фінляндія	Норвегія	Нідерланди
1.	Населення	+	+	+	+	+
2.	Адрес (будівель, житла)	+	+	+	+	+
3.	Оподаткування	+	+	+	+	+
4.	Зайнятості	+	+	+	+	+
5.	Пенсійний	+	+	+		+
6.	Соціальних послуг (безхатченки; діти, які проживають поза сім'єю; оплата ліків державою тощо)	+	+	+	+	+
7.	Медичні	> 14	>7	>5	> 18	> 10
8.	Шукачів роботи	+	+	+	+	
9.	Освіти (студентів), кількість	6	1	1	1	3
10.	Транспортний (автомобільний)	+	+	+	+	+
11.	Реєстр нерухомості, кадастр	+	+	+	+	+
12.	Кримінальний (суди, пенітенціарна служба)	+	+	+		+
13.	Реєстр заповітів або Спадковий	+	+		+	+
14.	Реєстри щодо кредитів та платоспроможності	+			+	+
15.	Бізнес-реєстр	+	+	+	+	+

Джерела: складено авторами за інформацією [20; 27—31].

звільнення з останнього місця роботи. Реєстри зайнятості існують у всіх аналізованих країнах.

Наявність у країні одного чи більше пенсійних реєстрів залежить від організації пенсійної системи. Вона може мати декілька рівнів, певні різновиди, тому і пенсійні реєстри ведуться і соціальними службами держав, і окремими фондами (компаніями). Такі реєстри існують майже у всіх північноєвропейських країнах.

Розглядаючи реєстри північноєвропейських країн, особливо треба підкреслити, що ці країни мають дуже розвинені системи реєстрів охорони здоров'я, які нараховують іноді більше десяти одиниць і містять інформацію про пацієнтів, хвороби, ліки (якими лікують людей та навіть їхніх тварин), рецепти і про ліцензований медичний персонал. У більшості з цих країн існують окремо системи реєстрів освіти, що дає змогу отримувати оперативну та достовірну інформацію про рівень кваліфікації фізичних осіб. У всіх країнах є земельні кадастри та реєстри прав власності.

Кількість медичних реєстрів за країнами дуже відрізняється. Наприклад, у Норвегії їх більше 18, Данії — більше 14, а Фінляндії — більше 5. Проте, слід зауважити, що Національні реєстри пацієнтів, реєстри народжень, абортів, причин смерті, онкологічних захворювань, алкоголізму ведуться у більшості країн.

Найбільша кількість освітянських реєстрів створена у Данії (6) та Нідерландах (3). Реєстри системи освіти у різних країнах можуть містити інформацію як про середню освіту та наступні рівні її підвищення, так і тільки про найвищу отриману освіту, про освіту дорослих, про отримані дипломи про закінчення освітніх закладів, про навчання за різними освітніми програмами у навчальних закладах. Із різноманітним підходом до врахування отриманої кваліфікації та відмінністю за країнами у переліку утримувачів освітніх реєстрів саме і пов'язана їхня кількість.

Крім того, міжнародні інституції рекомендують включати до переліку реєстрів, що містять інформацію про населення, також автомобільні реєстри (або реєстри транспортних засобів: у країнах Північної Європи поряд із автомобілями дуже популярним є володіння човнами). Такі реєстри є у всіх цих країнах. Це — реєстри, що містять інформацію про транспортні засоби та їх власників, реєстри дорожньо-транспортних пригод, реєстри ліцензій власників автомобілів і транспорту та інші.

Реєстри нерухомості та земельні кадастри ведуться у всіх розглянутих країнах, а реєстри заповітів (або спадкові) — існують у всіх країнах, крім Фінляндії.

Реєстри пенітенціарної служби та/ або реєстри судів також створено майже у всіх країнах, інформації не знайдено тільки щодо Норвегії.

Цікавими, на нашу думку, є ініціативи багатьох країн, що започаткували створення реєстрів щодо кредитоспроможності населення. Так, у Данії

та Норвегії створено Реєстри кредитної інформації, у Нідерландах — Реєстр неплатоспроможності фізичних осіб.

У північноєвропейських країнах як базові функціонують три адміністративні реєстри: реєстр осіб (реєстр населення), реєстр нерухомості (нерухомість, будівлі та житлові приміщення), реєстр підприємств [20]. Відповідно, у всіх країнах є три статистичні базові реєстри. У Швеції визначено четвертий статистичний базовий реєстр — Реєстр діяльності. Реєстри діяльності (робочих місць, інших видів діяльності на ринку праці та освітніх заходів) існують і в інших країнах, але вони не визначаються як базові.

Адміністративні базові реєстри в різних північноєвропейських країнах організовані по-різному. Наприклад, у Фінляндії дані про житло та будівлі є частиною інформаційної системи щодо населення, а в Норвегії та Данії ці дані включаються до тієї ж інформаційної системи, що і нерухомість та адреси. Проте, ці відмінності не впливають на функціонування системи реєстрів, тому що всі базові реєстри мають ключі для зв'язку між собою: особисті ідентифікаційні номери; числові адреси; ідентифікаційні номери підприємств (для закладів, установ, компаній, організацій та підприємств) [20].

Одним з основних факторів, що сприяє статистичному використанню реєстрів адміністративних даних, є створення уніфікованих ідентифікаційних систем, за відсутності яких дуже складно пов'язати різні реєстри [20]. Отже, мінімальною вимогою є існування єдиної системи ідентифікації для базових реєстрів.

У північноєвропейських країнах персональні ідентифікаційні номери фізичних осіб є майже у всіх реєстрах, що містять інформацію про населення. Аналогічно, майже однаково уніфіковані системи ідентифікації використовуються для інших базових реєстрів: бізнес-реєстри підприємств, адрес, будинків та житлових приміщень.

У країнах Північної Європи свій базовий статус давно закріпили реєстри населення, де вони стали важливим джерелом інформації для різних статистичних обстежень, включаючи перепис населення. Реєстри населення мають унікальний ідентифікатор — персональний ідентифікаційний номер. Реєстр містить основну інформацію про всіх осіб (стать, вік, військовий статус, національність тощо). Далі включаються посилання на батьків та подружжя, що дає змогу утворити сімейну одиницю. Ще одна важлива характеристика у реєстрі — адреса житла. У країнах, що мають реєстр житлового фонду, домогосподарство встановлюється шляхом зв'язку осіб та житлових приміщень [20].

Реєстри населення десятиліттями ефективно використовуються як джерело статистичних даних, і їх можна вважати логічним продуктом еволюції життєво важливої системи статистики [23]. Для статистики населення використовують адміністративні реєстри, що містять персональний

ідентифікаційний номер із центрального реєстру населення (*Central Population Register, CPR*).

Слід підкреслити, що головна функція реєстру населення полягає в наданні достовірної інформації для адміністративних цілей уряду, зокрема для планування програм, бюджетування та оподаткування. Реєстри корисні в інших адміністративних сферах, таких, як встановлення особистої ідентифікації, голосування, навчання та військової служби, соціального страхування та добробуту, а також для надання довідок поліції та суду. Інформацію з реєстрів використовують для видачі документів, необхідних для прийому дітей до ясел, дитячих садків і шкіл та прикріплення мешканців до медичних клінік [23].

Зрозуміло, що реєстр населення включає перелік осіб, з якими місцевим та / або національним адміністраціям країни потрібно спілкуватись. Тому національний реєстр населення може бути як централізованим, так і децентралізованим, тобто складатись із системи реєстрів регіональних адміністрацій.

Реєстри населення мають довгу історію: найдавніший реєстр домогосподарств та людей був датований династією Хань у Китаї у другому столітті до нашої ери [32]. У Європі система реєстрації населення вперше з'являється у Північному регіоні. Згідно з Е. Аросеніусом [33] та Е. Хофстенном і Х. Лундстромом [34], у 1665 р. лютеранський єпископ Йоганес Гезелій старший (Johannes Gezelius) наказав духовенству єпархії Ебо (тепер — Турку, Фінляндія) записати всі родини в кожній парафії. Однак, лише у 1686 р. одним указом наказав кожному пастору скласти список усіх сімей у його парафії з такою інформацією про приходське населення: подружні пари; законні й позашлюбні діти з їх датою та місцем народження, датою хрещення та іменами батьків; смерті та поховання; усі прибуття та виїзди з парафії [16]. На території України перші реєстри з'явилися у XVI ст. через створення козацького війська: всі козаки заносились у спеціальний список — реєстр [35].

Далі розглянемо організацію системи реєстрів у двох передових у цьому сенсі північних країнах: Данії та Норвегії.

Система реєстрів Данії. Данія — це країна з найбільш розвинутою системою реєстрів. Кожна сфера життя людини тут може бути досліджена за допомогою інформації, що міститься у відповідному реєстрі. Реєстри ведуть як органи державної влади та муніципальні установи, так і науково-дослідні організації, вищі навчальні заклади, лікарні, аптеки тощо. Також у країні суттєво розвинута система реєстрів, що стосуються бізнесу.

Починаючи з 1924 р., уряд Данії створив систему запису інформації про всіх своїх громадян та мешканців країни. Це був перший Національний реєстр осіб, де інформація, включаючи імена, адреси, дати народження й місце народження, сімейний стан та інша загальна інформація, зби-

ралася вручну. Згодом, у 1968 р., це було перенесено до комп'ютерної системи та створено систему ідентифікаційних карт — *CPR-Nummer* або *personnummer*.

Наразі Датська система цивільної реєстрації (*CPR* або Центральний реєстр населення) — це національний реєстр, що містить основну особисту інформацію про всіх, хто має реєстраційний номер цивільної особи. Практично кожне урядове відомство Данії отримує інформацію про людину саме із цієї бази даних. Веде реєстр *CPR-Kontoret* (буквально «Офіс *CPR*»), який відповідає за підтримку і розвиток бази даних та передачу інформації до урядових установ, а також уповноважених приватних компаній. Утримувачем реєстру є Міністерство з питань економіки та внутрішніх справ [36; 37].

Кожен, хто проживає у Данії, повинен зареєструватись через 3 місяці (6 місяців, якщо він є громадянином країни Північної Ради, тобто однієї з країн: Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії та Швеції, а також з автономних районів Фарерських островів, Гренландії та Оландських островів).

Будь-яка особа, зареєстрована в датському реєстрі населення станом на 2 квітня 1968 р. (1 травня 1972 р. — у Гренландії) або пізніше, отримує персональний ідентифікаційний номер. Будь-яка особа, яка зобов'язана сплачувати податок у Данії згідно із Законом про податковий контроль Данії, але не зареєстрована в цивільному реєстрі, також отримує персональний ідентифікаційний номер.

Основні атрибути (поля) реєстру [38]: номер цивільної реєстрації (ідентифікаційний номер особи), ім'я, адреса, реєстрація народження, громадянство, віросповідання (яка церква), батьківство, сімейний стан, інформація про статус індивідуальної реєстрації.

Центральний реєстр будівель і житлових приміщень, за який відповідає Міністерство з питань житлово-комунального та сільського господарства, — це базовий реєстр щодо будівельних та житлових умов для оподаткування майна, переписів населення й житла та інших статистичних цілей. Він містить інформацію про всю побудовану власність у Данії. Це ідентифікація кожної окремої будівлі, схема розташування, призначення, рік будівництва, технічні умови, планування, електроустановки та термін оренди [39].

Значну роль у системі реєстрів Данії відіграють медичні реєстри. Кожен, хто знаходиться там на законних підставах, має індивідуальний реєстраційний номер і, отже, має карту державного медичного страхування, отримує доступ до послуг безкоштовного медичного забезпечення. Для цього створена Національна платформа послуг (*NSP*) — інфраструктура, яка повинна забезпечити можливість використання національних реєстрів та служб безпосередньо у догляді за пацієнтами, забезпечуючи необхідну доступність і стабільність роботи [40; 41].

Тільки перелік реєстрів, яким керує Данське управління охорони здоров'я, складає враження, що медична система країни створила електронні ресурси для усіх сфер своєї галузі: Національний реєстр пацієнтів, Реєстр лікування алкоголізму, Реєстр примусової психіатрії, Реєстр абортів, Реєстр професійної мобільності, Дитячий реєстр, Реєстр народжень, Реєстр раку, Реєстр статистичних дозволів, Реєстр причин смерті, Реєстр імплантатів, Реєстр наркоманів, Реєстр донорів органів, Реєстр вакцинацій та деякі інші [42].

Данія має довгу історію збирання адміністративних даних про освіту. Наприклад, оцінки індивідуального рівня в обов'язковій школі збираються Міністерством освіти Данії з 1910 р. Сьогодні реєстри освіти формуються з адміністративних записів навчальних закладів. Ведеться декілька реєстрів: Реєстр студентів, Реєстр академічних досягнень, Реєстр освіти населення та Реєстр освіти і підвищення кваліфікації дорослих. Спільною для цих реєстрів є інформація на індивідуальному рівні, що пов'язує освіту та заклади освіти для студентів, які навчаються в Данії [43]. Найпоширеніший реєстр освіти — Реєстр освіти населення, оскільки він містить інформацію про найвищу освіту осіб. Усі реєстри освіти базуються на унікальному персональному ідентифікаційному номері і автоматично включають усіх осіб, які отримують освіту в Данії.

Реєстри щодо праці та безробіття ведуться у статистичному офісі Данії. Це: Модуль (реєстр) класифікації зайнятості, Інтегрована база даних досліджень ринку праці, Реєстр статистики робочої сили, Реєстр статистики безробітних. Центральна податкова адміністрація веде Реєстр інформації про зарплату та Центральний реєстр платників податків. Усі ці реєстри є персоналізованими, тобто містять інформацію на рівні фізичних осіб.

Соціальні реєстри населення ведуть як Статистика Данії (Реєстр соціальної статистики, Реєстр статистики виплат, що компенсують доходи, Реєстр пенсійної статистики, Реєстр соціальних досліджень, Реєстр статистики допомоги при захворюваннях, Реєстр дітей та молоді, розміщених поза власним будинком, Реєстр статистики доходів, Реєстр статистики процвітання, Реєстр статистики житлових надбавок тощо), так і відповідні органи, наприклад, Національна рада соціальних звернень (Реєстр соціальних пенсій), Данське агентство з лікарських засобів (Центральний реєстр компенсацій) та деякі інші.

Міністерство добробуту Данії веде Реєстр самогубств, який постійно оновлює, використовуючи дані Реєстру причин смерті. На базі цього реєстру здійснюється розрахунок вікових та гендерних показників, географічного розподілу, частоти методів самогубств, діагнозів тощо, а також відстежуються тенденції [44]. Полями реєстру є цивільний реєстраційний номер особи, дата самогубства, діагнози, сімейний стан, муніципалітет, вік. Реєстр містить інформацію з 1970 р. (однак ідентифікаційні номери осіб видаляють через декілька років).

У країні ведуться також інші статистичні та адміністративні реєстри: Земельний кадастр, Автомобільний реєстр, Реєстр дорожньо-транспортних пригод, Реєстр спроб самогубств, Датський Центральний реєстр злочинів, Реєстр заповітів, Датський Національний реєстр (містить інформацію про перетинання кордонів країни) та ще низка реєстрів, котрі містять інформацію про населення, що має бути отримана за персональним ідентифікаційним номером.

Система реєстрів Норвегії. У Норвегії, крім базових, виділяють більш ширшу систему головних державних реєстрів, це так звані реєстри для розвитку (*Registers for Development*), що керуються як органами державного управління, у тому числі — Статистикою Норвегії, так і компаніями, котрі спеціалізуються на наданні послуг з управління реєстрами. До цієї системи належить, у першу чергу, Центральний реєстр населення, за який з 1991 р. відповідає Податкова дирекція, і використовує його та інші державні реєстри для збирання й обчислення податків. Реєстри власності та адрес утримує норвезьке Картографічне управління [45; 46].

Центральний реєстр населення створено у Статистиці Норвегії у 1964 р., коли запроваджено унікальний персональний ідентифікаційний номер. У наступні роки створено ще ряд адміністративних реєстрів, які використовували однаковий ідентифікаційний номер. Наразі у Норвегії є три різних типи ідентифікаційних номерів: *DUF* (реєстраційний номер у комп'ютерній системі норвезького Директорату з імміграції), *D* (тимчасовий ідентифікаційний номер) та національний ідентифікаційний номер [47].

Особа отримує *D* номер, коли подає заяву на захист (притулок) або коли у неї є дозвіл на проживання, і вона збирається перебувати в Норвегії менше 6 місяців. Цей номер потрібний, щоб відкрити банківський рахунок, орендувати житло, платити податки [48].

У 1985 р. Центральний реєстр населення трансформовано у реляційну базу даних. У березні 1995 р. створено новий Центральний реєстр населення, який об'єднав та замінив одночасно попередній Центральний реєстр населення, паралельні реєстри і місцеві реєстри з інформацією про фізичних осіб. Тобто, термін «центральний» втратив свій зміст, тому що виник єдиний реєстр, але назва традиційно залишилась [48].

До основних користувачів реєстру належать: Статистика Норвегії, Управління державного страхування, Директорат із митних та акцизних зборів, Директорат імміграції Норвегії, Управління державної служби, поліція, лікарні, органи, що відповідають за набір учнів у школи, офіси служби суспільної безпеки, банки, страхові компанії, роботодавці, *Altinn* (система надання звітності підприємств), агенції комерційної довідки, установа, що формує списки виборців, керівники муніципальних казначейств, Національний фонд кредитування освіти, служби зайнятості, Відділ ліцензування теле- та радіомовлення Норвегії, Управління суспільних доріг (Реєстр

водійських посвідчень), агенції із стягнення боргів, Медичний реєстр народжень, учені, служби дослідження суспільної думки тощо [49].

Починаючи з 2016 р., Норвезька податкова адміністрація буде нову основу для «громадської Норвегії» — модернізований Національний реєстр. Повне розгортання реєстру розпочинається у 2020 р. [50], туди буде додано багато нових функцій (наприклад, посиляться перевірка ідентичності та зменшиться ризик використання викрадених ідентифікаторів), буде змінено деякі підходи до визначення сім'ї, створено ряд нових цифрових послуг (подання заявки на отримання свідоцтва про відсутність перешкод до шлюбу, повідомлення про нову адресу, вибір імені для новонароджених дітей та повідомлення про смерть). А головне, на наш погляд, те, що жителі Норвегії зможуть отримати можливість коригувати власні дані у інформаційних системах.

Реєстри системи охорони здоров'я є також найбільш повною та розвиненою підсистемою реєстрів у Норвегії, яка регулюється згідно із норвезьким Законом щодо реєстрів персональних даних про здоров'я. Реєстри, що містять особисту інформацію, яка не заснована на згоді, створюються після оцінки ризиків норвезьким урядом, а деякі національні реєстри охорони здоров'я не містять особистих даних [51].

Найповніший перелік медичних реєстрів подано на сайті Норвезького інституту громадського здоров'я: Національний реєстр пацієнтів, Реєстр причин смерті, Реєстр раку, Медичний реєстр народжень, Норвезька система спостереження за інфекційними хворобами, Норвезький реєстр імунізації, Реєстр медичних служб Збройних Сил Норвегії, Норвезький реєстр серцево-судинних захворювань, Реєстр медичних архівів, Норвезька інформаційна система для сестринства та догляду за пацієнтами, Норвезька система спостереження за вживанням антибіотиків та пов'язаних із охороною здоров'я інфекцій, Норвезька система спостереження за стійкістю до антимікробних препаратів, Реєстр припинення вагітності, Норвезька база даних рецептів, Норвезька система спостереження за стійкістю до антивірусних препаратів [51]. Утримувачами більшості реєстрів є Дирекція з охорони здоров'я Міністерства здоров'я та медичних послуг і Норвезький інститут громадського здоров'я, але окремі реєстри утримуються та ведуться іншими закладами (наприклад, Реєстр раку існує при Університетській лікарні Осло, Реєстр медичних служб Збройних Сил Норвегії — відповідними службами).

До реєстрів системи освіти належить Реєстр дипломів, перша версія якого була введена в експлуатацію на початку 2017 р. [52]. Увійти до Реєстру дипломів і побачити свої результати може сама особа або той, кому вона надає дозвіл на доступ.

Крім наведених, до системи реєстрів Норвегії належать також: Державний реєстр роботодавців і працівників (він належить і управляється

Норвезькою адміністрацією праці та добробуту і є основним реєстром, який забезпечує інформацією щодо усіх механізмів зайнятості в країні), Реєстр кредитної інформації, Земельна книга, Реєстр власності кадастру, Реєстр ліцензування водіїв та транспортних засобів, Статистичний реєстр автомобілів та деякі інші.

Слід зазначити, що у Данії, Норвегії та інших північноєвропейських країнах уже оцифровано архівні дані щодо населення і створено архівні реєстри: Реєстри прав власності, Реєстри смертей, Реєстри книг застави (Іпотечні реєстри), Парафіяльні реєстри, архівні реєстри переписів населення (наприклад, у Норвегії: за період 1664—1920 рр.) та судових записів тощо. Інформація з цих реєстрів також становить інтерес для дослідження різних аспектів життя населення та функціонування суспільства.

Отже, нашій країні є де перейняти досвід із упорядкування та створення нових адміністративних і статистичних реєстрів для запровадження повноцінної системи електронних ресурсів, що містять інформацію про населення.

Висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Одними з причин успішного розвитку систем реєстрів у північних країнах є їх невеликий розмір як за територією, так і за населенням, що є достатньо однорідним і законслухняним. Слід також брати до уваги краще технічне та ІТ оснащення органів державної влади, вищий рівень життя населення, яке через власні гаджети може отримувати доступ до певних реєстрів. До цього слід, на нашу думку, додати і більшу системність у створенні окремих реєстрів, коли для певного адміністративного реєстру одразу визначається місце у загальній системі та зв'язок з іншими, в першу чергу — базовими — реєстрами, тобто реєстри одразу мають «вбудовуватись» у систему.

Ще однією перевагою систем реєстрів північноєвропейських країн є великі і добре розвинені медичні підсистеми, що обумовлено не тільки зазначеними вище факторами, але й високим рівнем самої системи охорони здоров'я.

На нашу думку, виходячи з досвіду розвинених країн, в Україні необхідно:

- створити надійну систему ідентифікації жителів (населення), незалежно від громадянства;
- створити повноцінний центральний реєстр населення, наприклад, на базі Єдиного державного демографічного реєстру, визначивши, чи буде цей реєстр містити тільки інформацію про громадян України (що потребуватиме паралельного існування реєстру інших жителів, які мають посвідку на проживання або перебувають на території країни нетривалий термін), чи про усіх осіб, які зареєстровані тим чи іншим чином;
- створити реєстр адрес;

- визначити базові реєстри як для всієї системи реєстрів, так і для її підсистеми — реєстрів населення (наприклад, реєстр адрес та реєстри системи охорони здоров'я);
- визначити ідентифікатори (ключі) для зв'язування реєстрів населення у єдину систему.

За умови подальшого розвитку стратегії цифровізації у нашій країні запровадження системи реєстрів з інформацією про населення дасть значний соціальний і економічний ефект.

ЛІТЕРАТУРА

1. Принципы и рекомендации в отношении переписей населения и жилого фонда. Второе пересмотренное издание (Серия М № 67/Rev.2) / Департамент по экономическим и социальным вопросам. Статистический отдел ООН. 2009. URL: <https://unstats.un.org/unsd/demographic/sources/census/census3.htm> (дата звернення: 11.04.2020).
2. Вишнеvsька О. А. Зарубіжний досвід створення статистичної системи на основі електронних реєстрів для потреб соціальної політики. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. Вип. 4. С. 93—97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_4_17 (дата звернення: 10.09.2020).
3. Вишнеvsька О. А. Статистичне забезпечення соціальної політики в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Київ, 2014. 23 с.
4. Троциньський В., Кравченко М. Перепис населення в умовах розвитку інформаційних технологій: управлінський аспект. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2018. Вип. 2 (20). С. 1—12. URL: [http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2018-02\(20\)/11.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2018-02(20)/11.pdf) (дата звернення: 22.07.2020).
5. Магера А. Використання електронних реєстрів у виборчому процесі в Україні та шляхи оптимізації: дослідження. Женева: Видавництво Ради Європи (F-67075 Strasbourg Cedex <http://book.coe.int>), березень 2020. 66 с. URL: <https://rm.coe.int/study-elections-lists-andrii-magera/16809ec314> (дата звернення: 16.06.2020).
6. Звіт за результатами аналітичного дослідження «Стан та перспективи розвитку державних електронних інформаційних ресурсів», підготований у рамках проекту «Прозорість та підзвітність у державному управлінні та послугах» / Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Уряд Великої Британії (DFID), Фонд «Євразія». URL: <http://tapas.org.ua/components/elektronni-posluhy/> (дата звернення: 01.06.2020).
7. Інститут демографії — проти електронного перепису населення. *Укрінформ*. 29.11.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2827878-institut-demografii-elektronno-go-perepisu-naselenna.html> (дата звернення: 01.09.2020).
8. Експерт пояснила, чому не обійтися без традиційного перепису населення. *Українська правда*. 06.02.2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/02/6/7239652/> (дата звернення: 01.09.2020).
9. Демограф Олександр Гладун: Україна виглядатиме посміховиськом з таким «переписом населення». *Главком*. 23.01.2020. URL: <https://glavcom.ua/country/society/demograf-oleksandr-gladun-ukrajina-viglyadatime-posmihoviskom-z-takim-perepisom-naselennya-654723.html> (дата звернення: 10.09.2020).
10. Не — перепис, а наукова робота. *День*. 29.01.2020. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/ne-perepys-naukova-robota> (дата звернення: 10.09.2020).
11. Саріогло В. Г. Прикладні аспекти використання великих даних для розв'язання окремих проблем статистики. *Нові джерела та методи поширення даних у статис-*

- тиці: Матеріали XVII Міжнародної наук.-практ. конф. з нагоди Дня працівників статистики. Київ: Інформаційно-аналітичне агентство, 2019. С. 67—69.
12. Yildiz D., Smith P. W. F. Models for Combining Aggregate-Level Administrative Data in the Absence of a Traditional Census. *Journal of Official Statistics*. 2015. 31. Pp. 431—451.
 13. Brown J. J. Future Models for Population Census: Can We Have an Administrative Based Census Without a Population Register? *Статистика України*. 2015. 3 (70). С. 45—50.
 14. Бахметова Г. Ш., Исупов А. А. Регистр населения как система демографического учета. *Вопросы статистики*. 1999. № 5. С. 33—40.
 15. Schulte Nordholt E. The usability of administrative data for register-based censuses. *Statistical Journal of the IAOS*. 2018. Vol. 34, № 4. Pp. 487—498. URL: <https://content.iospress.com/articles/statistical-journal-of-the-iaos/sji180425> (дата звернення: 12.05.2020).
 16. Poulain M., Herm A. Le registre de population centralisé, source de statistiques démographiques en Europe. *Population*. 2013/2. Vol. 68. Pp. 183—212. DOI 10.3917/popu.1302.0215. URL: https://www.cairn-int.info/article-E_POPU_1302_0215--central-population-registers-as-a-source.htm (дата звернення: 15.04.2020).
 17. Вассенден К. Прямая передача данных из регистра населения национальной статистической службе. Опыт Центрального статистического бюро Норвегии. *Вопросы статистики*. 2007. № 7. С. 10—22; передруковано: *Демоскоп Weekly*. № 335—336. 2—15 июня 2008. URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2008/0335/analit03.php> (дата звернення: 11.05.2020).
 18. Guidelines on the Use of Registers and Administrative Data for Population and Housing Censuses / United Nations Economic Commission for Europe. 2018. URL: <http://www.unecsc.org/index.php?id=50794> (дата звернення: 11.04.2020).
 19. Обзор проведения переписи населения и жилого фонда раунда 2010 года в регионе ЕЭК ООН (Записка секретариата) / Европейская экономическая комиссия ООН: Конференция европейских статистиков, 60-е пленарное заседание. Париж. 6—8 июня 2012. URL: http://www.cisstat.com/ces/60-session/19-EC_UN_rus.pdf (дата звернення: 11.04.2020).
 20. Register-Based Statistics in the Nordic Countries: Review of Best Practices with Focus on Population and Social Statistics / United Nations. 2007. URL: <https://unstats.un.org/unsd/censuskb20/KnowledgebaseArticle10220.aspx> (дата звернення: 11.04.2020).
 21. Selected papers from the 2016 Conference of European Statistics. Stakeholders. SPECIAL ISSUE / Eurostat (Statistical working papers). Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3888793/8435601/KS-TC-17-006-EN-N.pdf> (дата звернення: 11.06.2020).
 22. Руководство по использованию административных источников и выборочных обследований для измерений международной миграции в странах СНГ / ЕЭК ООН. 2016. URL: http://www.unecsc.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2016/ECECESSTAT20162_RUS_web.pdf (дата звернення: 02.09.2020).
 23. Official site of UN. Department of Economic and Social Affairs. UN Statistics Division. Population Registers. URL: <https://unstats.un.org/unsd/demographic/sources/popreg/popregmethods.htm#2> (дата звернення: 11.06.2020).
 24. Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses. Revision 3 / Department of Economic and Social Affairs. Statistics Division. 2017. URL: <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/standards-and-methods/> (дата звернення: 11.04.2020).
 25. Эстония — удивительное цифровое государство на блокчейне. *Novator*. 18.02.2020. URL: <https://novator.io/blokchejn/estoniya-udivitelnoe-tsifrovoe-gosudarstvo-na-blokchejne> (дата звернення: 11.03.2020).

26. Kalja A., Reitsakas A., Saard N. eGovernment in Estonia: BestPractices. (Presentation). URL: <https://ru.scribd.com/presentation/179139958/eGovernment-in-Estonia-ppt> (дата звернення: 07.03.2020).
27. Site of the National Centre for Register Based Research. Danish registers. URL: <https://econ.au.dk/the-national-centre-for-register-based-research/danish-registers/> (дата звернення: 11.04.2020).
28. Site of Registerforskning. Registers in Sweden. URL: <https://www.registerforskning.se/en/registers-in-sweden/> (дата звернення: 20.08.2020).
29. Site of Digital and Population Data Service Agency (The Finnish Digital Agency). URL: <https://dvv.fi/en/digital-and-population-data-services-agency> (дата звернення: 23.08.2020).
30. Platform Government.no. URL: <https://www.regjeringen.no/en/id4/> (дата звернення 06.05.2020).
31. Site of Rijksoverheid. URL: <https://www.avgregisterrijksoverheid.nl/> (дата звернення: 13.08.2020).
32. Guidelines on Population Registration / Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). Warsaw, 2009. 55 p.
33. Arosenius E. Bidrag till det svenska tabellverkets historia. Stockholm, 1928. Pp. V-VIII (cited by Hecht, 1977).
34. Hofsten E., Lundström H. Swedish Population History. Main Trends from 1750 to 1970. Urval, Stockholm, 1976. 186 p.
35. Щербак В. О. Реєстрові козаки. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / гол. ред. В. А. Смолій*. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 170.
36. Web archive. Det Centrale Personregister [Офіс CPR]. URL: <https://web.archive.org/web/20080204204815/http://www.cpr.dk/cpr/> (дата звернення: 20.08.2020).
37. Det Centrale Personregister. Historie [Центральний реєстр населення. Історія]. URL: <https://cpr.dk/cpr-systemet/historie/> (дата звернення: 23.06.2020).
38. The National Centre for Register Based Research. The Danish Civil Registration System CPR. URL: <https://econ.au.dk/the-national-centre-for-register-based-research/danish-registers/the-danish-civil-registration-system-cpr/> (дата звернення: 11.04.2020).
39. Site of the National Centre for Register Based Research. The Central Register of Buildings and Dwellings (BBR). URL: <https://econ.au.dk/the-national-centre-for-register-based-research/danish-registers/the-central-register-of-buildings-and-dwellings-bbr/> (дата звернення: 22.04.2020).
40. Sundhedsdata-Styrelsen. Den Nationale Serviceplatform (NSP) [Датське управління охорони здоров'я та лікарських засобів. Національна платформа послуг (NSP)]. URL: <https://sundhedsdatastyrelsen.dk/da/register-og-services/om-nsp> (дата звернення: 18.04.2020).
41. Den Nationale Serviceplatform. Dokumentation og information om NSP [Національна платформа послуг. Документація та інформація]. URL: <https://www.nspor.dk/> (дата звернення: 18.04.2020).
42. Site of The National Centre for Register Based Research. Danish registers. URL: <https://econ.au.dk/the-national-centre-for-register-based-research/danish-registers/> (дата звернення: 18.04.2020).
43. Jensen Vibeke M., Rasmussen Astrid W. Danish education registers. *Scandinavian Journal of Public Health*. 2011. N 39, Suppl 7. P. 91—94. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/21775362> (дата звернення: 10.04.2020).
44. Site of the National Centre for Register Based Research. The Register of Suicides. URL: <https://econ.au.dk/the-national-centre-for-register-based-research/danish-registers/the-register-of-suicides/> (дата звернення: 23.04.2020).

45. Official site of the Norwegian Mapping Authority. Registers for Development. URL: <https://www.kartverket.no/en/About-The-Norwegian-Mapping-Authority/international-development-cooperation/registers-for-development/> (дата звернення: 06.05.2020).
46. Сайт компанії Brønnøysund. Hva ønsker du å registrere? [Що ви хочете зареєструвати?]. URL: <https://www.brreg.no/hva-onsker-du-a-registrere/> (дата звернення: 06.05.2020).
47. Official site of the Norwegian Directorate of Immigration (UDI). ID number. URL: <https://www.udi.no/en/word-definitions/id-number/> (дата звернення: 07.05.2020).
48. Official site of the Norwegian Tax Administration. The National Population Register. URL: <https://www.skatteetaten.no/en/person/national-registry/> (дата звернення: 08.05.2020).
49. Official site of UN. Statistical Department. Civil Registration and Vital Statistics Knowledge Center. URL: <https://unstats.un.org/unsd/vitalstatkb/KnowledgebaseArticle50967.aspx> (дата звернення: 06.05.2020).
50. Site of Knowit. New National Registry. URL: <https://www.knowit.eu/services/experience/strategy-and-digitalization/knowits-take-on-tomorrow/new-national-registry/> (дата звернення: 13.05.2020).
51. Site of NIPH-National Institute of Public Health. Overview of the national health registries. URL: <https://www.fhi.no/en/more/access-to-data/about-the-national-health-registries2/> (дата звернення: 21.08.2020).
52. Portal Vitnemalsportalen. Diploma registry. URL: <https://www.vitnemalsportalen.no/english/> (дата звернення: 06.05.2020).

REFERENCES

1. Pryntsypy u rekomendatsyy v otnoshenyy perepysej naselenyia y zhyloho fonda. Vtoroe peresmotrennoe yzdanye (Seryia M № 67/Rev.2). [Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses. Second revised edition (Series M No. 67 / Rev.2)]. (2009). *Departament po ekonomycheskym y sotsyal'nym voprosam. Statystycheskyj otdel OON* [Department of Economic and Social Affairs. UN Statistics Division]. Retrieved from <https://unstats.un.org/unsd/demographic/sources/census/census3.htm> [in Russian].
2. Vyshnevs'ka, O. A. (2013). Zarubizhnyj dosvid stvorennia statystychnoi systemy na osnovi elektronnykh reiestriv dlia potreb sotsial'noi polityky [Foreign experience in creating a statistical system based on electronic registers for social policy]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka* [Public administration: theory and practice]. Issue 4. Pp. 93-97. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_4_17 [in Ukrainian].
3. Vyshnevs'ka, O. A. (2014). Statystychno zabezpechennia sotsial'noi polityky v Ukraini : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. nauk z derzh. upr. : 25.00.02 [Statistical support of social policy in Ukraine: author's ref. dis. for science degree of Cand. Sciences of the state meneg. : 25.00.02]. Kyiv. 23 p. [in Ukrainian].
4. Troschyn's'kyj, V., Kravchenko, M. (2018). Perepys naselennia v umovakh rozvytku informatsijnykh tekhnolohij: upravlins'kyj aspekt [Census in the development of information technology: management aspect]. *Publichne administruvannia: teoriia ta praktyka* [Public administration: theory and practice]. Issue 2(20). Pp. 1-12. Retrieved from [http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2018-02\(20\)/11.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2018-02(20)/11.pdf) [in Ukrainian].
5. Mahera, A. (March, 2020). Vykorystannia elektronnykh reiestriv u vyborchomu protsesi v Ukraini ta shliakhy optymizatsii. Doslidzhennia [Use of electronic registers in the election process in Ukraine and ways of optimization. Research]. Zheneva [Geneva]: Vydavnytstvo Rady Yevropy (F-67075 Strasbourg Cedex <http://book.coe.int>). 66 p. Retrieved from <https://rm.coe.int/study-elections-lists-andrii-magera/16809ec314> [in Ukrainian].

6. Zvit za rezul'tatamy analitychnoho doslidzhennia : Stan ta perspektyvy rozvytku derzhavnykh elektronnykh informatsijnykh resursiv, pidhotovanyj u ramkakh proektu : Prozorist' ta pidzvitnist' u derzhavnomu upravlinni ta posluhakh [Report on the results of the analytical study : Status and prospects of development of state electronic information resources, prepared in the framework of the project Transparency and accountability in public administration and services]. *Ahentsstvo SShA z mizhnarodnoho rozvytku (USAID), Uriad Velykobrytanii (DFID), Fond Yevraziia [United States Agency for International Development (USAID), UK Government (DFID), Foundation Eurasia]*. Retrieved from <http://tapas.org.ua/components/elektronni-posluhy/> [in Ukrainian].
7. Instytut demografii — proty elektronnoho perepysu naselennia [Institute of Demography - against the electronic census]. *Ukrinform [Ukrinform]*. 29.11.2019. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2827878-institut-demografii-elektronnogo-perepysu-naselenna.html> [in Ukrainian].
8. Ekspert poiasnyla, chomu ne obijtysia bez tradytsijnoho perepysu naselennia [The expert explained why not do without the traditional census]. *Ukrains'ka Pravda [Ukrainian Pravda]*. 06.02.2020. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2020/02/6/7239652/> [in Ukrainian].
9. Demohraf Oleksandr Gladun: Ukraina vyhliadatyne posmikhovys'kom z takim perepysom naselennia [Demographer Oleksandr Gladun: Ukraine will look like a laughing stock with such a census]. *Hlavkom [Glavkom]*. 23.01.2020. Retrieved from <https://glavkom.ua/country/society/demograf-oleksandr-gladun-ukrajina-viglyadatyne-posmihoviskom-z-takim-perepysom-naselennia-654723.html> [in Ukrainian].
10. Ne — perepys, a naukova robota [Not a census, but a scientific work]. *Den' [Day]*. 29.01.2020. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/ne-perepys-naukova-robota> [in Ukrainian].
11. Sarioglo, V. H. (2019). Prykladni aspekty vykorystannia velykykh danykh dla rozv'iazannia okremykh problem statystyky [Applied aspects of using big data to solve certain statistical problems]. *Novi dzherela ta metody poshyrennia danykh u statystytsi: Materialy XVII Mizhnarodnoi nauk.-prakt. konf. z nahody Dnia pratsivnykiv statystyky [New sources and methods of data dissemination in statistics: Proceedings of the XVII International scientific-practical. conf. on the occasion of Statistics Workers' Day]*. Kyiv: Informatsijno-analityчне ahentsstvo, 2019. Pp. 67-69 [in Ukrainian].
12. Yildiz, D., Smith, P. W. F. (2015). Models for Combining Aggregate-Level Administrative Data in the Absence of a Traditional Census. *Journal of Official Statistics*. No. 31. Pp. 431-451.
13. Brown, J. J. (2015). Future Models for Population Census: Can We Have an Administrative Based Census Without a Population Register? *Statistics of Ukraine*. No. 3 (70). Pp. 45-50.
14. Bakhmetova, H. Sh., Ysupov, A. A. (1999). Rehystr naselenyia kak systema demografyčeskoho ucheta [Population register as a system of demographic accounting]. *Voprosy statystyky [Questions of Statistics]*. No. 5. Pp. 33-40 [in Russian].
15. Schulte Nordholt, E. (2018). The usability of administrative data for register-based censuses. *Statistical Journal of the IAOS*. Vol. 34, No. 4. Pp. 487-498. Retrieved from <https://content.iospress.com/articles/statistical-journal-of-the-iaos/sji180425>
16. Poulain, M., Herm, A. (2013/2). Le registre de population centralisé, source de statistiques démographiques en Europe. *Population*. Vol. 68. Pp. 183-212. DOI 10.3917/popu.1302.0215. Retrieved from https://www.cairn-int.info/article-E_POPU_1302_0215-central-population-registers-as-a-source.htm
17. Vassenden, K. (2007). Priamaia peredacha danykh yz rehystra naselenyia natsyonal'noj statystyčeskoj sluzhbe. Opyt Tsentral'noho statystyčeskoho biuro Norvehyy [Direct transfer of data from the population register to the national statistical service. Experience of the Central Statistical Bureau of Norway]. *Voprosy statystyky [Questions of*

- statistics]. № 7. Pp. 10-22; peredrukovano: *Demoskop Weekly* [reprinted: *Demoscope Weekly*]. № 335–336. June, 2-15. 2008. Retrieved from <http://www.demoscope.ru/weekly/2008/0335/analit03.php>
18. Guidelines on the Use of Registers and Administrative Data for Population and Housing Censuses (2018). *United Nations Economic Commission for Europe*. Retrieved from <http://www.unece.org/index.php?id=50794>
 19. Obzor provedeniya raunda 2010 perepysy naseleniya y zhyloho fonda v rehyone EEK OON (Zapyska sekretaryata) [Review of the 2010 round of the UNECE Population and Housing Census (Note by the Secretariat)] (2012). *Evropejskaia ekonomycheskaia komysyia OON: Konferentsiya evropejskykh statystykov, 60-e plenarnoe zasedanye* [United Nations Economic Commission for Europe: Conference of European Statisticians, 60th plenary session]. Paris. June 6-8, 2012. Retrieved from http://www.cisstat.com/ces/60-session/19-EC_UN_rus.pdf [in Russian].
 20. Register-Based Statistics in the Nordic Countries: Review of Best Practices with Focus on Population and Social Statistics (2007). *United Nations*. Retrieved from <https://unstats.un.org/unsd/censuskb20/KnowledgebaseArticle10220.aspx>
 21. Selected papers from the 2016 Conference of European Statistics. Stakeholders. SPECIAL ISSUE (2017). *Eurostat (Statistical working papers)*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3888793/8435601/KS-TC-17-006-EN-N.pdf>
 22. Rukovodstvo po yspol'zovaniyu admynystratyvnykh ystochnykov y vyborochnykh ob sledovanyj dlia yzmerenyj mezhdunarodnoj myhratsyy v stranakh SNH [Guidelines for Using Administrative Sources and Sample Surveys to Measure International Migration in CIS] (2016). EEK OON [UNECE]. Retrieved from http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/2016/ECECESSTAT20162_RUS_web.pdf [in Russian].
 23. *Official site of UN. Department of Economic and Social Affairs. UN Statistics Division. Population Registers*. Retrieved from <https://unstats.un.org/unsd/demographic/sources/popreg/popregmethods.htm#2>
 24. Principles and Recommendations for Population and Housing Censuses. Revision 3 (2017). *Department of Economic and Social Affairs. Statistics Division*. Retrieved from <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/standards-and-methods/>
 25. Estonia — udivitel'noe tsyfrovoe gosudarstvo na blokchejne [Estonia is an amazing digital state on the blockchain]. (18.02.2020). *Novator*. Retrieved from <https://novator.io/blokchejn/estoniya-udivitelnoe-tsifrovoe-gosudarstvo-na-blokchejne> [in Russian].
 26. Kalja, A., Reitsakas, A., Saard, N. eGovernment in Estonia: BestPractices. (Presentation). Retrieved from <https://ru.scribd.com/presentation/179139958/eGovernment-in-Estonia-ppt>
 27. *Site of the National Centre for Register Based Research*. Danish registers. Retrieved from <https://econ.au.dk/the-national-centre-for-register-based-research/danish-registers/>
 28. *Site of Registerforskning*. Registers in Sweden. Retrieved from <https://www.registerforskning.se/en/registers-in-sweden/>
 29. *Site of Digital and Population Data Service Agency (The Finnish Digital Agency)*. Retrieved from <https://dvv.fi/en/digital-and-population-data-services-agency>
 30. *Platform Government.no*. Retrieved from <https://www.regjeringen.no/en/id4/>
 31. *Site of Rijksoverheid*. Retrieved from <https://www.avgregisterrijksoverheid.nl/>
 32. Guidelines on Population Registration. (2009). *Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE)*. Warsaw. 55 p.
 33. Arosenius, E. (1928). Bidrag till det svenska tabellverkets historia. Stockholm. Pp. V-VIII (cited by Hecht, 1977).
 34. Hofsten, E., Lundström, H. Swedish Population History. Main Trends from 1750 to 1970. (1976). *Urval*, Stockholm. 186 p.

35. Scherbak, V. O. (2012). Reiestrovi kozaky [Registered Cossacks]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* / hol. red. V. A. Smolij [*Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 volumes* / ch. ed. V. A. Smolij]. Kyiv: Nauk. dumka, 2012. T. 9. P. 170 [in Ukrainian].
36. *Web archive*. Det Centrale Personregister. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20080204204815/http://www.cpr.dk/cpr/>
37. *Det Centrale Personregister*. Historie. Retrieved from <https://cpr.dk/cpr-systemet/historie/>
38. *The National Centre for Register Based Research*. The Danish Civil Registration System CPR. Retrieved from <https://econ.au.dk/the-national-centre-for-register-based-research/danish-registers/the-danish-civil-registration-system-cpr/>
39. *Site of the National Centre for Register Based Research*. The Central Register of Buildings and Dwellings (BBR). Retrieved from <https://econ.au.dk/the-national-centre-for-register-based-research/danish-registers/the-central-register-of-buildings-and-dwellings-bbr/>
40. *Sundhedsdata-Styrelsen*. Den Nationale Serviceplatform (NSP). Retrieved from <https://sundhedsdatastyrelsen.dk/da/registre-og-services/om-nsp>
41. *Den Nationale Serviceplatform*. Dokumentation og information om NSP. Retrieved from <https://www.nspop.dk/>
42. *Site of the National Centre for Register Based Research*. Danish registers. Retrieved from <https://econ.au.dk/the-national-centre-for-register-based-research/danish-registers/>
43. Jensen, Vibeke M., Rasmussen, Astrid W. (2011). Danish education registers. *Scandinavian Journal of Public Health*. N 39, Suppl 7. P. 91-94. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/21775362>
44. *Site of the National Centre for Register Based Research*. The Register of Suicides. Retrieved from <https://econ.au.dk/the-national-centre-for-register-based-research/danish-registers/the-register-of-suicides/>
45. *Official site of the Norwegian Mapping Authority*. Registers for Development. Retrieved from <https://www.kartverket.no/en/About-The-Norwegian-Mapping-Authority/international-development-cooperation/registers-for-development/>
46. *Site of Brønnøysund*. Hva ønsker du å registrere? Retrieved from <https://www.brreg.no/hva-onsker-du-a-registrere/>
47. *Official site of the Norwegian Directorate of Immigration (UDI)*. ID number. Retrieved from <https://www.udi.no/en/word-definitions/id-number/>
48. *Official site of the Norwegian Tax Administration*. The National Population Register. Retrieved from <https://www.skatteetaten.no/en/person/national-registry/>
49. *Official site of UN. Statistical Department*. Civil Registration and Vital Statistics Knowledge Center. Retrieved from <https://unstats.un.org/unsd/vitalstatkb/Knowledgebase/Article50967.aspx>
50. *Site of Knowit*. New National Registry. Retrieved from <https://www.knowit.eu/services/experience/strategy-and-digitalization/knowits-take-on-tomorrow/new-national-registry/>
51. *Site of NIPH-National Institute of Public Health*. Overview of the national health registries. Retrieved from <https://www.fhi.no/en/more/access-to-data/about-the-national-health-registries2/>
52. *Portal Vitnemalsportalen*. Diploma registry. Retrieved from <https://www.vitnemalsportalen.no/english/>

Стаття надійшла до редакції журналу 12.10.2020.

M. V. Puhachova, Dr. Sc. (Economics), Senior Researcher, Chief Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: maryni@ukr.net
ORCID 0000-0003-1680-4284

O. M. Gladun, Dr. Sc. (Economics), Senior Researcher, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Director
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com
ORCID 0000-0001-6354-6180

POPULATION REGISTERS AS THE CORE OF THE SYSTEM REGISTERS IN NORTHERN EUROPEAN COUNTRIES

Electronic registry systems, established in many European countries, have long proven their effectiveness in various areas of the functioning of the state and separate firms and in improving the interaction of the population with government and private organizations. Population registers have a special place in the systems of registers. They provide comprehensive and complete personal information, while saving time and effort in solving urgent problems, requests and requirements related to health, education, property, employment, pensions, social assistance, etc. Population registers have also proven their effectiveness in recent rounds of population and housing censuses. Northern European countries are pioneers in the creation and use of population register systems. The relevance of the article for Ukraine is due to: the active development of various registers, which, however, interact poorly with each other and do not constitute a holistic system; the need to take into account the experience of advanced countries in creating a full-fledged system of registers.

The purpose of the article is to summarize the experience of northern European countries in the creation and operation of register systems and to determine the role of the central population register as one of the basic registers.

The novelty of the article lies in a generalized and comparative analysis of the register systems of the Nordic countries, a study of the role of the central population register and other basic and specialized registers as providers of information about the population.

Research methods: systems analysis, scientific generalization, comparative analysis, methods of research of complex systems.

The article investigates the general aspects of the creation and use of population registers in Northern Europe. A characteristic feature of northern European countries, in contrast to Ukraine, is the systematic in creation of separate registers, when a certain administrative register immediately determines the place in the general system and the relationship with other, primarily basic, registers. The example of two of the most advanced countries in this issue - Denmark and Norway — analyzes the measures to create systems of personal identification numbers and the practice of using these numbers in registry systems. Examples of subsystems of health and education registers, as well as some other registers containing personalized information, are given.

Based on the experience of northern European countries, proposals are formulated to create a real functioning system of registers in Ukraine.

Keywords: system of electronic registers, population registers, personal identification number, Northern European countries.

Cite: Libanova, E. M., & Pozniak, O. V. (2020). External labor migration from Ukraine: the impact of COVID-19. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 25-40. doi: <https://doi.org/10.15407/dse.2020.04.025>



<https://doi.org/10.15407/dse2020.04.025>

УДК 331.556.4

JEL CLASSIFICATION: J61

Е. М. ЛІБАНОВА, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., дир.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: libanova@ukr.net

ORCID 0000-0001-7170-7159

Scopus ID: 36091519900

Researcher ID: AAZ-5395-2020

О. В. ПОЗНЯК, канд. екон. наук, зав. сектору

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: olex_poznyak@ukr.net

ORCID 0000-0002-1323-3896

ЗОВНІШНЯ ТРУДОВА МІГРАЦІЯ З УКРАЇНИ: ВПЛИВ COVID-19

Стаття присвячена оцінці впливу COVID-19 на перебіг зовнішньої трудової міграції з України. Актуальність роботи обумовлена обмеженістю аналітичних досліджень із проблематики міграцій населення в період пандемії. Якщо до початку 2020 р. зміни у формуванні потоків зовнішньої трудової міграції відбувались переважно під впливом розвитку внутрішньої ситуації у країні та трансформацій політичних відносин України з тими чи іншими зарубіжними країнами, то в умовах COVID-19 тенденції зовнішньої трудової міграції з України докорінно змінились саме з незалежних від соціально-економічної ситуації причин. Метою статті є оцінка змін масштабів трудової міграції внаслідок COVID-19 та визначення перспектив зовнішньої трудової міграції українців. Відповідні аналітичні розробки стали основою для формування рекомендацій щодо коригування міграційної політики України в пандемічний та постпандемічний періоди. Новизною дослідження є визначення впливу COVID-19 на параметри зовнішньої трудової міграції з України та оцінка вірогідних перспективних трансформацій міграційних тенденцій. Для реалізації дослідження використано абстрактно-логічний та системний підхід, метод експертних оцінок.

Здійснено аналіз міграційної ситуації в Україні в останні роки, визначено новітні зрушення у напрямках та масштабах зовнішньої трудової міграції. Проаналізовано тенденції міждержавного руху населення після початку пандемії COVID-19. Визначено перспективи зовнішньої міграції населення України. Майбутнє цього процесу залежа-

тиме від темпів відновлення економіки в Європі та світі загалом і тамтешнього попиту на робочу силу з інших країн. Вірогідною є зміна структури зайнятості українських трудових мігрантів за видами діяльності: мігранти, які до пандемії були зайняті не в сільському господарстві, не так швидко поновлять трудові поїздки, а ті, хто залишилися у країнах-реципієнтах, — намагатимуться влаштуватися у сільському господарстві та дотичних видах діяльності. Зміниться й географія трудових поїздок, вірогідною є нова переорієнтація частини мігрантів — зі Східної Європи на Західну, передусім Німеччину та Сполучене Королівство, які за рівнем заробітних плат далеко випереджають традиційні країни працевлаштування українців (Польщу, Чехію й навіть Італію).

Ключовим елементом політики утримання частини мігрантів в Україні є кардинальна недеklarативна зміна ставлення держави до малого та середнього бізнесу. Необхідно залучати представників такого бізнесу до формування державної політики, у т. ч. виходу з карантину, підтримки підприємництва. Слід також упроваджувати дієві програми підтримки підприємництва, зокрема за прикладом країн ЄС. Щодо тих мігрантів, які навіть за найкращих умов не зацікавляться відкриттям бізнесу в Україні, потрібна стратегія, спрямована на те, щоб, з одного боку, не втратити цих людей для України, а з іншого, на отримання максимальних вигод від співпраці з діаспорою. Це сприятиме поліпшенню ситуації в економіці й покращенню іміджу та посиленню впливовості України у світі.

Ключові слова: зовнішня трудова міграція, пандемія COVID-19, оцінювання впливу, прогнозування, міграційна політика.

Постановка проблеми, актуальність. Упродовж останніх десятиріч Україна впевнено підтримує статус світового донора робочої сили. За різними оцінками, річна кількість зовнішніх трудових мігрантів коливається від 2 до 5 млн осіб, за найреальнішими оцінками — від 2,7 до 3 млн [1]. Контингент трудових мігрантів складається з двох порівнянних за чисельністю груп — довгострокових мігрантів, які перебувають у країнах-реципієнтах по кілька років, і короткострокових, зазвичай т. з. циркулярних — що виїжджають час від часу на сезонні або разові роботи з постійним поверненням на Батьківщину. В будь-який момент частина (від 30 до 70 %) короткострокових працівників перебуває в Україні.

За даними третього загальнонаціонального опитування з питань трудової міграції [2], основними центрами тяжіння трудових мігрантів з України є Польща (39 % мігрантів), Росія (26 %), Італія (11 %) та Чехія (9 %). Доволі багато українців працюють у США, Білорусі, Португалії, Угорщині, Ізраїлі, Фінляндії, Німеччині, Іспанії, Греції, Великій Британії. Сформовані міграційні потоки з України до країн Балтії, Хорватії, Словенії, Франції.

Зовнішня трудова міграція українських громадян від моменту зародження у середині 1990-х рр. і до початку 2020 р. зазнала низки трансформацій. Так, постійно змінювалася структура мігрантів за географічними напрямками поїздок, а також сама психологія мігрантів. Майже всі заробітчани на початку здійснення своєї трудової міграції розглядають її як тимчасове явище: «поїду–зароблю–повернусь». Однак із часом у більшості

цілі змінюються, стають більш амбітними і довгостроковими, стосуються не просто заробітків, спрямованих на поточне споживання, а на заощадження, часто на відкриття власної справи в Україні, на налагодження необхідних і привабливих зв'язків. Переважно це супроводжується адаптацією до умов країн-реципієнтів, розширенням можливості працевлаштування і зростанням заробітків. Пізніше заробітчани звикають до міграції як стилю життя, а довгострокові мігранти ще й відвикають від життя на Батьківщині й перестають відчувати себе вдома навіть під час епізодичних відвідувань родичів.

Загалом, особи, які виїжджають до більш віддалених країн, зокрема Південної Європи, зазвичай залишаються там працювати на тривалий термін, тоді як мігранти до сусідніх країн частіше орієнтовані на періодичні короткі поїздки з постійним поверненням в Україну. Відповідно, розширення географії зовнішніх міграцій, включення до країн призначення Італії, Іспанії, Португалії сприяло посиленню тенденції переходу тимчасової трудової міграції у постійну форму, виїзду членів сімей довгострокових трудових мігрантів до країн-реципієнтів.

Українські мігранти здебільшого не конкурують у країнах призначення з місцевим населенням за престижні вакансії на ринку праці, а займають менш привабливі робочі місця. Напередодні пандемії лише трохи більше чверті українських заробітчани мали за кордоном роботу, відповідну кваліфікації, отриманій в Україні, натомість понад третина працювали на роботах, які кваліфікації не потребують. Українці з робітничими професіями у результаті міграції за кордон зазвичай зберігають або навіть підвищують свій кваліфікаційний статус, навпаки, представники професій, пов'язаних переважно з розумовою працею, змушені займатись менш кваліфікованими роботами. Взагалі наші співгромадяни переважно займаються роботами, що мало сприяють підвищенню їх кваліфікації, але водночас життя в суспільстві з більш розвиненою демократією неминуче формує навички, корисні для майбутньої продуктивної діяльності в Україні.

При цьому до початку 2020 р. зміни у формуванні потоків зовнішньої трудової міграції відбувались переважно під впливом розвитку внутрішньої ситуації у країні та трансформацій політичних відносин України з тими чи іншими зарубіжними країнами. COVID-19 став феноменом, вплив якого на суспільне життя далеко виходить за традиційні межі епідемій, екологічних та техногенних катастроф, глобальних економічних криз. Виникли такі небачені упродовж останніх кількох десятиліть явища, як закриття кордонів, обмеження економічної діяльності, вимушене повернення цілком успішних мігрантів та неможливість здійснення чергової поїздки циркулярними мігрантами. Тенденції зовнішньої трудової міграції з України докорінно змінені, причому саме з незалежних від соціально-економічної ситуації в Україні причин, і наукова оцінка та осмислення цих

змін стає необхідною умовою формування виваженої та ефективної міграційної політики в умовах пандемії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми зовнішньої трудової міграції в різні періоди розвитку незалежної України детально розглянуті у працях низки вітчизняних науковців, зокрема, О. Малиновської (O. Malynovs'ka), І. Прибиткової (I. Prybytkova), М. Романюка (M. Romanuk) та ін. Разом із тим, аналітичні дослідження міграційних процесів у період, що минув після початку епідемії COVID-19, є нечисленними. Можна згадати окремі роботи, присвячені міграційним проблемам у період пандемії, наприклад, дослідження фахівців НУО «Європа без бар'єрів» [3]. Однак, ці дослідження зосереджуються скоріше на оцінці трансформацій міграційної політики країн-реципієнтів, ніж на питаннях поведінки українських мігрантів в умовах COVID-19.

Метою статті є оцінка змін масштабів трудової міграції внаслідок COVID-19 та визначення перспектив зовнішньої трудової міграції українців. Відповідні аналітичні напрацювання стали основою для розроблення рекомендацій щодо коригування міграційної політики України в пандемічний та постпандемічний періоди.

Новизною дослідження є визначення впливу COVID-19 на параметри зовнішньої трудової міграції з України та оцінка вірогідних перспективних трансформацій міграційних тенденцій.

Методи дослідження — абстрактно-логічний, системний підхід, експертних оцінок. Основною проблемою реалізації дослідження стала обмеженість (а подекуди — й відсутність) інформації щодо перебігу міграційних процесів у період епідемії.

Виклад основного матеріалу. Новітні зрушення у зовнішній трудовій міграції. Найбільш різкі зміни напрямів і масштабів міграції відбулись після початку конфлікту 2014 р. — до поїздок на роботу за кордон долучилося чимало громадян, які раніше не виявляли в цьому зацікавленості, включно із високоосвіченими та висококваліфікованими особами; істотно зросла частка молоді, зокрема, за рахунок збільшення масштабів освітньої міграції. Різко посилились темпи переорієнтації заробітчан із Росії на країни ЄС, передовсім на Польщу, що стала найбільшим осередком українських заробітчан за кордоном.

Загалом військові дії вплинули на перебіг міграційних процесів не стільки безпосередньо, скільки через викликані ними соціально-економічні, психологічні й політичні негаразди. По-перше, чимало людей до вимушеного переїзду спонукало елементарне прагнення безпеки. По-друге, далось взнаки різке обмеження можливостей достойної зайнятості й заробітків. По-третє, далеко не всі мешканці тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей та Криму (меншою мірою) погодились жити на непідконтрольних українській владі територіях. В умовах неминучості

довгострокової міграції багато з них прийняли більш ризиковане, але й більш перспективне рішення щодо виїзду за межі України. До цього додалось (в окремих випадках) і прагнення уникнути участі у військових діях.

Другим за хронологією, але не за значенням, стало зростання міграції українців в 2018—2019 рр. через збільшення попиту на робочу силу в більшості європейських країн та обумовлене цим спрощення правил працевлаштування іноземців (найперше до цього вдалися Польща та Чехія, вже 2020 р. «відкрився» гігантський ринок праці Німеччини, практично легалізують незареєстрованих мігрантів Італія і Португалія). Додатковим важелем заохочення трудової міграції саме українців є їх високий професійно-освітній рівень та культурна близькість. Можливості міжнародної мобільності українців значно розширено завдяки безвізовому режимові з ЄС. Він не забезпечив громадянам України необмежений доступ до країн ЄС, але зробив закордонні подорожі простішими й дешевшими, полегшив пошук місця роботи чи навчання за кордоном, а отже, міграції. Потенційні мігранти до країн ЄС можуть легально перебувати в європейських країнах 3 місяці поспіль, за цей час вони можуть спробувати знайти роботу, оцінити можливості працевлаштування та загальні умови перебування «на місці» і прийняти більш виважене рішення щодо міграції. У перші 10 місяців після запуску безвізового режиму ним скористалось майже 500 тис. громадян України. Українці визнали введення безвізу найважливішою політичною подією 2017 року [4].

Оцінка змін масштабів трудової міграції внаслідок COVID-19. Пандемія COVID-19 внесла суттєві корективи у тенденції трудової міграції. Введення карантину спричинило не тільки різке обмеження мобільності населення, а й призупинення або скорочення діяльності багатьма підприємствами і навіть цілими секторами економіки, де працювали мігранти з України. Загалом трудові мігранти, включно із українськими, є однією із тих груп, які під час стрімкого поширення COVID-19 найбільше постраждали через втрату роботи, заробітків, неможливість отримання належного соціального захисту у країнах перебування. За результатами дослідження, проведеного в Польщі, після введення карантину у цій країні майже третина українських мігрантів повністю або частково втратили роботу [5] і, відповідно, заробітки, у багатьох закінчувався термін перебування. Однак це стосується не всіх категорій мігрантів. Так, більшість країн доклали зусиль для утримання на своїй території медиків (різного рівня кваліфікації), домашніх працівників та різного роду обслуговуючого персоналу. Зокрема, Велика Британія продовжила візи близько 2800 медичним працівникам-мігрантам, до яких належать лікарі, медсестри та фельдшери. Зміни стосуються також членів їхніх сімей [6].

Різке обмеження міждержавного транспортного руху, часткове відновлення прикордонного контролю та закриття кордонів у межах Шенген-

ської зони, інформація про повне закриття кордонів Україною у поєднанні із проблемами на ринку праці спричинили масове повернення мігрантів. За інформацією посла України в Польщі А. Дециці, упродовж періоду максимально інтенсивного повернення (від 13 березня до початку квітня) Польщу (основного реципієнта української робочої сили) залишили 150 тис. наших заробітчан [7]. Загалом, за даними Всеукраїнської Асоціації компаній з міжнародного працевлаштування, від середини березня до кінця травня 2020 р. до України повернулись близько 500 тис. мігрантів, переважно тих, хто мав короткострокові контракти. Довгострокові мігранти, чимало з яких мають дозвіл на постійне проживання, а іноді й громадянство країн-реципієнтів, переважно залишились за кордоном. Однак масштаби повернення мігрантів не мали ознак масової евакуації. За даними Держприкордонслужби України, упродовж березня-травня позитивне сальдо в'їзду громадян України склало 429 тис. осіб (для порівняння: у грудні 2019 р. позитивне сальдо склало 400 тис. осіб й було повністю компенсоване виїздом у наступні два місяці) [8]. Сума надходжень приватних переказів з-за кордону у березні-квітні 2020 р. порівняно із сумою надходжень попереднього (рекордного) року скоротилась лише на 8 %: з \$1,892 до \$1,748 млрд. Однак до оцінок зменшення масштабів української трудової міграції слід додати приблизно 200 тис. вимушених відмов від чергових поїздок, зокрема, сезонних сільськогосподарських працівників та будівельників, які зазвичай не виїжджають на заробітки взимку.

Перспективи зовнішньої міграції населення України. Хоча в умовах пандемії COVID-19 інтенсивність зовнішньої трудової міграції українців різко знизилась, причини, що породили заробітчанство та обумовили його значні масштаби, збереглись. Майбутнє цього процесу залежатиме від темпів відновлення економіки в Європі та світі загалом і тамтешнього попиту на робочу силу з інших країн. Однак масове прагнення відновити свою міграційну активність з боку тих, хто вимушено повернувся до України або відмовився від чергових виїздів через карантин, не викликає сумнівів. За нового падіння курсу національної валюти (гривні) щодо євро та валют країн Східної Європи (златого, крони, форинта) імовірно збільшення масштабів зовнішньої міграції, зокрема, за рахунок зниження привабливості внутрішньої міграції. Безперечно, якщо рецесія в світі, особливо в Європі, триватиме довго, і попит на робочу силу не буде відновлено в повному обсязі, подальшого зростання масштабів зовнішньої міграції не відбудеться. Але такий сценарій розвитку виглядає найменш імовірним, беручи до уваги власне українські економічні перспективи. Та й досвід останніх місяців демонструє небажання жителів розвинених країн займатись «мігрантськими» роботами навіть в умовах безробіття.

Вірогідною, принаймні в найближчому періоді, є зміна структури попиту на українську робочу силу.

Нема жодних підстав очікувати зниження попиту в сільському господарстві: за оцінками європейських науковців, потреба в сезонних аграрних працівниках Німеччини, Італії та Сполученому Королівстві становить від 300 до 400 тис. у кожній; зберігається значний попит Польщі, аграрії якої працюють у Німеччині й Нідерландах. Уже навесні 2020 р. нестача сезонних трудових мігрантів серйозно вплинула на розвиток сільського господарства в країнах Європи. Тільки Фінляндія щороку залучає від 12 до 15 тисяч українців, зокрема для роботи на сільськогосподарській техніці та більш пізніх роботах зі збору врожаю ягід тощо [9]. Європейська комісія рекомендувала урядам країн ЄС спрощення процедури перетину кордонів для сезонних працівників найпотрібніших спеціальностей (наприклад, обмеження тестовими перевірками стану здоров'я). Від квітня 2020 р. уряд України отримує запити від Австрії, Фінляндії, Данії, Норвегії та інших країн щодо можливості використання українських працівників на сезонних роботах [10]. Декілька авіарейсів із трудовими мігрантами вилетіли до Європи, що викликало значний суспільний резонанс. У Польщі, яка є наразі основною країною призначення для трудових мігрантів з України, аграрні спілки, будівельні асоціації, представники м'ясопереробної промисловості тощо звернулись до уряду з проханням створити умови для подальшої зайнятості українців. У польській урядовій програмі виходу з кризи передбачено можливість для іноземців, у яких під час карантину завершиться термін віз та дозволів на перебування, продовжити його не тільки на весь період карантину, а й на 30 днів після його завершення. Працівникам, котрі працювали за трудовими угодами на підприємствах, змушених припинити свою діяльність через коронавірус, виплачувалось 80 % зарплати, а тим, хто уклав з роботодавцем угоди підряду (таких серед українців більшість), — 80 % мінімальної зарплати. Великі польські рекрутингові агентства пропонували мігрантам, у яких спливає строк чинності документів, безкоштовно оформити дозволи на перебування в Польщі на термін до трьох років. Більше того, за власний рахунок вони створили кілька пунктів, де працівники, що прибувають з України, можуть пройти обов'язкову обсервацію перед початком роботи. Про масову легалізацію нелегальних мігрантів, зайнятих у сільському господарстві та сфері домашніх послуг, оголосив уряд Італії. Вона торкнеться, за оцінками італійського видання *Corriere Della Sera*, 260 тис. осіб [11], серед яких, очевидно, багато українців.

Згідно з рекомендаціями Єврокомісії, сезонних аграрних працівників (разом із медичними працівниками, прикордонниками, транспортниками, дипломатами, транзитними пасажирями, пасажирями, що подорожують у зв'язку з невідкладними сімейними обставинами або потребують міжнародного захисту) включено до переліку осіб, на яких тимчасові обмеження щодо поїздок до Євросоюзу не поширюються [12].

Будівельній галузі, де до карантину було зайнято найбільше українських мігрантів, для повного відновлення діяльності потрібно більше часу; це ж стосується обробної промисловості, сфери діяльності готелів та ресторанів. Послабивши обмеження для в'їзду сезонних працівників, країни ЄС зберігають їх для інших категорій заробітчан. Тож мігранти, які до пандемії були зайняті не в сільському господарстві, не так швидко поновлять трудові поїздки, а ті, хто залишився у країнах-реципієнтах, — намагатимуться влаштуватись у сільському господарстві та дотичних видах діяльності.

Складна ситуація на ринках праці більшості східноєвропейських країн, обумовлена впливом значної частини їхніх громадян на заробітки до більш розвинутих економік із вищою зарплатою і кращими перспективами, змушує не тільки спрощувати процедури працевлаштування, а й знижувати вимоги до робочої сили. Якщо ще декілька років тому роботодавці Польщі, Чехії, Словаччини наймали на роботу переважно досвідчених кваліфікованих працівників (за винятком випадків, коли потрібна некваліфікована робоча сила), то перед спалахом COVID-19 вони погоджувались навіть на підготовку/перепідготовку за власний кошт упродовж 1-2 місяців. Враховуючи те, що українські трудові мігранти конкурують за робочі місця переважно з іншими мігрантами, а не з місцевими мешканцями, скоріше за все, така практика відновиться із подоланням найгостріших проявів рецесії.

Імовірно зміниться географія трудових поїздок, хоча й не одразу. Вірогідною є нова переорієнтація частини мігрантів — зі Східної Європи на Західну, передусім Німеччину та Сполучене Королівство, які за рівнем заробітних плат далеко випереджають традиційні країни працевлаштування українців (Польщу, Чехію й навіть Італію). Відповідно, за даними різних обстежень, саме Німеччина є найбажанішою країною зайнятості для українців [13]. До суто економічних мотивів додаються й політичні рішення: Німеччина відкрила ринок праці для мігрантів з-за меж ЄС з березня 2020 р., а після *Brexit* можливості українців працювати в Сполученому Королівстві майже не відрізняються від тих, що мають громадяни східноєвропейських країн ЄС. Таким чином, напрацьована схема працевлаштування українських мігрантів у Німеччині через польські компанії, які виступали своєрідним посередником, направляючи їх у «відрядження», зміниться значно легальнішою.

Що може зробити український Уряд. Глобалізація створює передумови вільного переміщення робочої сили між країнами та континентами і закриті через карантин кордони неминуче відкриватимуться. Цього потребуватиме економіка і вимагатиме суспільство. Власне, різні вже укладені домовленості між країнами, відновлення міжнародного авіасполучення, особливо до туристичних країн, є наочним свідченням початку такого про-

цесу. Відповідно, і масштабний відплив економічно активного населення до країн із вищими зарплатами та кращими можливостями працевлаштування, кращою освітою тощо неминуче відновиться. І навіть за умови дуже швидкого соціально-економічного розвитку України й досягнення рівня та якості життя, співставних зі стандартами розвинутих стабільних суспільств, зовнішні міграції не тільки зберігатимуться, а й зростатимуть.

Оцінюючи наслідки такого обміну, слід виходити з наявності / відсутності зв'язків мігранта з батьківщиною (через бізнес, родичів, друзів), із перспектив повернення до України або остаточного від'їзду із усією родиною.

Безперечно, зовнішня трудова міграція українців має достатньо позитивних наслідків (надходження валюти, підвищення рівня життя численних груп населення і цілих територій, зниження напруги на ринку праці, засвоєння ринкової свідомості, цінностей і норм демократичного суспільства тощо). За даними НБУ, в 2019 р. обсяг приватних переказів з-за кордону становив майже \$12 млрд, а в січні-квітні 2020 р. до України надійшло понад 3,7 млрд. Зрозуміло, що ці кошти дають змогу значній частині населення, в основному, західних областей (а найбільше від карантину втратила економіка туристичних регіонів), пережити економічні негаразди. Але не можна нехтувати й посиленням депопуляції, загостренням проблем старіння і відповідно пенсійного забезпечення (виїжджають переважно молоді люди), урешті-решт проблемами економічного розвитку через брак кваліфікованих працівників. Наразі в Україні є масштабне безробіття (на рівні приблизно 2 млн осіб) і незадоволений попит на робочу силу, що стає перешкодою розвитку багатьох підприємств.

На жаль, багато активних, мобільних, конкурентоспроможних громадян України визначають свої перспективи виїзду, виходячи не стільки зі стану особистого життя, скільки із загальної низької оцінки ситуації в країні [1]. Цей міграційний чинник є значно небезпечнішим за просте бажання заробити кошти. В останньому випадку зберігається доволі висока імовірність повернення мігранта, тоді як комбінація індивідуальних планів із втратою віри у перспективність їх реалізації в українському суспільстві формує настрої на постійну еміграцію. Тому реалізація політики запобігання масовому виїзду та хоча б часткового повернення мігрантів неможлива без надання цим особам чіткої перспективи в Україні.

Повертати людей, які працюють за кордоном, досить важко. Досвід наших східноєвропейських сусідів, а до цього країн Південної Європи, свідчить, що трудові мігранти повертаються лише за поєднання стабільного економічного зростання на Батьківщині із цілеспрямованою державною політикою щодо заохочення повернення. Повернення ж у зв'язку з пандемією COVID-19 є форс-мажором, нетиповим явищем.

Навіть сподівання на відмову від подальших поїздок усіма, хто недавно повернувся, є наївним. Головна причина цього — неготовність економіки

України забезпечити достатньо привабливі умови й оплату праці (хоча б на рівні 70 % тієї, яку реально можна отримувати за кордоном) усім тим, хто хоче і може працювати. Адже тільки це може спонукати українців відмовлятися від міграційних поїздок або швидше повертатись з-за кордону. В короткотерміновій перспективі необхідно допомогти відновитись мікро- і малому бізнесу, запропонувати громадські роботи як тимчасовий вихід із масового безробіття, через механізми концесії, публічно-приватного партнерства, державні закупівлі створити робочі місця в тих галузях, що дають значний мультиплікативний ефект (зокрема, в будівництві). Але всі ці робочі місця не будуть високооплачуваними, особливо за умов значного безробіття. Вони не стануть альтернативою робочим місцям, доступним за кордоном.

Будь-які намагання штучно стримати трудову міграцію є марними. Заборона на виїзд тільки сприятиме посиленню протестних настроїв і напруги в суспільстві загалом. До того ж, у випадку загибелі врожаю в європейських країнах через відсутність мігрантів (а місцеві жителі не бажають займатись його збиранням) значно зростає небезпека продовольчої кризи у світовому масштабі, при цьому громадська думка європейців імовірно покладатиме провину за це саме на Україну.

Але, хоча більшість заробітчан готові виїхати при першій можливості, шанс на утримання певної їх частини є. Йдеться передусім про тих, хто накопичив достатньо коштів за період роботи за кордоном, хто не зовсім задоволений тамтешніми умовами праці. Мігранти, чия поїздка виявилась невдалою, також скоріш за все не намагатимуться її повторити.

Після перебування за кордоном упродовж тривалого часу мігранти повертаються в суспільство, яке встигає змінитись за період їхньої відсутності. Тому такі особи потребують психологічної адаптації, допомоги у працевлаштуванні, відновленні і визнанні документів, підтвердженні результатів неформального професійного навчання, забезпеченні продовження освіти дітей тощо. Особи похилого віку потребують допомоги в оформленні зароблених за кордоном пенсій, їм складно зробити це самостійно, без професійної допомоги. Ті, хто нагромадив серйозні кошти, в умовах вимушеного повернення можуть задуматись про те, щоб вкласти їх у свою справу в Україні, але це потребує адекватної діяльності влади, особливо щодо кредитної та консультаційної підтримки.

Ключовим елементом політики утримання частини мігрантів в Україні є кардинальна недеklarативна зміна ставлення держави до малого та середнього бізнесу. І в цьому контексті політику щодо підприємництва в період карантину важко назвати адекватною. Обмеження щодо діяльності дрібних магазинів дійсно виправдані на перших етапах епідемії: для організації обмеженого доступу покупців малому підприємцю слід було наймати додаткового працівника, і далеко не всі були до цього готові, тоді як у великому супермаркеті потрібний результат досягався шляхом перероз-

поділу обов'язків між наявними працівниками. Згодом люди звикли до порядку, і потреба у постійному контролі дій покупців зменшилась. Натомість громадськості та підприємцям стало важко розуміти, чому малі продуктові магазини, кіоски, ринки зачинені, а великі супермаркети працюють. А те, що при цьому працювали великі непродовольчі магазини, аж ніяк не сприяло довірі до влади.

На жаль, багато можливостей втрачено. Але хоча б на нинішньому етапі необхідно залучати представників малого та середнього бізнесу до формування державної політики, у т.ч. виходу з карантину, підтримки підприємництва. Важливим є своєчасне і повноцінне інформування підприємців щодо політичних рішень. Слід також упроваджувати дієві програми підтримки підприємництва, зокрема за прикладом країн ЄС.

Політика повернення має супроводжуватись заходами щодо підвищення ефективності використання грошових переказів мігрантів. Це не лише засіб забезпечення добробуту окремих верств населення, але й потенційне джерело економічного зростання. Приватні грошові перекази в Україну стабільно перевищують 10 % ВВП і втричі — прямі іноземні інвестиції. Звісно, на відміну від прямих інвестицій, тільки невелика частина особистих грошових переказів спрямовується на відкриття бізнесу, але кожна гривня, витрачена в Україні, так або інакше працює на вітчизняну економіку. Навіть якщо гроші витрачаються на поточне споживання, вони збільшують сукупний платоспроможний попит, а отже, створюють передумови для заробітків (безумовно, далеко не завжди легальних) доволі широкому загалу. Достатньо проаналізувати територіальну диференціацію новобудов у сільській місцевості, звернути увагу на різницю між поселеннями, багато мешканців яких працюють за кордоном, і тими, де заробітчан практично нема. З огляду на нерівномірність територіального розподілу і приватних грошових переказів, і прямих іноземних інвестицій, слід зробити висновок, що принаймні ті територіальні громади, звідки виїжджають на заробітки багато людей, отримують безумовний зиск.

Використання результатів міграції в інтересах розвитку, знову ж таки, тісно пов'язане з поліпшенням бізнес-клімату в країні. Низкою країн світу накопичено позитивний досвід залучення капіталу мігрантів в економіку, зокрема сумісного фінансування соціально значущих для громад бізнес-проектів. Наприклад, у Молдові від 2010 р. діє програма *PARE 1+1*. Її учасники, мігранти або члени їхніх сімей, які подають підтвердження закордонного походження коштів, на кожний вкладений у бізнес лей можуть отримати лей від проекту. За час реалізації програми станом на квітень 2016 р. обсяг інвестицій в економіку Молдови сягнув 340 млн леїв (23 млн доларів США). Сума грантів становила 128 млн леїв (8,8 млн доларів США). Тобто кожний лей, витрачений на підтримку бізнес-починань мігрантів, залучив до економіки 2,7 лея [14].

Для підвищення ефективності залучення «мігрантських» заробітків в економіку України потрібно, по-перше, раз і назавжди припинити розмови про оподаткування переказів трудових мігрантів, адже вони майже виключно є внутрішньосімейними трансферами. По-друге (про що уже давно говорять фахівці), слід звільнити від митних зборів засоби виробництва, що ввозяться в країну мігрантами, котрі повернулись, для відкриття та розширення власного бізнесу.

Щодо тих мігрантів, які навіть за найкращих умов не зацікавляться відкриттям бізнесу в Україні, потрібна інша стратегія. Йдеться про те, щоб, з одного боку, не втратити цих людей для України, а з іншого, про отримання максимальних вигод від співпраці з діаспорою. Це сприятиме поліпшенню ситуації в економіці й покращенню іміджу та посиленню впливовості України у світі.

Світовий досвід показує, що діаспора за лояльності до країни свого походження може стати вагомим лобістом інтересів останньої в країнах проживання представників діаспори. Так, стратегічне партнерство США з Ізраїлем не останньою чергою є результатом лобістської діяльності єврейської діаспори в США. Масштабна міграція китайців до країн Південно-Східної Азії спричинила посилення впливу Китаю в цьому регіоні.

Успішним прикладом співпраці з діаспорою є функціонування Міжнародної української школи, створеної в 2007 р. Цей державний навчальний заклад забезпечує можливість освіти українських дітей, батьки яких тимчасово чи постійно перебувають за кордоном. Діти українських мігрантів мають можливість навчатись та отримувати державні сертифікати України про освіту. Навчання здійснюється через приватні та суботні українські школи в інших країнах, а також шляхом дистанційної та екстернатної форм навчання. Зараз у Міжнародній українській школі навчаються 3,3 тис. дітей, що мешкають у 78 країнах [15]. Діяльність школи забезпечує важливі передумови для реінтеграції дітей мігрантів, які повертаються, зокрема, їх доступ до освіти в Україні.

Висновки. Наразі більшість мігрантів перебуває у стані невизначеності. З одного боку, вони тимчасово відрізані від закордонних заробітків, з іншого, навіть в умовах неможливості здійснення міграції їх не цікавлять вакансії, котрі пропонуються на ринку праці України. Певним виходом із ситуації може бути організація та залучення мігрантів до тимчасових робіт на період їх перебування в Україні. Потрібно регулярно інформувати цих осіб щодо переговорів з урядами країн-реципієнтів, їх результатів, можливостей легального працевлаштування та міграції (наприклад, шляхом створення спеціального порталу), а також щодо можливості отримання соціальної підтримки.

Уже давно назріла потреба розробки та впровадження програм циркулярної міграції сумісно з урядами країн призначення наших мігрантів.

Це вигідно обом сторонам, тому Україна має реальні можливості домовитись про залучення країн ЄС до фінансування таких програм. У цьому контексті новітні патерни міграції сезонних працівників з України на основі міжурядових домовленостей, безумовно, є позитивним явищем. Українським важливим напрямом дій є запровадження програм, спрямованих на легальне працевлаштування за кордоном: це сприятиме захисту прав наших співвітчизників за кордоном і швидшому досягненню поставлених мігрантами цілей, пов'язаних передусім із накопиченням активів. У рамках легалізації необхідно також активізувати переговорний процес щодо укладення угод про пенсійне забезпечення з країнами, де працюють українські мігранти, здійснювати контроль за реалізацією чинних угод.

Дуже важливим є подолання в українському суспільстві негативних стереотипів щодо міграції. За допомогою освітніх та комунікативних заходів потрібно наполегливо роз'яснювати, що «міграція — це не проблема, що потребує розв'язання, а реальність, з якою належить рахуватись і яку необхідно облаштовувати» [1].

ЛІТЕРАТУРА

1. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018.
2. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. Київ: Державна служба статистики України, 2017.
3. Minich R., Kravchuk P. The Impact of COVID-19 on Ukrainian Labour Migrants in Czechia, Hungary, Poland and Italy. Policy Brief URL: https://www.pragueprocess.eu/documents/repo/212/Policy_Brief_Minich_Kravchuk_EN.pdf (дата звернення 03.06.2020).
4. Рік безвізу: короткі підсумки для України. URL: https://zik.ua/news/2018/06/11/rik-bezvizu_kоротki_pidsumky_dlya_ukrainy_1343305 (дата звернення 03.06.2020).
5. Третя українських заробитчан в Польше потеряли или ограничили работу. URL: <https://ubr.ua/labor-market/work-in-figures/tret-ukrainskikh-zarobitchan-v-polshe-poterjali-ili-ohranichili-rabotu-3891760> (дата звернення 03.06.2020).
6. Independent. Coronavirus: Thousands of foreign NHS workers to have UK visas extended for one year. URL: <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/coronavirus-nhs-visa-doctor-nurse-paramedics-home-office-migrants-a9438211.html> (дата звернення 16.07.2020).
7. «Дуже важко вижити». Чому українці масово рвуться на роботу за кордон. URL: <https://amp.ua.org/novyny/duzhe-vazhko-vizhiti-chomu-ukrainci-maso/> (дата звернення 16.07.2020).
8. Рейтинг. Бізнес в офіційних цифрах. URL: <https://q.rating.zone/> (дата звернення 16.07.2020).
9. Урядовий портал. На 15 тисяч українських сезонних працівників розраховують фінські фермери цього року / Вадим Пристайко. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vadim-pristajko-razom-z-finskimi-kolegamiuryad-ukrayini-dopomozhe-ukrayinskim-pracivnikam-organizovano-distatsiya-na-sezonni-roboti> (дата звернення 16.07.2020).

10. Стало відомо, в які країни збираються українці на роботу. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/news/010520-stalo-vidomo-v-yaki-krayiny-zbyrayutsya-ukrayinci-na-robotu> (дата звернення 16.07.2020).
11. Італія оголосила масову легалізацію трудових мігрантів. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/05/14/7109905/> (дата звернення 16.07.2020).
12. Євросоюз вводить нові правила в'їзду через коронавірус: що зміниться. URL: <https://prm.ua/yevrosoyuz-vvodit-novi-pravila-v-yizdu-cherez-koronavirus-shho-zminitsya/> (дата звернення 16.07.2020).
13. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, Молдова, Білорусь та Грузія, 2019. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_regional_ct_survey_2019_ukr_print.pdf (дата звернення 03.06.2020).
14. Каждый лей, выделенный программой PARE 1+1, привлек 2,7 лея в экономику. URL: <https://point.md/ru/novosti/ekonomika/kazhdij-lej-videlennij-programmoj-pare-11-privlek-27-leya-v-ekonomiku> (дата звернення 03.06.2020).
15. Офіційний сайт Міжнародної української школи. URL: <https://uis.org.ua> (дата звернення 03.06.2020).

REFERENCES

1. *Ukrainske suspilstvo: mihratsiyni vymir : nats. dopovid [Ukrainian society: the migration dimension. National report]* (2018). Institute of Demography and Social Studies of NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
2. *External labor migration of the population (according to the results of the modular choice of the survey). Statistical bulletin.* (2017). State Statistics Service of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
3. Minich, R., & Kravchuk, P. (2020). *The Impact of COVID-19 on Ukrainian Labour Migrants in Czechia, Hungary, Poland and Italy. Policy Brief.* Retrieved from https://www.pragueprocess.eu/documents/repo/212/Policy_Brief_Minich_Kravchuk_EN.pdf
4. Rik bezvizu: korotki pidsumky dlia Ukrainy [The Year of visa-free regime: Short Summaries for Ukraine] (2018). *zik.ua* Retrieved from https://zik.ua/news/2018/06/11/rik-bezvizu-korotki-pidsumky-dlya-ukrainy_1343305 [in Ukrainian].
5. Tret ukrainskikh zarobitchan v Polshe poteryali ili ogranichili rabotu [A third of Ukrainian workers in Poland lost or limited their work] (2020). *ubr.ua* Retrieved from <https://ubr.ua/labor-market/work-in-figures/tret-ukrainskikh-zarobitchan-v-polshe-poterjali-ili-ohranichili-rabotu-3891760> [in Russian].
6. Independent. Coronavirus: Thousands of foreign NHS workers to have UK visas extended for one year (2020). *www.independent.co.uk* Retrieved from <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/coronavirus-nhs-visa-doctor-nurse-paramedics-home-office-migrants-a9438211.html>
7. "Duzhe vazhko vyzhyty". chomu ukraintsi masovo rvutsia na robotu za kordon ["It's very difficult to survive." Why Ukrainians are rushing to work abroad en masse] (2020). *ampua.org* Retrieved from <https://ampua.org/novyny/duzhe-vazhko-vizhiti-chomu-ukrayinci-maso/> [in Ukrainian].
8. Reitynh. Biznes v ofitsiynikh tsyfrakh [Rating. Business in official figures] (n.d.). *q.rating.zone* Retrieved from <https://q.rating.zone/> [in Ukrainian].
9. Na 15 tysiach ukrainskykh sezonnykh pratsivnykiv rozrakhovuiut finski fermery tsoho roku, — Vadym Prystaiko [Government portal. Finnish farmers are counting on 15,000 Ukrainian seasonal workers this year, - Vadym Prystaiko] (2020). *kmu.gov.ua* Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/vadim-pristajko-razom-z-finskimi-kolegamiuryad->

- ukrayini-dopomozhe-ukrayinskim-pracivnikam-organizovano-distatisya-na-sezonni-roboti [in Ukrainian].
10. Stalo vidomo, v yaki krainy zbyraiutsia ukrainci na robotu [It became known in which countries Ukrainians are going to work] (2020). *day.kyiv.ua* Retrieved from <http://day.kyiv.ua/uk/news/010520-stalo-vidomo-v-yaki-krayiny-zbyrayutsya-ukrayinci-na-robotu> [in Ukrainian].
 11. Italiia oholosyla masovu lehalizatsiiu trudovykh mihrantiv [Italy has announced the mass legalization of migrant workers] (2020). *euointegration.com.ua* Retrieved from <https://www.euointegration.com.ua/news/2020/05/14/7109905/> [in Ukrainian].
 12. Yevrosoiuz vvodyt novi pravyla vizdu cherez koronavirus: shcho zminytsia [The European Union is introducing new rules for entry through the coronavirus: what will change] (2020). *prm.ua* Retrieved from <https://prm.ua/yevrosoyuz-vvodyt-novi-pravila-v-yizdu-cherez-koronavirus-shho-zminytsia/> [in Ukrainian].
 13. International Organization for Migration. (IOM). (2019). Survey on migration and human trafficking in Ukraine, Moldova, Belarus and Georgia, 2019. *iom.org.ua* Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_regional_ct_survey_2019_eng_print.pdf
 14. Kazhdyj lej, vydelennyj programmoj PARE 1+1, privlek 2,7 leya v ekonomiku [Each lei allocated by PARE 1+1 program attracted 2.7 lei to the economy] (2016). *point.md* Retrieved from <https://point.md/ru/novosti/ekonomika/kazhdij-lej-videlennij-programmoj-pare-1-1-privlek-2-7-leya-v-ekonomiku> [in Russian].
 15. Official site of International Ukrainian School. (IUS). (n.d.). *uis.org.ua* Retrieved from <https://uis.org.ua/>

Стаття надійшла до редакції журналу 21.10.2020.

E. M. Libanova, Academician of NAS of Ukraine,
Dr. Sc. (Economics), Prof., Director
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: libanova@ukr.net
ORCID 0000-0001-7170-7159
Scopus ID: 36091519900
Researcher ID: AAZ-5395-2020

O. V. Poznyak, PhD (Economics), Head of Sector
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: olex_poznyak@ukr.net
ORCID 0000-0002-1323-3896

EXTERNAL LABOR MIGRATION FROM UKRAINE: THE IMPACT OF COVID-19

The article is devoted to the assessment of the impact of COVID-19 on the tendencies of external labor migration from Ukraine. The relevance of the work is due to the limited analytical research on population migration during the pandemic. Until the beginning of 2020, changes in the formation of external labor migration flows occurred mainly under the influence of the internal situation in the country and the transformation of Ukraine's political relations with certain foreign countries, but under COVID-19, the trends of external labor migration from Ukraine have changed radically for reasons independent of the socio-economic situation in Ukraine. The purpose of the article is to assess the changes in the scale of labor migration due to COVID-19 and to determine the prospects for external

labor migration of Ukrainians. Relevant analytical developments became the basis for the formation of recommendations for adjusting the migration policy of Ukraine in the pandemic and post-pandemic periods. The novelty of the study is to determine the impact of COVID-19 on the parameters of external labor migration from Ukraine and to assess probable perspective future transformations of migration trends. Abstract-logical and systematic approaches, the method of expert assessments are used in the study.

The analysis of the migration situation in Ukraine in recent years is carried out, the latest changes in the directions and scales of external labor migration are identified. The tendencies of international population movement after the beginning of the COVID-19 pandemic are analyzed. Prospects for external migration of the population of Ukraine are determined. The future of this process will depend on the pace of economic recovery in Europe and the world at large and the local demand for labor from other countries. It is probable that the employment structure of Ukrainian labor migrants will change by type of activity: migrants who were not employed in agriculture before the pandemic will not resume work so soon, and those who remained in the recipient countries will try to find employment in agriculture and related activities. The geography of working trips will also change, and a new reorientation of some migrants is probable — from Eastern Europe to Western Europe, especially Germany and the United Kingdom, which are far ahead of traditional Ukrainian employment countries (Poland, the Czech Republic and even Italy) in terms of wages.

A key element of the policy of keeping some migrants in Ukraine is a radical non-declarative change in the state's attitude to small and medium-sized businesses. It is necessary to involve representatives of small and medium business to public policy, including policy of withdrawal from quarantine, business support. Effective business support programs should also be implemented, in particular following the example of EU countries. For those migrants who, even under the best conditions, are not interested in starting a business in Ukraine, a strategy is needed to ensure that, on the one hand, these people are not lost to Ukraine, and on the other hand, to get the most out of working with the diaspora. This will help both to improve the situation in the economy and to improve the image and strengthen Ukraine's influence in the world.

Keywords: external labor migration, COVID-19 pandemic, impact assessment, forecasting, migration policy.

Cite: Maidanik, I. P. (2020). The Influence of Employment Abroad on Childbearing Behaviour of Return Migrants. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 41-55. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.041>



<https://doi.org/10.15407/dse2020.04.041>

УДК 314.74 (314.38)

JEL CLASSIFICATION: J61, J13

І. П. МАЙДАНІК, канд. соціол. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Sulamif@online.ua

ORCID 0000-0003-0422-1364

ВПЛИВ ЗАКОРДОННОГО ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ НА ОСОБЛИВОСТІ ДІТОРОДНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗВОРОТНИХ МІГРАНТІВ

Мета статті — дослідити вплив тимчасового працевлаштування за кордоном на дітородну активність зворотних мігрантів із України. Новизна дослідження полягає у визначенні ефекту досвіду міжнародної міграції на репродуктивну поведінку зворотних мігрантів, з'ясуванні впливу наявності та кількості суродженців на дітородження. Основні застосовані методи: порівняння, групування, стандартизація показників. Емпіричною базою слугували результати вибіркового дослідження, виконаного у рамках проекту ТЕМПЕР, у ході якого було опитано 736 осіб з досвідом працевлаштування в Італії або Польщі та 509 респондентів, що жодного разу не працювали за межами України. Установлено, що у середовищі зворотних мігрантів одна особа має у середньому 1,09 дитини, натомість серед немігрантів відповідний показник становив 1,26. Для уникнення впливу розбіжностей статеві-вікової структури двох категорій респондентів розраховано вікові коефіцієнти середньої кількості дітей в однієї особи, а також проведено процедуру їх стандартизації. Стандартизований показник середньої кількості дітей у однієї жінки репродуктивного віку з групи зворотних мігрантів становить 1,10, що лише на 0,01 менше за значення фактичного індикатора. Жінки аналогічного віку, які жодного разу не працювали за кордоном, мали у середньому 1,41 дитини. Якби жінки дітородного віку із міграційним досвідом мали у середньому стільки ж дітей, скільки жінки неміграційної групи, загальна кількість дітей у цієї категорії осіб була б на 25 % більшою за фактичну. Виявлено наявність сумарного впливу освітніх рівнів обох батьків на середню кількість дітей: зворотні мігранти з вищою освітою, які мають шлюбного партнера з відповідним освітнім рівнем, мають у середньому 1,21 дитини; у шлюбних парах, де один з партнерів має вищу освіту, а інший — середню, відповідний показник становив 1,3; у випадку, коли обидва партнери мають дип-

ломи середнього рівня освіти, аналізований показник становить 1,62 (для немігрантів розраховані коефіцієнти складають 1,28; 1,57 та 1,76 відповідно).

Ключові слова: трудова міграція, зворотня міграція, поверненці, народжуваність.

Постановка проблеми та актуальність теми. Дослідження процесів народжуваності, смертності та міграцій складають основу демографічної науки. Глибинні експертні розвідки, що розгортаються у межах кожного з окреслених напрямів, необхідно доповнювати за рахунок виявлення їх взаємовпливу, оскільки відтворення населення у визначеному суспільстві здійснюється в результаті одночасної дії основних демографічних процесів у певній конфігурації інтенсивності кожного з них. Визначення впливу міжнародної міграції на дітородну активність не втрачає актуальності протягом багатьох десятиліть, про що свідчить наявність численних публікацій, присвячених цій тематиці. З останніх напрацювань варто згадати статтю К. Багавоса (Christos Bagavos) «Про багатогранний вплив міграції на народжуваність країн призначення: методологічні уявлення та сучасні дані для Європи, США та Австралії» [1], що побачила світ у другому півріччі 2019 року. Важливість аналізованої тематики для Європейського континенту підкреслено у праці Т. Сobotки (Tomas Sobotka) [2]. Ряд статей ґрунтуються на аналізі національних контекстів досліджуваної проблематики, зокрема дослідження Дж. Робардса та А. Берінгтона (J. Robards, A. Berrington), сфокусоване на Великій Британії [3], а також статтю Е. Муссіно (Eleonora Mussino) та С. Строца (Salvatore Strozza), присвячену Італійській Республіці [4]. Спільною їхньою рисою є концентрація на процесах народжуваності у країнах призначення. Зазначений підхід домінує у міжнародному експертному середовищі, проте відомі і розвідки, спрямовані на зміни дітородної активності внаслідок міграцій у країнах походження, зокрема дослідження Д. Кліфорда (D. Clifford) щодо Таджикистану [5].

Вітчизняні демографи також активно долучаються до наукової розробки аналізованої тематики, зокрема у національній доповіді «Українське суспільство: міграційний вимір» [6] спеціальний розділ присвячено всебічному розгляду міграційного впливу на демографічні процеси та структури. Поглиблені дослідження ефекту міжнародних міграцій на народжуваність в Україні гальмуються відсутністю емпіричних даних, необхідних для такого аналізу. Їх можна зібрати у ході Всеукраїнського перепису населення, що вкотре доводить його критично важливе значення для соціально-демографічної сфери.

Необхідною умовою дослідження впливу міграцій на народжуваність є визначення конкретних міграційних потоків, вплив яких можна виміряти. Перебіг масштабних міжнародних міграцій сучасності тимчасово фактично призупинено через закриття державних кордонів більшості країн у результаті поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричи-

неної коронавірусом SARS-CoV-2. До цієї пандемії Україна входила у систему міжнародних міграцій як країна походження, призначення та транзиту. Після повного відкриття кордонів, що відбудеться за покращання епідеміологічної ситуації, наша країна, імовірно, збереже зазначені позиції у міграційних процесах, тому вивчення попереднього досвіду перебігу та взаємовпливу демографічних процесів залишиться актуальним і після пандемії.

Мета статті — дослідити вплив тимчасового працевлаштування за кордоном на дітородну активність зворотних мігрантів з України шляхом аналізування показників наявності та чисельності дітей у цієї категорії населення, і порівняння значень цих показників із відповідними індикаторами осіб, які не мають досвіду зовнішньої трудової міграції.

Новизна дослідження полягає у визначенні кількісного впливу закордонного працевлаштування на дітородну активність зворотних мігрантів, з'ясуванні ефекту наявності та кількості суродженців¹ на репродуктивну поведінку населення.

Методологія, методи дослідження і дані. Представлене дослідження ґрунтувалося на використанні ряду наукових методів. Групування застосовувалось для визначення особливостей аналізованої тематики за ознаками віку, статі, освіти, наявності досвіду закордонного працевлаштування, порівняння — для вивчення репродуктивної поведінки поверненців і немігрантів. Метод стандартизації показників дав змогу визначити вплив міграційного досвіду на чисельність дітей у зворотних мігранток фертильного віку.

Емпірична база цієї праці отримана у ході вибіркового дослідження, виконаного в рамках проекту «Тимчасова проти постійної міграції» (ТЕМПЕР)². Основний фокус обстеження був направлений на осіб, які здійснили міграції за кордон (в Італію або Польщу) впродовж 1996—2017 рр. і повернулися в Україну протягом 2000—2017 рр. Мінімальна тривалість перебування і працевлаштування опитаних за кордоном — два місяці. Враховуючи те, що переважна більшість українців, які працюють у

¹ Суродженці — діти, які мають спільних батьків; рідні брати та сестри певної особи.

² Проект «Тимчасова проти постійної міграції» (*Temporary versus permanent migration (TEMPER)*) виконано на замовлення Європейської комісії у межах Сьомої Рамкової програми Європейського Союзу (РП7). Наукову та адміністративну роботу у межах проекту здійснювали представники консорціуму з дев'яти дослідницьких організацій, розташованих у семи країнах світу (Аргентині, Великій Британії, Іспанії, Італії, Румунії, Україні та Франції). Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи (ІДСД) НАН України був офіційним представником української сторони виконавчого колективу. Польовий етап емпіричного дослідження в Україні виконав центр «Соціальний моніторинг» на замовлення ІДСД НАН України. Строки виконання проекту 01.03.2014—31.08.2018, польового етапу дослідження — грудень 2017 — липень 2018 рр.

країнах ЄС, походять із західних регіонів країни, дослідження охопило Львівську, Тернопільську, Івано-Франківську та Чернівецьку області, у кожній з яких для опитування було обрано обласний центр і три-чотири райони з населеними пунктами різних типів (місто, село, селище міського типу). Пошук респондентів із міграційним досвідом здійснено за допомогою методу снігової кулі.

Для порівняння життєвих траєкторій, поведінки та поглядів зворотних мігрантів із українським населенням вищенаведених регіонів, у ході проекту було опитано також мешканців відповідних областей і населених пунктів, які не мають досвіду закордонного працевлаштування. Вибірку респондентів цієї групи здійснено відповідно до загального розподілу населення цільових областей за статтю, віком і типом поселення. Загалом у ході дослідження опитано 739 зворотних мігрантів з Італії та Польщі і 509 осіб без міграційного досвіду.

Дослідження охоплювало осіб віком 20—74 роки. Вибір респондентів такого віку визначений відповідно до завдань проекту ТЕМПЕР, до переліку яких не входило виявлення взаємозв'язків між закордонним працевлаштуванням та дітородною активністю, проте отримана інформація дає змогу зробити низку важливих висновків у цій сфері. Особи, молодші за 20 років, були виключені з числа опитаних, оскільки ще не встигли набути достатнього трудового та міграційного досвіду, на що власне і були спрямовані основні дослідницькі зусилля виконавців проекту. Проте вказана особливість вікового складу не є непереборною обставиною для використання отриманої інформації для виявлення взаємозв'язків між закордонним працевлаштуванням та народжуваністю, оскільки, згідно з даними Державної служби статистики України, у нашій країні лише незначна частка живонароджень припадає на матерів, молодших за 20 років: у 2018 р. цей показник становив 4,8 % [7, с. 103].

Виклад основного матеріалу. Тривала історія дослідження міграційних процесів і дітородної активності призвела до формулювання базових принципів, що пояснюють основні закономірності їх взаємовпливу. Міграційна селективність є первинним чинником, що обумовлює неоднаковий вплив народжуваності мігрантів різного типу та осіб, які не мають міграційного досвіду, на процеси відтворення населення певної країни [2, с. 234]. Представники різних міграційних груп відрізняються між собою за рядом соціально-демографічних показників (стать, вік, рівень освіти, дохід тощо), що обумовлюють їхню дітородну поведінку. Розгляд тематики, пов'язаної з процесами дітонародження, передбачає приділення особливої уваги категорії осіб репродуктивного віку, яким властива активніша міграційна поведінка, ніж старшому населенню. Ця особливість у вибірці дослідження ТЕМПЕР відображається як збільшення питомої ваги осіб відповідного віку серед поверненців (75,2 %, проти 67,5 % поміж немігрантів).

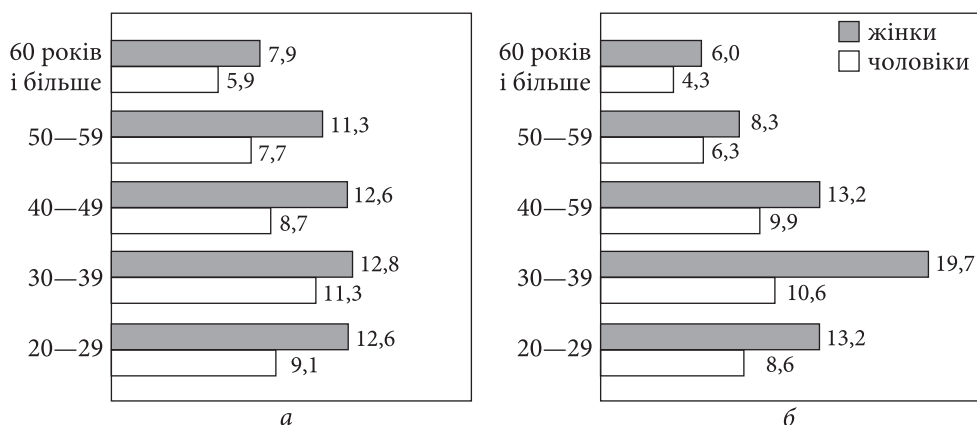


Рис. 1. Статеві-демографічна піраміда: *а* — респондентів, які не мають досвіду закордонного працевлаштування, *б* — зворотних мігрантів, %

Джерело: побудовано автором на основі даних опитування ТЕМПЕР.

Зафіксоване збільшення частки осіб зазначеного віку є досить помірним, урахувавши, що вибірка охоплювала осіб, які вже повернулися на батьківщину після закордонного працевлаштування, таким чином на момент виїзду за кордон та повернення вони були на декілька років молодшими. Населення старших вікових груп, яке перетнуло п'ятдесятирічну позначку, у вибірці частіше трапляється серед немігрантів (рис. 1).

Демографічні дослідження з народжуваності приділяють особливу увагу жінкам, урахувавши їхню роль у процесах відтворення населення. Статевий розподіл обох підкатегорій респондентів, опитаних у ході проекту ТЕМПЕР, показує кількісну перевагу жінок, що у вигляді відносних показників складає 60,3 % для зворотних мігрантів та 57,3 % для осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування. Значення цього індикатора для опитаних останньої групи визначається загальним складом мешканців охоплених проектом областей. Ситуація зі зворотними мігрантами відрізняється тим, що у генеральній сукупності більшість українців, які виїжджають на тимчасове працевлаштування за кордон, становлять чоловіки. Суттєво від інших країн призначення за статевим складом українських працівників відрізняється тільки Італійська Республіка, включення якої до дослідження ТЕМПЕР і обумовило підвищену частку жінок серед поверненців. Кожна третя жінка (32,7 %) з досвідом закордонного працевлаштування належала до вікової групи 30—39 років, кожна п'ята (21,8 %) — 20—29. Згідно з даними Державної служби статистики, середній вік матері на момент народження першої дитини на території, охопленій проектом ТЕМПЕР, коливався у 2018 р. від 24,5 років у Чернівецькій та Івано-Франківській областях до 25,7 років у Львівській [7, с. 103]. Беручи до уваги, що дослідження виявляло досвід попереднього закордонного працевлашту-

вання, можна дійти висновку, що рішення стосовно виїзду за кордон та його реалізація для багатьох жінок збігаються у часі з періодом актуалізації материнства, характерним для регіону походження. В таких умовах жінки опиняються перед вибором, у якому трудова міграція може протиставлятися народженню дітей на певному життєвому етапі або загалом.

Опитування ТЕМПЕР зафіксувало вищу частку респондентів, які мали дітей, серед осіб, які жодного разу не виїжджали на закордонне працевлаштування (69,4 % у порівнянні з 64,5 % поміж поверненців). Суголосна цим даним інформація про середню кількість дітей у представників різних груп опитаних: для зворотних мігрантів цей показник становить 1,09 дитини на одну особу, для респондентів, які не мають міграційного досвіду, — 1,26. Середня кількість дітей у тих осіб, які їх мають, у середовищі поверненців становить 1,64, а серед немігрантів — 1,78. Переважна більшість (99,2 %) дітей зворотних мігрантів народилися в Україні. На країну останнього працевлаштування припадала незначна кількість народжень (0,6 %), діти решти поверненців з'явилися на світ в інших країнах.

Деталізація розгляду загальних показників опитування ТЕМПЕР за рахунок звертання до вікових індикаторів показує, що у всіх вікових групах, за винятком найстаршої (60 років і старші), частка поверненців, які мають дітей, поступається відповідному показнику в осіб, котрі жодного разу не працювали за кордоном (табл. 1). Якщо розглядати цей показник виключно для жіноцтва, то незначне перевищення питомої ваги осіб з дітьми серед мігрантів фіксується від 50-річного віку. Зафіксований показник середньої кількості дітей у жінок з міграційним досвідом є меншим за показник респонденток, які не працювали за кордоном, у всіх вікових групах. У середовищі поверненців обох статей ситуація дещо відмінна серед

Таблиця 1. Частка респондентів із різних статеві-вікових груп, які мають дітей, та середня кількість дітей у одній особі з різних категорій

Вік, років	Частка осіб, які мають дітей, %				Середня кількість дітей у одній особі			
	немігранти		поверненці		немігранти		поверненці	
	Обидві статі	Жінки	Обидві статі	Жінки	Обидві статі	Жінки	Обидві статі	Жінки
20—29	68,20	68,8	60,6	62,9	1,24	1,31	1,02	1,06
30—39	68,90	78,5	64,6	69,7	1,33	1,55	1,07	1,14
40—49	66,70	70,3	60,6	67,0	1,22	1,35	1,04	1,11
50—59	72,90	77,2	69,2	73,8	1,18	1,28	1,21	1,26
60 і більше	71,40	77,5	75,0	81,8	1,35	1,48	1,24	1,39

Джерело: авторські розрахунки на основі результатів опитування ТЕМПЕР.

50—59-річних осіб. Респонденти старших вікових груп із досвідом закордонного працевлаштування, найімовірніше, реалізували свій дітородний потенціал ще до першого виїзду за межі України. Натомість особи репродуктивного віку ще мають можливість змінити свою ситуацію у сфері дітонародження, тому їх виїзди на закордонне працевлаштування є постійним взаємоузгодженням поведінкових шаблонів міграційного та репродуктивного характеру. Зменшений показник середньої кількості дітей у поверненців може формуватись за рахунок декількох стратегій:

- відмова від народження дітей взагалі;
- відмова від народження дітей другої та наступних черговостей;
- відкладені народження, коли особи відтермінують реалізацію дітородних намірів на віддалену часову перспективу.

Інформація, отримана у ході проекту ТЕМПЕР, на жаль, не дає змоги робити висновки щодо поширеності тієї чи іншої з названих стратегій, проте очевидно, що можливості застосування моделі відкладених народжень поступово зменшуються зі зростанням віку опитаних.

Використання часткових показників у табл. 1 дає змогу певною мірою еліминувати вплив вікової структури на розраховані індикатори, фокусування аналізу на емпіричних даних щодо жінок зменшує вплив статевого складу опитаних. Для ефективнішого усунення впливу демографічних і недемографічних структур у статистичному аналізі природного руху населення використовують процедуру стандартизації коефіцієнтів [8]. Стандартизовані показники демонструють теоретичний обсяг події, яка мала би місце за певних умов, визначених дослідженням. У цій статті виконано розрахунок середньої кількості дітей у однієї жінки репродуктивного віку з групи зворотних мігрантів, за умови, що віковий розподіл поверненців є таким самим, як у представниць жіночої статі, що жодного разу не виїжджали за кордон. Фактичне значення цього показника, розраховане за результатами опитування ТЕМПЕР, становить для жінок з досвідом закордонного працевлаштування віком 20—49 років 1,11, а для представниць неміграційних контингентів відповідного віку — 1,41. Процедура стандартизації незначно зменшила аналізований показник — лише на одну соту (0,01). Розрахунок іншого модельного показника — загальної кількості дітей у групі жінок репродуктивного віку з досвідом закордонного заробітчанства за умови, якби у кожній з них у середньому було стільки ж дітей, як у немігранток відповідного віку, показує суттєве (на 25 %) збільшення гіпотетичного показника у порівнянні з його фактичним рівнем. За результатами ТЕМПЕР, у групі зворотних мігранток віком 20—49 років загалом налічувалося 0,36 тис. дітей, а за дотримання наведеної вище умови ця величина збільшилась би до 0,48 тис.

Визначення шлюбного стану має важливе значення у межах ведення наукової дискусії про народжуваність, оскільки, згідно з відомостями на-

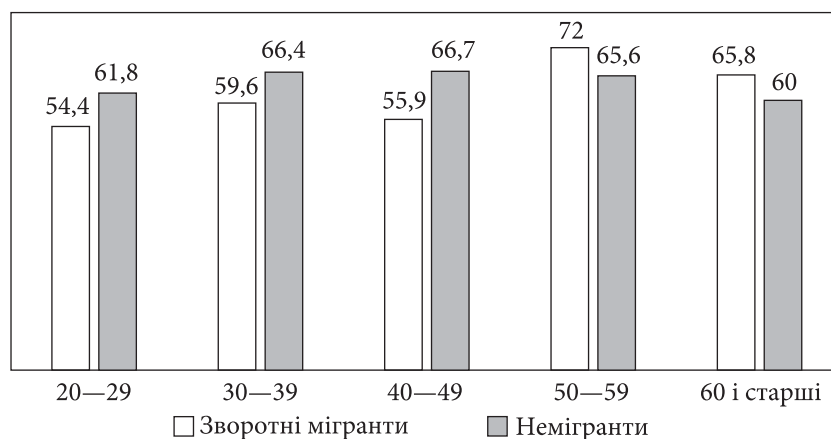


Рис. 2. Частка осіб, які на момент опитування мали шлюбного партнера, залежно від віку та наявності досвіду працевлаштування за кордоном, %
Джерело: авторські розрахунки на основі результатів опитування ТЕМПЕР.

ціональної статистики, переважна більшість живонароджень в Україні здійснюється жінками, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. Питомна вага позашлюбних народжень за роки незалежності зростає майже удвічі (у 1991 р. цей показник становив 11,9 %, а у 2018 р. — 20,5 % [7, с. 111]), однак усе ще складає порівняно невелику частку від загалу. У таких умовах зменшені показники перебування у шлюбі мають потенціал негативного впливу на дітонародження.

Більше половини респондентів проекту ТЕМПЕР на момент опитування перебували у шлюбних стосунках, серед зворотних мігрантів ця частка становила 60,1 %, а поміж осіб, які жодного разу не виїжджали за кордон, — 64,4 %.

Розподіл опитаних різних вікових груп залежно від наявності подружжя, отриманий у ході проекту ТЕМПЕР, показує, що серед осіб молодших і середніх вікових груп (віком 20—49 років) одружених немігрантів більше, ніж серед поверненців (рис. 2). Натомість серед представників старшого населення (віком 50 років і доросліших) спостерігається протилежна ситуація: питома вага одружених немігрантів менша у порівнянні з особами, які мають досвід працевлаштування за межами країни. Варто зауважити, що дослідження фіксувало шлюбний стан зворотних мігрантів на момент опитування, тоді як під час закордонного працевлаштування для деяких осіб він міг бути іншим. Проте зазначені відмінності, імовірно, незначні і не спотворюють загальні тенденції, виявлені опитуванням. Отримані у ході проекту ТЕМПЕР дані можуть свідчити про неоднакове сприйняття цінності шлюбних стосунків немігрантами та поверненцями з молодших і середніх вікових груп. Додатково це може демонструвати селективність мі-

граційних потоків, до яких частіше залучаються особи, що не перебувають у шлюбі. Однак ця версія не пояснює підвищену частку одружених серед старших поверненців. Загалом серед зворотних мігрантів найвищий показник осіб, які перебувають у шлюбі, спостерігається серед 50—59-річних, а поміж опитаних без міграційного досвіду — 40—49-річних.

Рівень освіти істотно впливає на наявність дітей та їх кількість у респондентів. Класична ситуація, коли зі зростанням освітнього рівня зменшується чисельність народжень, відтворюється у даних, отриманих у ході проекту ТЕМПЕР. Серед поверненців із вищою освітою дітей мали 58,9 %, з середньою — 69,9 %, відповідні показники для осіб без міграційного досвіду становлять 61,0 % та 74,7 %. Показник чисельності дітей на одну особу для мігрантів з вищою освітою можна назвати критичним, адже він менший за одиницю — 0,95 (табл. 2). Для порівняння: у осіб, які жодного разу не працювали за кордоном, цей показник становить 1,1. Респонденти з середньою освітою з групи поверненців мали у середньому 1,22 дитини, а з-поміж немігрантів — 1,37. Аналіз впливу освітнього рівня на дитородну активність респондентів у цій статті здійснено шляхом визначення співвідношення показників середньої кількості дітей у осіб з середньою освітою до відповідного індикатора серед випускників закладів вищої освіти (ЗВО). Застосування цього підходу показує, що рівень освіти зворотних мігрантів обох статей впливає на середню кількість їхніх дітей однаково. У групі жінок, які жодного разу не виїжджали на працевлаштування за кордон, співвідношення кількості дітей в осіб із середньою освітою до відповідного показника серед осіб з вищою, є таким самим, як і для поверненців. У чоловіків-немігрантів освітній ефект дещо слабший (табл. 2).

Таблиця 2. Середня кількість дітей залежно від рівня освіти та досвіду закордонного працевлаштування

Стать	Середня освіта (1)	Вища освіта (2)	Співвідношення кількості дітей в осіб із середньою освітою до відповідного показника серед осіб з вищою освітою (1/2)
<i>Зворотні мігранти</i>			
Обидві статі	1,22	0,95	1,28
Чоловіки	1,06	0,81	1,31
Жінки	1,36	1,02	1,33
<i>Особи без міграційного досвіду</i>			
Обидві статі	1,37	1,10	1,25
Чоловіки	1,15	1,00	1,15
Жінки	1,56	1,17	1,33

Джерело: авторські розрахунки на основі результатів опитування ТЕМПЕР.

У контексті визначення впливу освітньої складової на дітородну активність населення доцільно приділяти увагу рівню освіти обох батьків. Опитування проекту ТЕМПЕР збирало інформацію про освітній рівень респондентів і їхніх шлюбних партнерів, забезпечуючи змогу розрахувати середню кількість дітей залежно від рівня отриманого диплома обох з подружжя. Згідно з одержаними результатами, зростання сумарного рівня освіти шлюбної пари призводить до зменшення середньої чисельності дітей, що характерно як для зворотних мігрантів, так і для осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування (табл. 3). Шлюбний партнер респондента проекту ТЕМПЕР не обов'язково є батьком або матір'ю дітей опитаної особи, однак попри це імовірність прояву виявлених тенденцій є досить високою.

Вивченням чинників, які впливають на формування шлюбних пар, вибір подружжя, займаються представники різних наукових дисциплін. На додачу до емоційної складової, яка має велике значення у цьому процесі, дослідники звертають увагу на подібність соціального статусу, походження та інших характеристик осіб, котрі беруть шлюб. Рівень освіти подружжя — одна з вимірюваних ознак, яка певною мірою локалізує місце особи у соціальній структурі та може впливати на формування усвідомлених чи неусвідомлених преференцій щодо бажаних ознак соціального статусу подружжя. Згідно з результатами опитування ТЕМПЕР, серед респондентів зафіксовано помітне тяжіння до шлюбних стосунків з партнерами, які мають подібні освітні рівні: це особливо помітно у середовищі опитаних із середньою освітою, що у 60,7 % випадків взяли шлюб з випускниками навчальних закладів ідентичного рівня. Питома вага випускників ЗВО, одружених з особами з вищою освітою, утричі більша за подібний показник серед власників дипломів середніх освітніх рівнів. Зазначена тенденція спостерігається як для зворотних мігрантів, так і для осіб, які не мають досвіду закордонного працевлаштування (табл. 4).

Досліджуючи взаємозв'язки між міграціями та народжуваністю, науковці активно застосовують положення поколінної та адаптаційної тео-

Таблиця 3. Середня кількість дітей залежно від рівнів освіти респондента та його шлюбного партнера і наявності досвіду закордонного працевлаштування

Рівень освіти подружжя	Зворотні мігранти	Немігранти
Обидва мають вищу освіту	1,21	1,28
Один має середню освіту, інший — вищу	1,30	1,57
Обидва мають середню освіту	1,62	1,76

Джерело: авторські розрахунки на основі результатів опитування ТЕМПЕР.

ретичних моделей [6, с. 237]. Згідно із положеннями першої з них, основи дітородної поведінки починають формуватися під час первинної соціалізації у дитинстві та перебувають під суттєвим впливом поглядів, переконань і пріоритетів найближчого оточення цього періоду. У разі зміни місця проживання цілковите засвоєння мігрантами репродуктивних норм і цінностей, характерних для жителів місцевості або країни прибуття, можливе лише у чергових поколіннях новоприбулих осіб. Натомість адаптаційна модель передбачає поступову трансформацію зразків дітородної поведінки у мігрантів: досягнення норм, притаманних регіону вселення, може мати місце упродовж порівняно нетривалого періоду. Різниця у рівнях народжуваності за такого підходу пояснюється відмінностями демографічного та соціально-економічного характеру. Репродуктивна поведінка формується переважно не під впливом традицій минулого, а внаслідок умов життя, які залежать від соціально-економічного розвитку країни чи регіону. Обидві моделі можна застосовувати для пояснення особливостей репродуктивної поведінки осіб, що здійснюють міграції різного типу, спрямованості та тривалості.

Відомості, отримані у ході опитування ТЕМПЕР, дають змогу тестувати положення поколінної моделі, досліджуючи вплив структурного показника наявності та чисельності суродженців на подальшу реалізацію репродуктивної поведінки опитаних осіб. Склад сім'ї, у якій зростали респонденти, наявність братів і сестер є важливими точками відліку для формування бажаних індивідуальних стандартів у сімейній сфері. Опитані у ході проекту ТЕМПЕР респонденти тяжіють до відтворення сімейної структури власних батьків через народження більшої або меншої кількості дітей, однак не повторюють її повністю. Міжпоколінні відмінності у чисельності дітей виявляються у зменшенні цього показника серед опитаних у порівнянні з їхніми батьками. Проте дослідження показує чітку тенденцію до

Таблиця 4. Розподіл респондентів з різними рівнями освіти залежно від освітнього рівня шлюбного партнера, %

Освіта респондента	Освіта подружжя		
	Нижча за середню	Середня	Вища
<i>Освіта зворотних мігрантів</i>			
Середня	24,8	61,7	13,5
Вища	13,0	45,4	41,6
<i>Освіта осіб без міграційного досвіду</i>			
Середня	23,2	62,1	14,7
Вища	8,2	47,3	44,5

Джерело: авторські розрахунки на основі результатів опитування ТЕМПЕР.

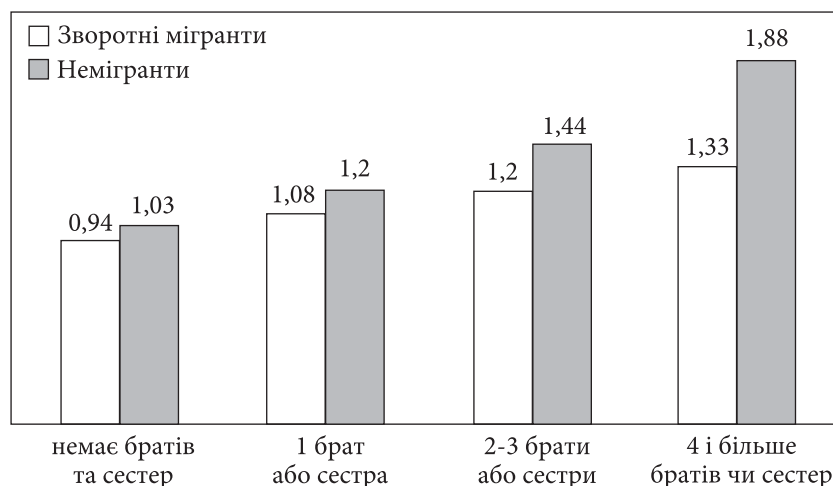


Рис. 3. Середня чисельність дітей у респондентів залежно від наявності суродженців та досвіду закордонного працевлаштування.

Джерело: авторські розрахунки на основі результатів опитування ГЕМПЕР.

зростання кількості нащадків відповідно до збільшення кількості суродженців опитаних. Зазначені закономірності характерні як для зворотних мігрантів, так і для осіб, що жодного разу не працювали за кордоном. Поверенці, які були єдиною дитиною у батьківських сім'ях, мали у середньому 0,94 дитини, зазначений показник для аналогічної категорії немігрантів становив 1,03. На рис. 3 продемонстровано повільне зростання цього індикатора, що сягає позначки 1,33 і 1,88 для названих груп респондентів, які мали у дитинстві чотирьох і більше братів чи сестер. Останні цифри вказують на значні масштаби міжпоколінного зменшення чисельності дітей серед осіб, які походять із багатодітних родин.

Висновки. Більшість наявних досліджень і публікацій, присвячених виявленню взаємовпливу міграцій та народжуваності, ґрунтується на використанні статистичної інформації зарубіжних країн щодо чисельності народжень у матерів із різних імміграційних груп і показників, розрахованих на основі цих відомостей. Дослідження, представлене у статті, побудоване на даних іншої природи — отриманих у ході вибіркового опитування, які виявились досить інформативними для виявлення основних тенденцій впливу тимчасового працевлаштування за кордоном на дітородну активність населення. Така інформація має деякі обмеження, пов'язані, зокрема, з недостатньою масштабністю спостережень, неможливістю зіставлень з офіційною статистикою тощо. Перевагою цих даних є високий ступінь їхньої деталізації, який дає змогу виявити певні аспекти аналізованих взаємозв'язків, що залишаються поза увагою у разі використання винятково офіційних даних.

Селективна природа міграцій і відсутність надійної статистичної бази у цій сфері ускладнюють порівняння демографічної поведінки мігрантів та осіб, які не мають досвіду зміни місця проживання. На сучасному етапі інформаційного забезпечення міграційних досліджень вирішити окреслену проблему можна за рахунок використання методу стандартизації показників. Фактичні та гіпотетичні показники, представлені у статті, свідчать про наявність негативного впливу тимчасового працевлаштування за кордоном на шлюбність, а також наявність і чисельність дітей у середовищі зворотних мігрантів репродуктивного віку. Жінки дитородних вікових груп, які певний час працювали в Італії або Польщі, мали у середньому 1,11 дитини, відповідний показник для осіб без міграційного досвіду становив 1,41. Статеві-вікова структура поверненців та немігрантів у вибірці дещо різна, тому для уникнення впливу структурного фактора на величину показників виконано процедуру їх стандартизації, яка незначно вплинула на значення середньої кількості дітей у однієї жінки репродуктивного віку з чисельності зворотних мігрантів. Натомість результати розрахунків гіпотетичного показника чисельності дітей у жінок із досвідом закордонного працевлаштування показали, що якби вони мали стільки ж дітей, як і їхні однолітки, котрі жодного разу не працювали за межами країни, загальна кількість дітей у матерів цієї групи, що потрапили у вибірку, була би на 25 % більшою.

Можна припустити, що зовнішня трудова міграція українців впливає на зменшення чисельності населення не лише за рахунок того, що тимчасові виїзди за кордон часто трансформуються у зміну постійного місця проживання, а також у результаті адаптації дитородної активності до реалізації міграційних практик. Остання стратегія втілюється у формі відмови від народження дітей взагалі, відкладених народжень і зменшення чисельності нащадків. У таких умовах демографічні ризики є важливою складовою у загальному переліку соціально-економічних викликів міжнародної трудової міграції українського населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bagavos C. On the multifaceted impact of migration on the fertility of receiving countries: Methodological insights and contemporary evidence for Europe, the United States, and Australia. *Demographic research*. 2019. Vol. 41. P. 1—36. URL: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol41/1/41-1.pdf#search=%22migration%20impact%20on%20fertility%22> (дата звернення: 04.05.2020).
2. Sobotka T. Overview Chapter 7: The rising importance of migrants for childbearing in Europe. *Demographic research*. 2008. Vol. 19. P. 225—248. URL: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol19/9/19-9.pdf#search=%22migration%20impact%20on%20fertility%22> (дата звернення: 10.05.2020).
3. Robards J., Berrington A. The fertility of recent migrants to England and Wales. *Demographic Research*. 2016. Vol. 34. P. 1037—1052. URL: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol34/1/34-1037.pdf>

- org/volumes/vol34/36/34-36.pdf#search=%22the%20fertility%20of%20recent%20migrants%20to%20england%20and%20wales%22 (дата звернення: 01.05.2020).
4. Mussino E., Strozza S. The fertility of immigrants after arrival: the Italian case. *Demographic research*. 2012. Vol. 26. P. 99—130. URL: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol26/4/26-4.pdf#search=%22migration%20impact%20on%20fertility%22> (дата звернення: 04.04.2020).
 5. Clifford D. Spousal separation, selectivity and contextual effects: Exploring the relationship between international labour migration and fertility in post-Soviet Tajikistan. *Demographic research*. 2009. Vol. 21. P. 945—975. URL: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol21/32/21-32.pdf#search=%22migration%20impact%20on%20fertility%20of%20sending%20countries%22> (дата звернення: 04.05.2020).
 6. Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с.
 7. Населення України за 2018 р. Демографічний щорічник / Державна служба статистики України. Київ, 2019. 187 с.
 8. Методологічні положення зі статистичного аналізу природного руху населення. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/method/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4_%D1%80%D1%83%D1%85_08-02-13.pdf (дата звернення: 14.05.2020).
 9. Малиновська О.А. Еміграція vs Імміграція: напрями та механізми політики репатріації. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 69—81. <https://doi.org/10.15407/dse2-019.01.0697>
 10. Позняк О. В. Зворотня міграція до України: обсяг і характеристики повернення. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 82—96. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.082>

REFERENCES

1. Bagavos, C. (2019). On the multifaceted impact of migration on the fertility of receiving countries: Methodological insights and contemporary evidence for Europe, the United States, and Australia. *Demographic research*, 41, 1-36. Retrieved from <https://www.demographic-research.org/volumes/vol41/1/41-1.pdf#search=%22migration%20impact%20on%20fertility%22>
2. Sobotka, T. (2008). Overview Chapter 7: The rising importance of migrants for child-bearing in Europe. *Demographic research*, 19, 225-248. Retrieved from <https://www.demographic-research.org/volumes/vol19/9/19-9.pdf#search=%22migration%20impact%20on%20fertility%22>
3. Robards, J., & Berrington, A. (2016). The fertility of recent migrants to England and Wales. *Demographic Research*, 34, 1037-1052. Retrieved from <https://www.demographic-research.org/volumes/vol34/36/34-36.pdf#search=%22the%20fertility%20of%20recent%20migrants%20to%20england%20and%20wales%22>
4. Mussino, E., & Strozza, S. (2012). The fertility of immigrants after arrival: the Italian case. *Demographic research*, 26, 99-130. Retrieved from <https://www.demographic-research.org/volumes/vol26/4/26-4.pdf#search=%22migration%20impact%20on%20fertility%22>
5. Clifford, D. (2009). Spousal separation, selectivity and contextual effects: Exploring the relationship between international labour migration and fertility in post-Soviet Tajikistan. *Demographic research*, 21, 945-975. Retrieved from <https://www.demographic-research.org/volumes/vol21/32/21-32.pdf#search=%22migration%20impact%20on%20fertility%20of%20sending%20countries%22>
6. *Ukrainian society: the migration dimension* (2018). Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of NAS of Ukraine [in Ukrainian].

7. *Population of Ukraine for 2018. Demographic yearbook* (2019). Kyiv: State Statistics Service of Ukraine.
8. *Methodological provisions for statistical analysis of natural population movement* (2013). Retrieved from http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/method/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4_%D1%80%D1%83%D1%85_08-02-13.pdf [in Ukraine].
9. Malynovs'ka, O. A. (2019). Emigration vs Immigration: directions and mechanisms of repatriation policy. *Demography and social economy*, 1 (35), 69-81. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.069> [in Ukraine].
10. Pozniak, O. V. (2019). Return migration to Ukraine: scales and characteristics of returnees. *Demography and social economy*, 1 (35), 82-96. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.082> [in Ukraine].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.05.2020.

I. P. Maidanik, PhD (Sociology), senior research fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: Sulamif@online.ua
ORCID 0000-0003-0422-1364

THE INFLUENCE OF EMPLOYMENT ABROAD ON CHILDBEARING BEHAVIOUR OF RETURN MIGRANTS

The purpose of the article is to investigate the impact of temporary employment abroad on the reproductive activity of return migrants in Ukraine. The novelty of the study lies in establishing the quantitative effect of international migration experience on the reproductive behavior of return migrants, determining the impact of the presence and number of siblings on respondents' childbearing activity. The main methods used are comparison, grouping and indicators standardization. The baseline data and calculations presented in this publication are grounded on the results of a sample study carried out within the TEMPER project, which has surveyed 736 persons with an experience of employment in Italy or Poland and 509 respondents who have never worked outside of Ukraine. It is found that among return migrants one person has an average of 1.09 children, while among non-migrants the corresponding figure is 1.26. To avoid the impact of differences in gender and age structure between the two categories of respondents age-specific coefficients of the average number of children per person are calculated in the article and the procedure of their standardization is applied. The standardized average number of children per one woman of reproductive age from the group of return migrants is 1.10, which is only 0.01 less than the value of the actual indicator. For women of the same age who had never worked abroad, the figure is 1.41. If women of childbearing age with migration experience were to have on average the same number of children as women from non-migratory group have, the total number of children of this category of persons would be 25 % higher than the actual one. The overall impact of the educational levels of both parents on the average number of children is revealed: returnees with higher education who have a partner with the same educational level have an average 1.21 children; in couples where one partner has higher education and the other secondary, the corresponding figure was 1.3; in cases where both spouses have diplomas of secondary level, the analyzed figure is 1.62 (for non-migrants, the coefficients were 1.28; 1.57 and 1.76 respectively).

Keywords: labor migration, return migration, returnees, fertility.

Cite: Ngwakwe, C. C. (2020). Gender equality and extreme poverty alleviation in sub-Saharan Africa. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 56-70. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.056>



<https://doi.org/10.15407/dse2020.04.056>

УДК 364.22, 364.29

JEL CLASSIFICATION: I3

COLLINS C NGWAKWE, PhD (Professor of Accounting)
Turfloop Graduate School of Leadership, Faculty of Management and Law
University of Limpopo, Republic of South Africa
Address: Webster Street, Polokwane, Republic of South Africa
Email: collins.ngwakwe@ul.ac.za
ORCID: 0000-0002-6954-8897
Scopus ID: 36698325300

GENDER EQUALITY AND EXTREME POVERTY ALLEVIATION IN SUB-SAHARAN AFRICA

This article assesses the link between the four pillars of gender equality and extreme poverty in sub-Saharan Africa. Accordingly, the objective of the paper is to empirically examine whether the four pillars of gender equality, namely women's health, women education, political participation of women and economic participation facilitate extreme poverty alleviation in sub-Saharan Africa. Data were collected from the World Bank development indicators and World Economic Forum Global Gender Gap Index for 25 sub-Saharan African countries whose data appear on both indexes for three years into the SDGs era. The paper applied a quantitative approach with secondary data on poverty gap index drawn from the World Economic Forum Poverty Gap Index for sub-Saharan Africa. Data for twenty-five sub-Saharan African countries were analysed using the fixed-effect panel data regression approach using the Hausman model selection test. Findings from the analysis indicate that, ceteris paribus, an increase in the three-gender equity variables namely economic participation of women, education of women and political participation and leadership of women in sub-Saharan Africa has a significant potential to reduce extreme poverty in sub-Saharan Africa within the sample of study. Since the findings of this study have shown that extreme poverty can be reduced through increased women participation in economic activity, education and leadership, the SDG of poverty alleviation can be improved in sub-Saharan Africa through better government provision of economic, educational and leadership opportunities for women such as providing women with free-interest small business start-up funds, free education for women and supporting women to ascend and survive in political and leadership positions in sub-Saharan Africa through a balanced quota for female leadership positions. Given that the women's health variable did not prove to be significant on extreme poverty, further research is recommended to separate the health variable into rural health and urban health variables in order to examine the possibility that either of the health clusters might contribute significantly to reducing extreme poverty. This paper contributes to

existing literature by providing an empirical evidence to show that gender equality in sub-Saharan Africa is a viable policy strategy for achieving the SDGs 2030 Agenda of extreme poverty eradication in sub-Saharan Africa; the paper also provides empirical model for future study.

Keywords: *gender equality, women empowerment, equity, extreme poverty alleviation, sub-Saharan Africa.*

Formulation of the problem. Projection indicates that by 2030 sub-Saharan Africa will only manage to reduce its extreme poverty from the current 33.5 % to 24 % (Brookings Institution, 2019). With this seemingly sluggish trend, Africa might not meet the SDG 1 (eradicating extreme poverty by 2030 (Downtoearth, 2018)). This implies that approximately 377 million Africans will still be living on less than \$1.90 a day (Brookings Institution, 2019). The worrying implication thus is that by year 2030, 86 % to 90 % of world's extreme poor will live in sub-Saharan Africa if the current trajectory of poverty in sub-Saharan Africa continues (Downtoearth, 2018; McKay & Steinhauser, 2018). The utmost concern is that the women of sub-Saharan Africa seem to be more affected than their male counterparts chiefly because of a growing rate of sub-Saharan African women who are single parents, which exacerbates the spate of poverty (Hamplová & Hamplová, 2011). This results in almost half of the children of sub-Saharan Africa living in extreme poverty (World Bank, 2018). Reversing this trend is urgently needed, but this requires the need for improved female gender equality through various aspects of women empowerment such as education empowerment, economic empowerment and giving the women access to effective reproductive health care (McKay & Steinhauser, 2018; Hodal, 2018). The core problem of this paper is that prior research on gender equality in sub-Saharan Africa has not been classified according to the four streams of the World Economic Forum (WEF) dimensions of gender equality, which are economic participation, education empowerment, political empowerment, health (WEF, 2019). Accordingly, this paper contributes a novelty by applying the WEF classification of gender equality and uses it to analyse the possibility of extreme poverty reduction in sub-Saharan Africa. Hence, the first attempt in sub-Saharan African article to link SDG goal 1 and SDG goal 5 (applying the WEF) classification (so far rarely covered in the literature).

Relevance of research. The paper's significance is that it suggests alternative approach to speed up extreme poverty alleviation, which is urgently needed in sub-Saharan Africa. This is necessary because Africa's patriarchy-dominated society has continued to obstruct reasonable progression of women's role in economic activities; hence policy makers remain obscured to the valuable impact of women to poverty reduction in sub-Saharan Africa. This paper is therefore relevant for policymakers in sub-Saharan Africa as it provides empirical evidence based in sub-Saharan African countries that equitable participation and empowerment of women in education, health, economic activities and political

roles is a veritable alternative to assisting in alleviating extreme poverty in sub-Saharan Africa by 2030.

The purpose of the article. The purpose of this article is to analyse the relationship between the WEF four pillars of gender equality and extreme poverty eradication in sub-Saharan Africa.

The scientific novelty of the article. This is the first empirical paper from sub-Saharan Africa, which is operationalized and modelled on the WEF's four pillars of gender equality, namely economic participation, education, health and political empowerment by relating these variables empirically with extreme poverty reduction (SDG goal 1) in sub-Saharan Africa. Additionally, the paper provides a novel model for further research on gender and poverty reduction in sub-Saharan Africa and provides empirical proof of the need to apply many years of observation for future research and women and poverty reduction in order to produce a reasonable result.

Analysis of recent studies and publications. Some African and international studies highlight gender issues that are related to poverty (Mantsurov & Khrapunova, 2019; Macleod, 1999; Asongu & Odhiambo, 2020). Gender inequality exacerbates poverty in Africa, therefore poverty reduction programmes must integrate gender equality policies (Vyas-Doorgapersad, 2014; Awumbila, 2006). An earlier researcher concluded that the starting point for extreme poverty eradication is gender equality (Sachs, 2005). This is important for sub-Saharan Africa because women in sub-Saharan Africa are more vulnerable to extreme poverty (Nwosu & Ndinda, 2018). In another related research, Kes and Swaminathan (2006) provides an empirical proof to show that time usage can be linked with gender and poverty in sub-Saharan Africa. Asongu and Odhiambo (2019) finds empirical evidence to show that economic participation of women reduces inequality in sub-Saharan Africa. In a recent study by Asongu and Odhiambo (2020), they applied the generalised method of moment (GMM) to provide an empirical proof that a certain level of gender inequality threshold becomes inimical to women's economic contribution to society. Korosteleva and Stępień-Baig (2020) provide an empirical analysis to show that empowering women into entrepreneurial roles contributes significantly to poverty alleviation in transition economies. In their research on labour market transition in Ukraine, researchers found gender inequity wherein most young women are employed in unpaid family labour (Libanova, Cymbal, Lisogor, Marchenko, & Iarosh, 2014). In their study in Ukraine, Aksyonova and Kurylo, (2018) find an inclination amongst young women to postpone fertility to later age whilst empowering themselves educationally and economically; this is contrary to the case in sub-Saharan Africa where young women indulge in early procreation, which exacerbates the level of poverty and obviates the chances of young women to achieve educational and economic empowerment (Macleod, 1999). Furthermore, a recent study in Ukraine has found empirical proof to show that some single women in Ukraine experien-

ce poverty arising from inability to work while taking care of children as a lone parent (Mantsurov & Khrapunova, 2019). Applying a systematic approach to rural gender inequality, a recent research found that household gender inequality is rife in rural areas more than in urban areas and that such inequality exacerbates extreme poverty (Steffens, Knerr & García, 2020). In their analysis of obscured issues that catalyse poverty, Odera and Mulusa (2020) found that existing inequality such as unpaid or underpaid women labour, child labour, denial of women education and violence against women contribute to the upsurge of poverty. A closely related research has found that up to 41 % of the population in sub-Saharan Africa live in extreme poverty, of which women are the dominant demographic group, and concludes that empowering rural women is essential in reducing extreme poverty in sub-Saharan Africa (Shaver, 2020). None of the foregoing extant literature has empirically examined the linkage between the WEF's four pillars of gender equality (SDG goal 5) and extreme poverty reduction (SDG goal 1) in sub-Saharan Africa.

Research method. The fixed effect (FE) panel data regression analysis was used. This is a preferred approach because FE models helps in controlling for omitted variable bias owing to unobserved heterogeneity if this heterogeneity is constant over time; accordingly, previous authors recommend the fixed effect panel analysis given this ability to enhance control of omitted variable (Jansen & Cope, 2012). Since extreme poverty eradication was not achieved for sub-Saharan Africa during the Millennium Development Goals era, which ended in 2015, the paper included data for three years within the Millennium Development Goals era (2013-2015) and three years within the SDG era (2016-2018), which was used to form a panel for twenty five (25) select sub-Saharan African countries. The selection was based on those who have complete data for the six years period. Since there are 46 sub-Saharan African countries, the sample of 25 countries represented 54 % of sub-Saharan African countries. The sample of 25 countries was based on data availability. Future researchers are encouraged to repeat this research when more data would have been available for more countries. Data were collected from the World Bank development indicators and World Economic Forum' Global Gender Gap Index for 25 sub-Saharan African countries whose data appear on both indexes for three years into the SDGs era (2016 to 2018), which is three years into the sustainable development era; not all the sub-Saharan African countries have had their full data coverage available, hence the 25 countries' data were used in the analysis. Therefore, using the WEF's four pillars of gender equality, the following analysis model of four independent variables and one dependent variable (which is extreme poverty) was used:

$$\begin{aligned} \text{Extreme Poverty Eradication}[Y] = & \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \\ & + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \beta_5 X_5 + \varepsilon \end{aligned} \quad (1)$$

Where: Y = Extreme Poverty Eradication; β_0 = model intercept; X_1 = economic participation of women; X_2 = education of women; X_3 = women's health care; X_4 = political participation of women, and $\beta_5 X_5$ = income per capita for the lowest ten percentile (according to World Bank). $\beta_1 - \beta_5$ = model coefficients; ε = error (accounting for other independent variables not accounted for).

The World Economic Forum (2020) provides annual Global Gender Gap Report (GGGR), which is an index on the extent to which regions have narrowed their existing gender gap with women. The rating is thus provided by the World Economic Forum, which is available in the web archives of the World Economic Forum's GGGR. The organisation has rated regional and country performance on gender gap closure on a scale of 0-1 (or 0%-100%), a higher rating indicates higher achievement of gender gap closure in a region or country. Accordingly, the World Economic Forum (2020) GGGR provides their rating on the following four pillars of gender equality (Table 1).

Main Findings. Model Summary (Holding other factors constant): drawing from the results, the following model summary presented as a representation of gender equality implication on extreme poverty alleviation in sub-Saharan Africa. Table 2 presents the research findings of this article, which indicate that, *ceteris paribus*, an increase in three gender equality variables, namely economic participation of women, education of women and political participation of women in sub-Saharan Africa has the potential to reduce extreme poverty in sub-Saharan Africa.

This significance of the obtained results is indicated by the low p-values in these three variables, which are less than the probability of 0.05 and the negative signs in the regression coefficients of the three variables, which are economic participation of women (p-value = 0.00837 with a coefficient of: -0.10002), education of women (p-value = 0.01220, with a coefficient of -0.24400) and political participation of women (p-value = 0.00244, with a coefficient of -0.02233). However, the health variable did not prove to be significantly related to extreme poverty alleviation in sub-Saharan Africa with a high p-value of 0.21133, which is greater than 0.05 (5 %) significant level. Also the lowest ten percentile per capita income (according to World Bank 2020) was added to the independent

Table 1. World Economic Forum Four Pillars of Gender Gap Rating

WEF's Four Pillars of Gender Equality	WEF Rating Scale	
1. Economic participation and opportunity for women	0-1	Or 0 %-100 %
2. Educational attainment of women	0-1	Or 0 %-100 %
3. Health and survival of women	0-1	Or 0 %-100 %
4. Political empowerment of women	0-1	Or 0 %-100 %

Source: Table compiled by author with data from the World Economic Forum (2020).

variables; the income variable is significant at a p-value of 0.0012. In addition to the above mentioned performance of main independent variables, time dummies were used to take care of time effects on variables; however, the time dummies are not significant. Further test of autocorrelation was conducted in Table 3 below; according to Field (2009), a Durbin Watson p-value of 1.5 and 2.5 is indicative of no autocorrelation. Therefore, the Durbin Watson test with a p-value of 2.100 for this article shows there is no autocorrelation (see Table 3 below). Accordingly, the results show that the WEF's four pillars of gender equity variables (except health) show significant negative relationship with extreme

**Table 2. Fixed-effects Results
(Gender Equality and Extreme Poverty Reduction)**

	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>p-value</i>
const	-0.20011	0.125500	0.00022
EcoPart	-0.10002	0.014402	0.00837
Edu	-0.24400	0.011240	0.01220
Health	-1.01122	0.123881	0.21133
PolEmp	-0.02233	0.016120	0.00244
Income	-0.12240	0.03441	0.00125
dt_2	0.072940	0.01806	0.13891
dt_3	0.063931	0.07729	0.23100
dt_4	0.022310	0.01105	0.18729
dt_5	0.013711	0.03719	0.22201
dt_6	0.092210	0.02806	0.08842

Source: Author's results.

Table 3. Model Selection and Estimation

Hausman Test: P-value	0.0001 (therefore, random effect not appropriate)
F-test	F(29, 120) = 8.69; P-value(F) = 0.0001 (therefore, random effect not appropriate)
R-squared	0.87060
Adjusted R-squared	0.78255
Autocorrelation	Durbin-Watson at a value = 2.100 shows absence of autocorrelation
Normality of residual	Test indicates the errors are normally distributed with a p-value = 0.4010
Heteroskedasticity	White's test for heteroskedasticity indicate absence of heteroskedasticity at a P-value = 0.2144

Source: Author's results.

poverty reduction. This indicates that increase in economic participation of women, education of women and political participation of women in sub-Saharan Africa contributes to reducing extreme poverty in sub-Saharan Africa, and thus points to the need for governments in sub-Saharan Africa to bolster gender equality policy to enhance continuous improvement in gender equality in this region given its contribution to this important United Nation’s SDG goal of extreme poverty reduction. The result of this article confirms (Asongu & Odhiambo, 2019) assertion that gender equality in sub-Saharan Africa can be linked to SDG 1, which is extreme poverty eradication.

The statistical results were further confirmed with descriptive statistics regarding the behaviour of the variables in Table 4 below. The extent of normal distribution of variables was tested; according to experts, variables that are normally distributed should not exhibit a distribution pattern whose skewness and/or kurtosis exceeds +1 or fall below -1 (Hair et al., 2017). Accordingly, Table 4 below shows that both the skewness and kurtosis of the research data are normal distributions since none of them are above +1 and none are below -1. In addition, the coefficient of variable (CV) in Table 4 show that the coefficients are low, which is an indication that the variables have very low variation from the mean.

Table 5 below shows that sub-Saharan African countries have not done much to close the gender gap since the end of five years into the UN Sustainable Development Goals era. Rather, many countries have retrogressed as the difference between 2015 and 2020 are showing negative numbers. This is further confirmed in Table 6, which shows that majority of sub-Saharan African countries have women’s representation in parliaments at below 15 %, which is a source of concern.

The statistical estimates of the data behaviour are further confirmed by a visual graphical behaviour of the variables, which appear in Figure 1 below — showing that the oscillations of data are not spiky. Furthermore, unlike low

Table 4. Descriptive Statistics

	Ext.Poverty	Eco.Part	Education	Health	Polit. Emp	Income
Mean	7295045.24	0.693180	0.859067	0.952367	0.186200	1.70667
Median	5640980	0.697500	0.869500	0.973000	0.172000	1.30000
Minimum	375336	0.273000	0.572000	0.376000	0.520000	0.70000
Maximum	21400554	0.911000	1.00000	0.980000	0.404000	4.10000
Std. Dev.	2438970	0.0933160	0.100872	0.0949384	0.010200	0.71331
C.V.	0.3343	0.1346	0.117420	0.0996869	0.052109	0.41795
Skewness	0.946	0.4154	0.438411	0.872991	0.535431	0.69352
Kurtosis	0.167	0.6583	0.460403	0.159212	0.710479	0.04932

Source: Author’s results.

Table 5. Extent of Gender Gap Closure in sub-Saharan Africa (SSA) five Years into the SDGs Era

SSA Country	2015	2020	Diff	SSA Country	2015	2020	Diff
Benin	0.625	0.658	0.033	Liberia	0.652	0.685	0.033
Botswana	0.71	0.709	-0.001	Madagascar	0.698	0.719	0.021
Burkina Faso	0.651	0.635	-0.016	Malawi	0.701	0.664	-0.037
Burundi	0.748	0.745	-0.003	Mali	0.599	0.621	0.022
Cameroon	0.682	0.686	0.004	Mauritania	0.613	0.614	0.001
Cape Verde	0.717	0.725	0.008	Mauritius	0.646	0.665	0.019
Chad	0.58	0.596	0.016	Mozambique	0.741	0.723	-0.018
Côte d'Ivoire	0.606	0.606	0	Namibia	0.76	0.784	0.024
Ethiopia	0.64	0.705	0.065	Nigeria	0.638	0.635	-0.003
Gambia, The	0.674	0.628	-0.046	Rwanda	0.794	0.791	-0.003
Ghana	0.704	0.673	-0.031	Senegal	0.698	0.684	-0.014
Guinea	0.618	0.642	0.024	South Africa	0.759	0.78	0.021
Kenya	0.719	0.671	-0.048	Tanzania	0.718	0.713	-0.005
Lesotho	0.706	0.695	-0.011	Zimbabwe	0.709	0.73	0.021

Source: Author's Tabulation with Data from WEF (2015 & 2020).

Table 6. Political Empowerment: sub-Saharan Africa: Percentage of Women in Parliament

Country	Women in Parliament, %	Country	Women in Parliament, %
Botswana	10.80	Mali	27.90
Burkina Faso	13.40	Mauritania	20.30
Burundi	36.40	Mauritius	20.00
Cameroon	33.90	Mozambique	41.20
Congo DR	12.80	Namibia	43.30
Cote d'Ivoire	11.40	Niger	17.00
Djibouti	26.20	Nigeria	3.60
Equatorial Guinea	21.00	Republic of Congo	11.30
Eritrea	22.00	Rwanda	61.30
Eswatini	9.60	Sao Tome & Principe	14.50
Ethiopia	38.80	Senegal	43.00
Guinea	16.70	Sierra Leone	12.30
Kenya	21.80	South Africa	46.60
Lesotho	23.30	Tanzania	36.90
Liberia	12.30	Togo	18.70
Malawi	22.90	Zimbabwe	31.90

Source: Author's Tabulation with Data from Institute for Democracy & Electoral Assistance (2020).

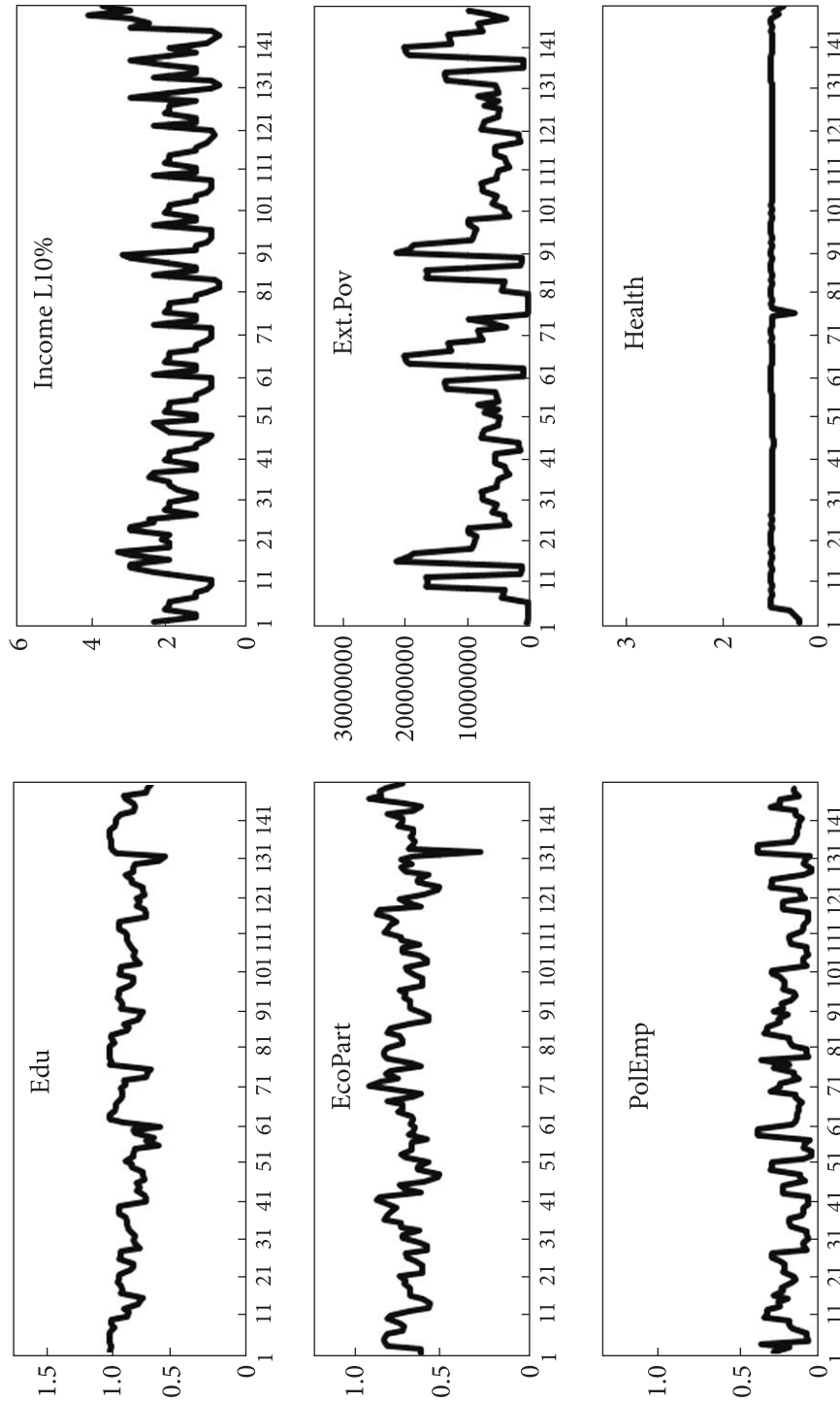


Fig. 1. Time Series Graph
Source: author's time series graph.

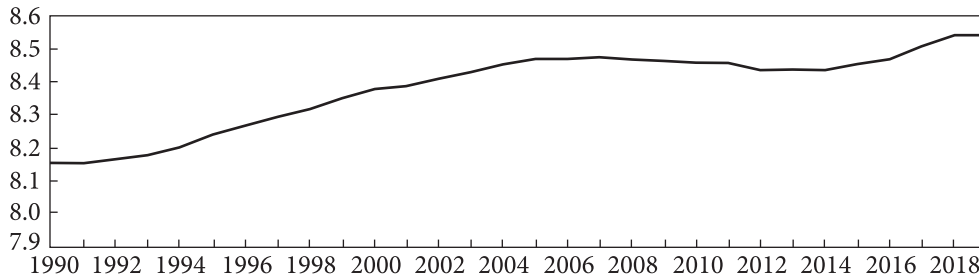


Fig. 2. Economic Participation: Sub-Saharan Africa: % Female Labour Force Participation
Source: Author's graph with Data from the Institute for Democracy & Electoral Assistance (2020).

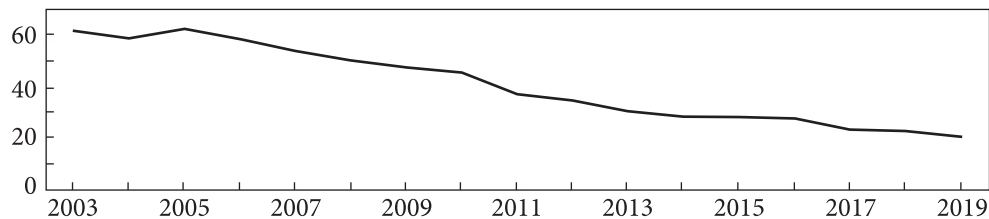


Fig. 3. Economic Participation Time required for Females to Start New Business in sub-Saharan Africa
Source: Author's graph with Data from World Bank (2020).

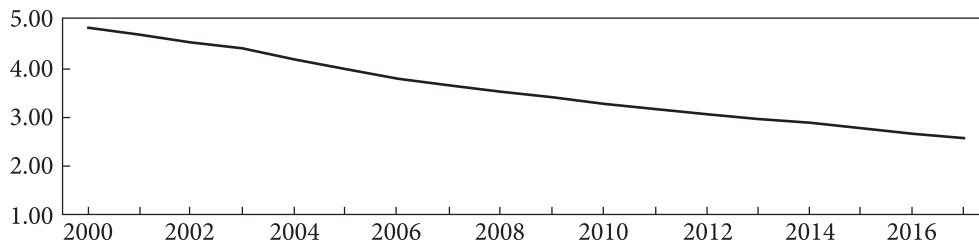


Fig. 4. Health and Survival of women: Sub-Saharan Africa: % Risk of Maternal death
Source: Author's graph with Data from World Bank (2020).

political participation of women in sub-Saharan Africa, Figure 2 below shows that Economic Participation of women in sub-Saharan Africa has fairly increased regarding the percentage of female labour force participation. In addition, improved economic participation of women can also be seen in Figure 3, which shows the reduction in time required for females to start their own new business in sub-Saharan Africa. In terms women's health in sub-Saharan Africa, Figure 4 shows that the risk of maternal death has fallen between the years 2000 and 2017, which is a good development. Regarding education, Figure 5 shows a moderate increase in female progression to secondary education in sub-Saharan Africa, but more is still needed to close the gap that still exists in women's education. Figure 6 demonstrates the very low representation of women in parlia-

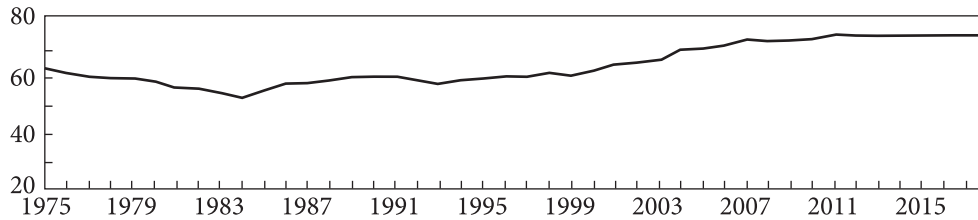


Fig. 5. Education of women: sub-Saharan Africa % Female Progression to Secondary School
 Source: Author's graph with Data from World Bank (2020).

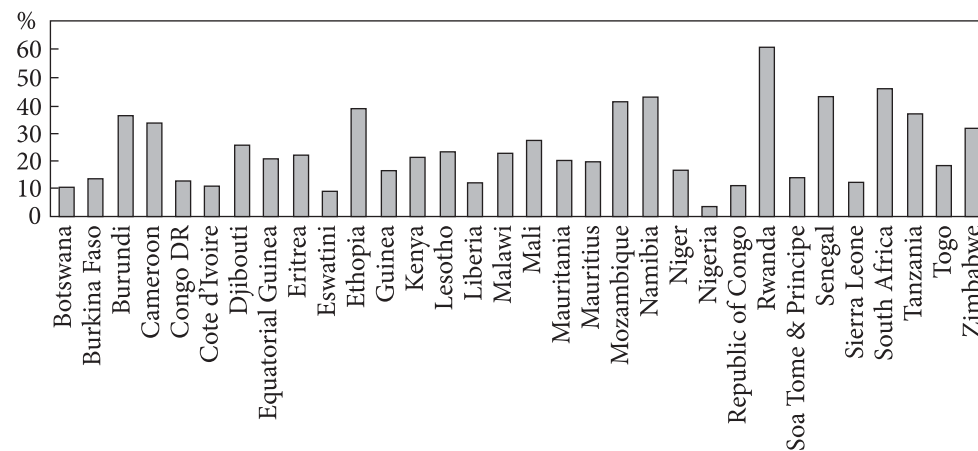


Fig. 6. Political Empowerment: sub-Saharan Africa: Percentage of Women in Parliament
 Source: Author's graph with Data from the Institute for Democracy & Electoral Assistance (2020).

ment in sub-Saharan Africa. Only five countries, namely Rwanda, South Africa, Senegal, Namibia and Mozambique, have had a reasonable female gender representation in parliament in sub-Saharan Africa.

Conclusions and prospects of future studies in the field. The article aimed to examine the relationship between gender equality and extreme poverty alleviation in sub-Saharan Africa. This paper is deemed apposite because Africa accounts for up to 70 % of global poverty. Having stepped three years into a new era of global development agenda – SDGs requires an assessment of the four pillars of gender equality to identify the foremost of these factors, which may assist policy makers in driving poverty alleviation goal in sub-Saharan Africa. A panel data from the four pillars of gender equality and extreme poverty data were collected from twenty-five sub-Saharan countries for 6 years. Regression results indicate that, other things being equal, an increase in three pillars of gender equality, namely economic participation of women, education of women and political participation of women in sub-Saharan Africa, can catalyse reduction in extreme poverty in sub-Saharan Africa.

Accordingly, based on the paper's findings and on prior literature, the paper makes the following recommendations, which can bolster extreme poverty alleviation in sub-Saharan Africa. Since the findings of this study has shown that extreme poverty can be reduced through increased women participation in economic activity, education and leadership, the SDG regarding poverty alleviation can be improved in sub-Saharan Africa through enhanced government provision of economic, educational and leadership opportunity for women such as providing women with free-interest small business start-up funds to establish small businesses, which can improve women's economic participation. Also the sub-Saharan African government should provide free education for women to accelerate women's educational empowerment in sub-Saharan Africa. The government should also provide enabling support for sub-Saharan African women to ascend and survive in political and leadership positions; this can be done through a balanced quota for female leadership positions.

The article also recommends further research in the following areas. Given that the women's health variable did not prove to be significant on extreme poverty, further research is recommended to separate the health variable into rural health and urban health variables in order to examine the possibility that either of the health clusters might contribute significantly to reducing extreme poverty. In addition, the paper suggested that future research should further explore the influence of effective women's health care on extreme poverty reduction. Perhaps such future research should consider effective health care policy for rural sub-Saharan African women. This is because previous research had identified that there is widespread lack of effective health policy for rural women (Magoma et al., 2010; Mrisho et al. 2009). Given that many sub-Saharan African women dwell in rural areas (Apolitical, 2018), it is imperative to consider effect of health policy for rural women on extreme poverty. The author therefore suggest that future research model should expand the model used in the foregoing results of this paper by including additional variable, namely, effective health policy for rural women in the research model. Hence, whilst this paper has used four independent variables, it is suggested that further research should examine the effect of gender equality on extreme poverty by expanding the model to six independent variables with the addition of effective health policy for rural women.

Thus the suggested expanded model for future research is as follows:

$$\begin{aligned} \text{Extreme Poverty Eradication}[Y] = & \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \\ & + \beta_4 X_4 + \beta_5 X_5 + \beta_6 X_6 + \varepsilon \end{aligned} \quad (2)$$

Where: Y = Extreme Poverty Eradication; β_0 = model intercept; X_1 = economic participation of women; X_2 = education of women; X_3 = women's health care; X_4 = political participation of women; $\beta_5 X_5$ = health care policy effectiveness; $\beta_5 X_5$ = income per capita; $\beta_1 - \beta_5$ = model coefficients; ε = error (accounting for other independent variables not accounted for).

The above suggested future model for researching the effect of gender equality on extreme poverty is important because the literature covered in this article suggests that rural women constitute a quarter of global population and are often ignored by policymakers (Apolitical, 2018). The need is also heightened by the literature assertion, which indicates that three-quarters of world extreme poverty live in rural areas of which 70% are women (Apolitical, 2018).

REFERENCES

1. Aksyonova, S. Yu., & Kurylo, I. (2018). Postponement of Childbirth in Ukraine Through the Prism of Cohort Women. *Demography and the Social Economy*, 3 (34), 11-25. <https://doi.org/10.15407/dse2018.03.011> [in Ukrainian].
2. *Apolitical rural women are a quarter of global population but ignored by policy* (2018). *apolitical.co* Retrieved from https://apolitical.co/solution_article/rural-women-quarter-global-population-ignored-policy/
3. Asongu, S. A., & Odhiambo, N. M. (2020). Inequality thresholds, governance and gender economic inclusion in sub-Saharan Africa. *International Review of Applied Economics*, 34 (1), 94-114.
4. Asongu, S., & Odhiambo, N. (2019). Inequality and the economic participation of women in Sub-Saharan Africa: An empirical investigation. *African Journal of Economic and Management Studies*. Retrieved from <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/AJEMS-01-2019-0016/full/pdf?title=inequality-and-the-economic-participation-of-women-in-sub-saharan-africa-an-empirical-investigation>
5. Awumbila, M. (2006). Gender equality and poverty in Ghana: implications for poverty reduction strategies. *GeoJournal*, 67 (2), 149-161.
6. DowntoEarth (2018). *Africa to house 86% of the world's poorest by 2050*. Retrieved from <https://www.downtoearth.org.in/news/urbanisation/africa-to-house-86-of-the-world-s-poorest-by-2050-61671>
7. Field, A. P. (2009). *Discovering statistics using SPSS: and sex and drugs and rock 'n' roll (3rd edition)*. London: Sage.
8. Hamplová, S. & Hamplová, D. (2011) *Single Motherhood in Sub-Saharan Africa: A Life Course Perspective*. Retrieved from <https://paa2011.princeton.edu/papers/112136>
9. Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2017). *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)*. 2nd Ed. Thousand Oaks, CA: Sage.
10. Hodal, K. (2018). *Global Development: Nearly half all children in sub-Saharan Africa in extreme poverty, report warns* *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/global-development/2016/oct/05/nearly-half-all-children-sub-saharan-africa-extreme-poverty-unicef-world-bank-report-warns>
11. Institute for Democracy & Electoral Assistance (2020). Percentage of women in Parliament — sub-Saharan Africa. Retrieved from <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas/regions-overview#Africa>
12. Jansen, J. P., & Cope, S. (2012). Meta-regression models to address heterogeneity and inconsistency in network meta-analysis of survival outcomes. *BMC medical research methodology*, 12 (1), 152-162.
13. Kes, A., & Swaminathan, H. (2006). *Gender and time poverty in sub-Saharan Africa. Gender, time use, and poverty in sub-Saharan Africa*. Retrieved from https://sarpn.org/documents/d0002049/Gender_Poverty_WorldBank_2006.pdf#page=27

14. Korosteleva, J., & Stępień-Baig, P. (2020). Climbing the poverty ladder: the role of entrepreneurship and gender in alleviating poverty in transition economies. *Entrepreneurship & Regional Development*, 32 (1-2), 197-220. <https://doi.org/10.1080/08985626.2019.1640482>
15. Libanova, E., Cymbal, A., Lisogor, L., Marchenko, I., & Iarosh, O. (2014). *Labour market transitions of young women and men in Ukraine*. ILO. Retrieved from http://www.un.org.ua/images/documents/4521/wcms_519747.pdf
16. Macleod, C. (1999). Teenage pregnancy and its 'negative' consequences: Review of South African research — Part 1. *South African journal of psychology*, 29 (1), 1-7.
17. Magoma, M., Requejo, J., Campbell, O. M., Cousens, S., & Filippi, V. (2010). High ANC coverage and low skilled attendance in a rural Tanzanian district: a case for implementing a birth plan intervention. *BMC pregnancy and childbirth*, 10 (1), 13-28.
18. Mantsurov, I. G., & Khrapunova, Y. V. (2019). Statistical measurement of the inclusive growth characteristics in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 2 (36), 96-108. <https://doi.org/10.15407/dse2019.02.096>
19. McKay, B. & Steinhauser, G. (2018). Extreme Poverty Concentrates in Sub-Saharan Africa. *The Wall Street Journal*. Retrieved from <https://www.wsj.com/articles/extreme-poverty-concentrates-in-sub-saharan-africa-1537243201>
20. Mrisho, M., Obrist, B., Schellenberg, J. A., Haws, R. A., Mushi, A. K., Mshinda, H., ... & Schellenberg, D. (2009). The use of antenatal and postnatal care: perspectives and experiences of women and health care providers in rural southern Tanzania. *BMC pregnancy and childbirth*, 9 (1), 10. Retrieved from <https://bmcpregnancychildbirth.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-2393-9-10>
21. Nwosu, C. O., & Ndinda, C. (2018). Gender-based Household Compositional Changes and Implications for Poverty in South Africa. *Journal of International Women's Studies*, 19 (5), 82-94.
22. Odera, J. A., & Mulusa, J. (2020). SDGs, Gender Equality and Women's Empowerment: What Prospects for Delivery? In *Sustainable Development Goals and Human Rights* (pp. 95-118). Springer. Cham.
23. Sachs, J. D. (2005). Can extreme poverty be eliminated? *Scientific American*, 293 (3), 56-65.
24. Shaver, M. (2020). *The Gendered Political Economy of Africa: How the Empowerment of Women in Smallholder Farms Can Spearhead Economic Growth*. Retrieved from https://cedar.wvu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1353&context=wwu_honors
25. Steffens, U., Knerr, B., & García, J. B. (2020). Intra-Household Gender Equality, Family Organization, and Poverty in Rural Yucatán1. *Traditional Smallholder Farmers in a Growing Economy and a Globalized World: Evidence from the State of Yucatan*, 10, 163. Kassel University Press, Kassel.
26. Vyas-Doorgapersad, S. (2014). Gender Equality, pro-poor growth and MDG Goal 1 in South African municipal governance: the case of Sedibeng District Municipality. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5 (21), 327-337.
27. World Bank (2018). *Poverty and inequality*. Retrieved from <http://povertydata.worldbank.org/poverty/home/>
28. World Economic Forum[WEF] (2020) Reports, Retrieved from <https://www.weforum.org/reports?year=2019#filter>

Article submitted on 22.07.2020.

К. К. Нгвакве, PhD (Бухгалтерський облік)

Вища школа лідерства Turfloop, факультет управління та права
Університет Лімпопо, Південно-Африканська Республіка
Вебстер-стріт, Полокване, Південно-Африканська Республіка
E-mail: collins.ngwakwe@ul.ac.za
ORCID: 0000-0002-6954-8897
Scopus ID: 36698325300

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ТА ПОДОЛАННЯ КРАЙНЬОЇ БІДНОСТІ В КРАЇНАХ АФРИКИ, ЩО РОЗМІЩЕНІ НА ПІВДЕНЬ ВІД САХАРИ

У цій статті оцінюється зв'язок між чотирма складовими гендерної рівності та крайньою бідністю в країнах Південної Сахари. Відповідно, мета цього документа полягає в емпіричному дослідженні того, чи сприяють зменшенню крайньої бідності в країнах Африки, що розміщені на південь від Сахари, чотири складові гендерної рівності, а саме — здоров'я жінки, освіта жінок, політична участь жінок та економічна участь. У дослідженні використано дані бази показників розвитку Світового банку та Індексу глобального гендерного розриву Світового економічного форуму для 25 країн Африки, що розміщені на південь від Сахари; в часи ЦСР, дані обох індексів доступні упродовж трьох років. У статті застосовувався кількісний підхід із вторинними даними щодо індексу розриву бідності, узятих із Світового економічного форуму Індексу бідності для країн Африки на південь від Сахари. Дані для двадцяти п'яти країн Африки на південь від Сахари були проаналізовані, використовуючи підхід регресії даних на панелі з фіксованим ефектом, використовуючи тест вибору моделі Хаусмана. Результати аналізу показують, що збільшення показників, які характеризують три складові, зокрема рівень економічної участі жінок, освіти жінок та політичної участі жінок у Африці на південь від Сахари, може призвести до зменшення крайньої бідності в цих країнах у межах вибірки дослідження. Оскільки результати цього дослідження показали, що надзвичайну бідність можна зменшити за рахунок посилення участі жінок в економічній діяльності, освіті та лідерстві. ЦСР щодо подолання бідності можуть бути покращені в Африці на південь від Сахари шляхом покращення надання державою жінкам: економічних, освітніх та лідерських можливостей, безкоштовних стартових фондів малого бізнесу, безкоштовної освіти та підтримки щодо затвердження та виживання на політичних і керівних посадах, через збалансовану квоту на керівні посади жінок. Зважаючи на те, що змінна здоров'я жінок не виявилася значною у надзвичайній бідності, рекомендується подальше дослідження для розділення змінної стану здоров'я на змінні стану здоров'я в містах та селищах, для вивчення можливостей того, що будь-який із кластерів охорони здоров'я може істотно сприяти зменшенню екстремальних ситуацій щодо бідності. Ця стаття забезпечує внесок до наявної літератури, надаючи емпіричні докази того, що гендерна рівність у країнах на південь від Сахари є життєздатною стратегічною політикою із досягнення порядку денного ЦСР до 2030 р. щодо викорінення крайньої бідності. Майбутні дослідження мають включати більше африканських країн, оскільки все більше додаткових відповідних даних стають доступними для аналізу.

Ключові слова: гендерна рівність, розширення прав і можливостей жінок, справедливість, подолання крайньої бідності, країни Африки на південь від Сахари.

Cite: Cherenko, L. M. (2020). Ukrainian middle class in the new millennium: trends and prospects. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 71-92. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.071>



<https://doi.org/10.15407/dse2020.04.071>

УДК: 316.443; 330.59(477)

JEL CLASSIFICATION: D12, D31, E24, E27, E64

Л. М. ЧЕРЕНЬКО, канд. екон. наук, ст. наук. співроб., зав. сектору
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: cherenko@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1606-6170

УКРАЇНСЬКІЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС У НОВОМУ ТИСЯЧОЛІТТІ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Українське суспільство за останні двадцять років зазнало різних трансформацій. Неприятливі економічні умови та неефективна політика розподілу доходів стримували формування чисельної середньодоходної групи, яка мала б стати основою середнього класу. Розвинуті країни, що в минулому столітті досягли пікового зростання чисельності та вагомості середнього класу, сьогодні фіксують процес «розмивання» цієї соціальної групи на фоні зростаючої нерівності. На тлі глобальних тенденцій Україна зазнає подвійного удару — і без того зміщений у бік низьких доходів розподіл не залишає шансів на позитивні зміни в соціальній структурі суспільства. Метою статті є встановлення тенденцій формування середньодоходної групи в Україні за двадцятирічний період та оцінювання перспектив становлення середнього класу в майбутньому з урахуванням сьогоденних українських реалій та глобальних тенденцій. Новизна роботи полягає в аналізі довгого ряду динаміки для встановлення тенденцій середньодоходної групи за класичними підходами для міжнародних порівнянь та за суто українським підходом. Крім того, мікромоделювання доходів (витрат) на 2020 р. з урахуванням макроекономічної ситуації дає змогу оцінити вплив коронавірусної кризи та карантинних заходів на зміну чисельності середньодоходної групи та перспективи становлення середнього класу в Україні. В статті для дослідження динамічних змін у формуванні середньодоходних груп населення використано класичні методи аналізу довгих рядів даних, зокрема, індексний метод (базисні та ланцюгові індекси). З метою оцінки розміру середньодоходної групи за підсумками 2020 р. застосовано метод мікромоделювання: на базі мікроданих 2019 р. (мікрофайлу обстеження умов життя домогосподарств) та даних макропрогнозів на поточний рік моделюються мікродані 2020 р. Аналіз динаміки доходів, витрат та різних майнових характеристик середньодоходної групи за останні двадцять років свідчить не на користь позитивних тенденцій.

Скоріше навпаки, в Україні відчутний вплив глобального тренду щодо розмивання середньодоходної групи як основи середнього класу, з його специфічними ознаками у споживчій та інвестиційній поведінці. Події останнього року також не вселяють оптимізму — за підсумками року очікується загальне зниження рівня життя та зростання масштабів бідності. У таких умовах основний тягар кризи очікувано ляже на середньодоходну групу населення. Також у статті розглянуто проблему важливості формування середнього класу для суспільства і доцільності розробки відповідної політики.

Ключові слова: середній клас, середньодоходна група, медіана, нерівність, споживча поведінка, спосіб життя, політика розподілу доходів

Постановка проблеми та актуальність. Початок нового століття ознамований суттєвими коливаннями показників соціально-економічного стану українського суспільства — від підйому до перманентної економічної кризи з періодами стагнації та відновлення. Впевнене зростання економіки останніх років обіцяло повне відновлення показників до рівня 2007—2008 рр. (до фінансово-економічної кризи), проте негативні економічні сигнали кінця 2019 — початку 2020 рр. перейшли в серйозне падіння внаслідок епідемічно-карантинних заходів. Як в таких умовах почувався середній прошарок суспільства, коли він був найбільш чисельним та найбільш стабільним, і мав реальні шанси стати базою для формування середнього класу? Від відповіді на це питання залежать оцінки перспектив розвитку українського суспільства, адже потужний і численний середній клас — головна складова громадянського суспільства та основа соціальної стабільності в сучасному світі.

На жаль, глобальні тенденції свідчать, що у новому тисячолітті середній клас зазнає негативних трансформацій, він втрачає свій вплив як через чисельне зменшення, так і через звуження його фінансової спроможності [1, с. 21]. Основна причина пов'язана насамперед із трансформацією доходів від зайнятості у сегменті професій середнього класу. Поляризація ринку праці та виникнення нестандартних форм зайнятості впродовж останніх десятиріч вплинули на шанси потрапити до середнього класу за рівнем заробітків, а цифровий розвиток та технологічні трансформації сприяли розмиванню кола професій, які традиційно асоціювались із середнім класом.

На тлі зростаючої нерівності (між людьми, соціальними групами, країнами, континентами) найбільших втрат зазнає саме середній клас. На глобальному фоні український середній клас, який так і не зміг сформуватись у потужну суспільну групу, має відчувати негативний вплив внутрішніх та зовнішніх чинників. Отже, важливо зрозуміти, на якому етапі становлення перебуває серединна страта українського суспільства, яких трансформацій вона зазнала за останні двадцять років та що може чекати на неї в найближчому майбутньому.

Аналіз останніх публікацій. У царині суспільних наук середній клас найчастіше ототожнюють із соціальною групою, яка охоплює більшість на-

селення і наділена специфічними об'єднувальними рисами та ознаками. Зокрема, використовують різні комбінації ознак (критеріїв) належності до середнього класу, різні процедури їх об'єднання та / або заміщення, але незмінним та беззаперечним залишається економічний складник — наявність певного рівня поточного доходу, активів, достойного робочого місця, яке може гарантувати стабільний заробіток (А. Банерджи (A. V. Banerjee) [2], Н. Бердсолл (N. Birdsall) [3], Х. Харас (H. Kharas) [4], Л. Ф. Лопес-Кальва (L. F. Lopez-Calva) [5]). Тому зазвичай для експрес-оцінок чи порівняння між країнами за обмежених даних використовують монетарний критерій, який розмежовує бідних, середніх та заможних. У той же час, у межах соціологічних досліджень часто акцентують увагу не лише на об'єктивних характеристиках: визначальною рисою середнього класу вважають особливі цінності, які поділяють його представники, їх стиль життя. Так, наприклад, характеристиками людей середнього класу можуть вважатись вища освіта, більш кваліфікована та стабільна робота, здатність заощаджувати (Г. Аморанто (G. Amoranto) [6]). Останніми роками дискусія все частіше переходить у площину багатшаровості середнього класу, особливо коли йдеться про суспільства, що розвиваються (К. Бранді (C. Brandi), М. Бюге (M. Büge) [7]).

Серед соціологів навіть існує точка зору, що поняття «середній клас» не є власне соціологічним, оскільки поняття соціального класу визначає місце людини в системі виробництва (власність на засоби виробництва і контроль над працею інших), і з цієї точки зору середній клас зовсім не є соціальним класом (В. І. Паніотто (V. Paniotto) [8, с. 9]). Класичний середній клас, яким він вбачався на етапі становлення буржуазії, виконував прогресивну на той час функцію, яка відповідала потребам історичного моменту. Сьогодні це поняття зазнало значних змін, різні дослідники вкладають у нього позитивні риси і наділяють його суспільно важливими функціями сучасного етапу становлення суспільства. Подекуди соціологи наголошують на стилі споживання і стилі життя в цілому, що притаманні сучасному середньому класу. Передбачається, що представники середнього класу радше обирають здорове харчування, активний відпочинок та розваги (О. М. Балакірева (O. Balakireva) [8, с. 17]).

Українські дослідники у галузі економічних наук використовують термін «середньодоходна група населення» чи «населення з середніми доходами»; визначається така група у тому числі на основі аналізу природних розривів ранжованого ряду 1 %-х груп за показником доходів чи витрат (Е. М. Лібанова, (E. Libanova) [9, с. 150; 10, с. 80.]). Традиційні підходи для міжнародних порівнянь передбачають виокремлення середньодоходної групи або середнього класу у межах 75—200 % медіани [1, с. 15].

Дана стаття (на відміну від попередніх досліджень) має на меті встановити тенденції формування середньодоходної групи в Україні за двад-

чотирирічний період та оцінити перспективи становлення середнього класу в майбутньому з урахуванням сьогоденних українських реалій та глобальних тенденцій.

Новизна роботи полягає в аналізі довгого ряду динаміки для встановлення тенденцій формування середньодоходної групи в стратифікаційній моделі українського суспільства за класичними підходами для міжнародних порівнянь та за суто українським підходом. Крім того, мікромоделювання доходів (витрат) на 2020 р. із урахуванням макроекономічної ситуації дає змогу оцінити вплив коронавірусної кризи та карантинних заходів на зміну чисельності середньодоходної групи та перспективи становлення середнього класу в Україні.

Методи дослідження. В статті для дослідження динамічних змін у формуванні середньодоходних груп населення використано класичні методи аналізу довгих рядів даних, зокрема, індексний метод (базисні та ланцюгові індекси). Для досягнення коректної порівнюваності сукупностей та структур застосовано підхід співставлення доходів (витрат) у цінах базового року.

З метою оцінки структури населення та, зокрема, розміру середньодоходної групи за підсумками 2020 р. використано метод мікромоделювання. Для цього на базі мікроданих 2019 р. (мікрофайлу обстеження умов життя домогосподарств) та даних макропрогнозів на поточний рік моделюються мікродані 2020 р. На основі отриманої сукупності визначено прогнозну чисельність середньодоходної групи у 2020 р.

Викладення основного матеріалу. Традиційно середній клас виконує кілька ключових функцій в суспільстві. У економічному контексті він сприймається як основний платник податків та зборів, що формує бюджеті всіх рівнів, а отже, забезпечує фінансування соціального захисту та виведення сімей із бідності. Потужна серединна група визначає вектор споживчої поведінки населення і робить основний вклад у інвестиційний потенціал країни, тим самим виступає ключовим фундатором внутрішнього ринку та запорукою інклюзивного зростання. Натомість неекономічна функція середнього класу подекуди має першочергове значення: участь у громадських та політичних інститутах, забезпечення контролю за діями влади та лобювання інтересів більшості суспільства є запорукою функціонування демократичних інститутів і гарантією політичних свобод. Відсутність потужного середнього класу практично унеможливує становлення громадянського суспільства.

Чим небезпечна відсутність середнього класу, насамперед, для українського суспільства? Адже економічну функцію тою чи іншою мірою автоматично переймають інші групи населення. Можливо, модель полярного суспільства зі зсувом розподілу у бік низьких доходів має право на існування у сучасному світі, враховуючи глобальні тенденції? Проте така модель не дає шансів для суспільного розвитку. Якщо потужна серединна група не

люблює інтереси більшості суспільства, тоді малочисельна група надзможних починає активно любити виключно свої інтереси. За таких умов і без того зміщений розподіл починає далі зсуватись у бік низьких доходів, а на кожному наступному етапі все активніше зі своїх позицій витискаються середні, фінансово спроможні, прошарки суспільства. Створюється замкнене коло, коли відсутність чисельної середньодоходної групи, яка мала бути основою для формування середнього класу, провокує постійне звуження цієї ж групи.

Виявити тенденції у формуванні українського середнього класу та оцінити його перспективи на перший погляд видається надскладним завданням, насамперед, з огляду на різноманітність трактувань поняття. Крім того, визначення середнього класу містить сильну конотаційну складову і кожен дослідник уявляє «портрет» із певним набором характеристик, що використовують у якості критерію віднесення до страти або ознаки страти. Проте, незважаючи на переважний суб'єктивізм при складанні переліку обов'язкових ознак та станів, у дослідників різних суспільних наук наявний більш-менш традиційний «набір» критеріїв, який визнають базовим.

Зазвичай виникає проблема не лише методологічного, але й практичного характеру, адже виокремлення кола осіб (сімей) за комплексом ознак потребує спеціального інформаційного забезпечення, що ускладнює або навіть унеможлиблює отримання достовірних оцінок. Крім того, кожне наступне «нанизування» ознак (критеріїв) визначення середнього класу призводить до звуження кола осіб, які такими характеристиками наділені. Ігнорування ж одним з критеріїв через відсутність інформації веде до зміщення оцінок та неможливості проведення співставних порівнянь. Особливо це стосується довгих динамічних рядів (10 років та більше), коли інформаційні джерела та структури даних зазнають трансформацій, змінюється рівень доступності окремих сегментів інформації тощо. Окремою проблемою виступає співставність даних для порівнянь між країнами.

Дослідники для вирішення означених проблем обирають або високоевартісне спеціальне опитування населення (включаючи міжкраїнові порівняння), або шлях оцінювання за тими ознаками, які певною мірою вже доступні в інформаційному полі. За другого варіанта доступність інформації може бути не лише обмежуючим чинником, але й навпаки, впливати на розширення методологічних підходів через використання опосередкованих ознак за відсутності прямих індикаторів. Але такий шлях може зміщувати акценти дослідження.

Очевидно, що для виявлення тенденцій у формуванні та розвитку середнього класу при аналізі довгих рядів динаміки можна розраховувати на співставність даних виключно за монетарним підходом — на основі доходу або витрат. Дослідження так званої середньодоходної групи на тривалому часовому відрізку дає змогу виявити тенденції формування ядра

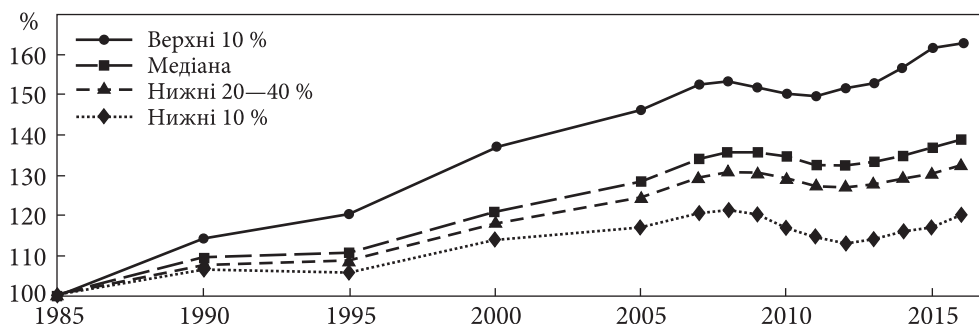


Рис. 1. Динаміка доходів різних доходних груп населення та медіанного значення по країнах ОЕСР, 1985—2015 рр. (1985=100 %)

Джерело: OECD (2019), *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*, OECD Publishing, Paris. URL: <https://doi.org/10.1787/689afedl-en>

середнього класу або групи, яка може стати основою майбутнього середнього класу. Крім того, довгі ряди динаміки, побудовані на монетарному критерії виокремлення середнього класу, дають можливість оцінювати перспективи розвитку даної страти, адже фінансову спроможність у сучасному світі визнано ключовою характеристикою впливовості середнього класу. А суто український досвід досліджень свідчить, що основною перешкодою для формування середнього класу в Україні є саме малочисельна середньодоходна група, бо за іншими об'єктивними критеріями (освіта, постійна робота/впевнена позиція на ринку праці) сукупності є більш чисельними.

Для України вже більше двох десятиліть нездійсненою залишається мрія про формування потужної середньої групи. В окремі періоди, коли спостерігали стрімке зростання середньодоходної групи з певними ознаками належності до середнього класу, і ми могли бачити наближення моменту його формування як потужної суспільної групи, відбувались кризові явища, що призводили не лише до гальмування процесу, але й до відкачування на попередні позиції. Нині ситуація не виглядає обнадійливою і причина не лише у суто українських процесах.

Глобальні тенденції свідчать про поступове розмивання середнього класу на тлі зростаючої нерівності. Так, по країнах ОЕСР (Організації економічного співробітництва та розвитку) з середини 1980-х рр. медіанні доходи росли значно повільніше, ніж високі (медіанне значення проти показника по найбагатших 10 %) (рис. 1). По всій території ОЕСР, за винятком кількох країн, медіанні доходи сьогодні ледь вищі, ніж десять років тому. Якщо три десятиліття тому сукупний дохід домогосподарств із середнім рівнем доходу був у чотири рази більшим, ніж сукупний дохід домогосподарств із вищим рівнем доходу, то сьогодні це співвідношення становить менше трьох разів [1, с. 21-22].

Основна причина таких трансформацій — зростання загальної нерівності в світі. Сьогодні найбагатші 10 % володіють майже половиною загального багатства, а нижчі 40 % — лише 3-ма відсотками. Крім того, більш як третина населення є економічно незахищеними, тобто не мають ліквідних фінансових активів, необхідних для підтримання мінімального життєвого рівня (на межі бідності) принаймні впродовж трьох місяців. Посилення нерівності супроводжується зниженням соціальної мобільності, що стримує процеси розширення середньої групи за рахунок нових сімей. Наприклад, дитині, яка народилась у сім'ї з низьким рівнем доходу, для досягнення середнього рівня доходу потрібно від чотирьох до п'яти поколінь або до 150 років [1, с. 26].

Для України, за оцінками експертів, характерна загальносвітова тенденція щодо поглиблення розшарування за матеріальними ознаками, натомість офіційна статистика свідчить про абсолютно іншу тенденцію. Індекс Джині, який традиційно використовують для вимірювання нерівності, характеризує Україну як країну з помірним розшаруванням населення за монетарною ознакою: порівняно з іншими країнами ЄС Україна перебуває у групі з низьким значенням цього показника, навіть нижче рівня скандинавських країн. До 2016 р. індекс Джині мав стійку тенденцію до зниження, а в останні роки відбулося його незначне зростання, проте і сьогодні він становить менше 25 % (рис. 2, рис. 3).

В умовах існування значних масштабів тіньових доходів індекс Джині має обмеження. Доходи не відображають реальну картину нерівності, оскільки частка тіньових надходжень збільшується з кожною децильною групою, а незареєстровані доходи, які формують основну нерівність, не відображені в індексі. Вимірювання ж індексу Джині за витратами не дає повної картини нерівності через зміщення вибірки в бік низьких доходів.

Низькі значення індексу Джині пояснюються не лише проблемами достовірності статистичних даних та специфікою вибірових обстежень, які традиційно недоохоплюють більш заможні прошарки суспільства. Можна дати цілком логічне пояснення ситуації, коли коефіцієнт диференціації не відображає масштаби розшарування в суспільстві. Якщо припустити, що існують крайні полюси, котрі й формують суттєві розбіжності в доходах та врешті-решт стандартах життя людей, то основний внесок у загальну нерівність здійснює малочисельна група з надвисокими доходами, яка має принципово іншу структуру та, відповідно, якісно інший рівень споживання. Адже збереження значних масштабів розшарування впродовж тривалого періоду призвело до переходу кількісних ознак диференціації в якісні. Ця невелика група (до 5 %) практично не потрапляє в обстеження. Решта населення диференційована за доходами (витратами) відносно рівномірно та з незначними інтервальними відривами.

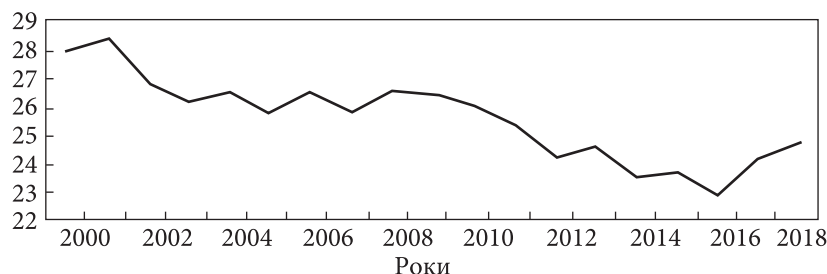


Рис. 2. Динаміка індексу Джині в Україні (за доходами), 2000—2018 рр., %
Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

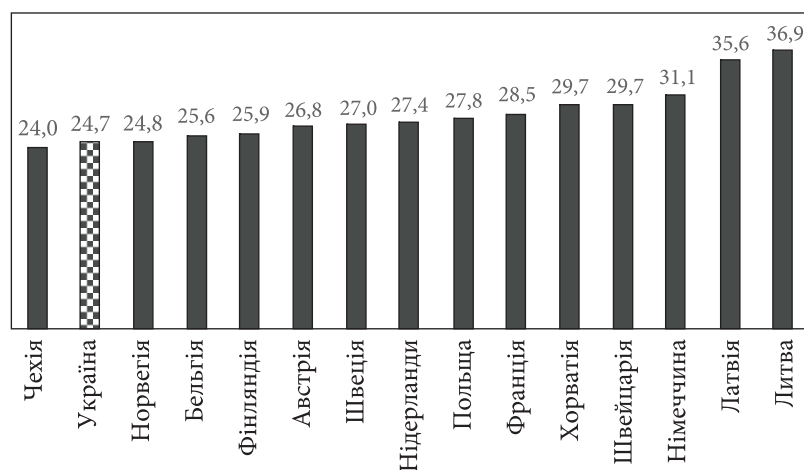


Рис. 3. Індекс Джині в Україні та країнах ЄС, %, 2018 р.
Джерело: Gini coefficient of equivalised disposable income – EU-SILC survey
 URL: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12&lang=en
 URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Така крива розподілу доходів свідчить про відсутність чітко окресленої середньої групи, чиї майнові та споживчі характеристики займали б середнє положення між надспоживанням та недоспоживанням. Незначні інтервальні розриви між доходними групами свідчать про нестабільність їх економічного статусу та можливість легкого переходу з вищої до нижчої групи та навпаки. В таких умовах важко очікувати виокремлення певної середньої групи, яка буде чисельно більшою за інші. Навіть за умови проведення сталої цілеспрямованої політики щодо змін у розподілі доходів, потрібно немало десятиліть для кардинальних зрушень у структурі розподілу населення за монетарною ознакою.

Якщо проаналізувати динамічний ряд з початку сторіччя, то можна бачити майже синхронне зростання доходів різних за статками груп насе-

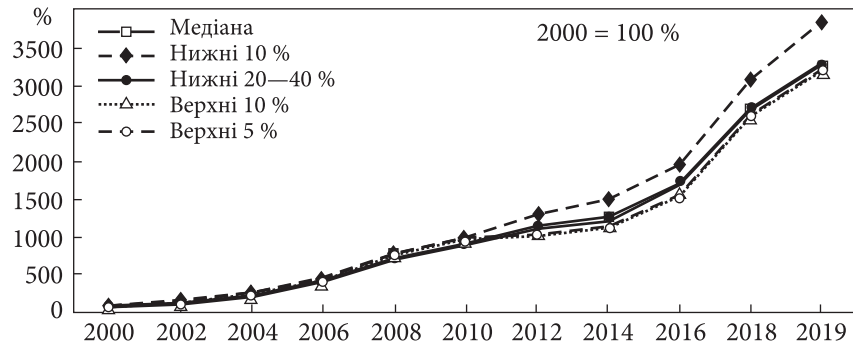


Рис. 4. Динаміка середньодушових доходів населення України в 2000—2019 рр., % (2000 = 100 %)

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

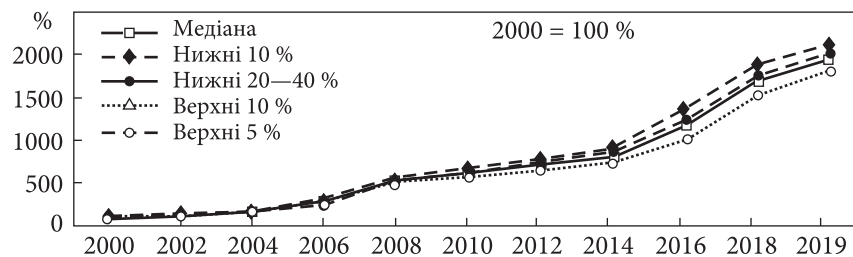


Рис. 5. Динаміка середньодушових витрат населення України в 2000—2019 рр., % (2000 = 100 %)

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

лення України. Лише доходи 10 % найбідніших у деякі періоди зростали навіть швидше медіанних значень, а у 10 % найзаможніших — навпаки, дещо повільніше. При цьому динаміка медіани була більше подібна до групи 20—40 % найбідніших, а в окремі періоди її темпи поступались групі найбагатших, особливо верхніх 5 % (рис. 4).

Крива витрат у загальному вигляді повторює тенденцію кривої доходів, проте витрати зростають значно повільніше по всіх групах, а найбідніші 10 % уже мають менш помітні преференції у темпах зростання (рис. 5). Загалом крива витрат відображає соціально-економічну ситуацію в країні за аналізований період: цілком природно, що до 2009 р. швидше зростали статки найбагатших, а з початком фінансово-економічної кризи і до сьогодні вищі темпи зростання характерні для найбідніших, оскільки саме на них орієнтована система державних соціальних гарантій.

Отже, темпи зростання доходів та витрат різних за статками груп свідчать, що за двадцять років не відбулось помітних змін у диференціації

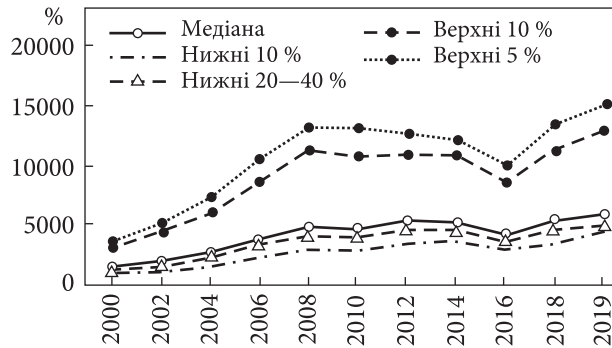


Рис. 6. Динаміка середньодушових доходів населення України в 2000—2019 рр., грн. на місяць у цінах 2000 р.
Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

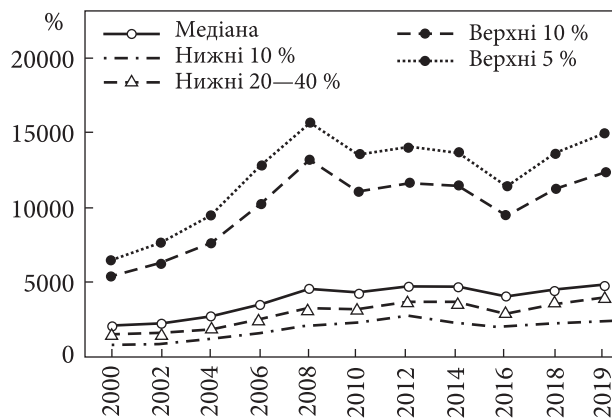


Рис. 7. Динаміка середньодушових витрат населення України в 2000—2019 рр., грн. на місяць у цінах 2000 р.
Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

населення за монетарною ознакою. Аналіз динаміки абсолютних значень доходів та витрат у співставних цінах (базового 2000 р.) підтверджує тезу про поглиблення поляризації населення за доходами. Якщо у 2000 р. розрив між верхніми та нижніми 10 % населення становив 2398 грн. на особу на рік, то у 2018 р. — вже 8898 грн. (у цінах 2000 р.), тобто у чотири рази більше (рис. 6). Розрив за витратами має схожу тенденцію — групи 5 % та 10 % найбагатших у періоди економічного зростання помітно відриваються від решти населення. Пікового значення такий розрив досяг не в 2019 р., а у 2008 р. — останньому перед фінансово-економічною кризою — коли абсолютна різниця між витратами 10 % найбагатших та 10 % найбідніших становила 11369 (у цінах 2000 р.) проти 4607 грн. у 2000 р. (рис. 7).

Така ситуація частково пояснює і особливості формування середньодоходної групи, яка могла б стати фундаментом середнього класу.

Суто монетарне визначення середнього класу як певної середньодоходної групи може спиратись на кілька підходів. Найпростіший, який можна використати, в тому числі для міжнародних порівнянь, базується на меді-

анному підході — середньодоходна група розташована у межах 75—200 % медіани. Зрозуміло, що за традиційного визначення бідності як 50—60 % медіани (насамперед, у країнах ЄС¹) залишається певний прошарок між бідними та середніми (60—75 % медіани). В Україні, де межа відносної бідності встановлена на рівні 75 % медіани, таке визначення прибирає прошарок між бідними та середніми. Проте, як свідчать багаторічні дослідження, специфіка України насправді полягає в існуванні значного прошарку між бідними та середньодоходними.

Підхід природних розривів, який застосовували в Україні для визначення середньодоходної групи, виокремлює прошарок між бідною та середньою стратою [14, с. 80]. За даними 2019 р., така група складає 56 %², тобто більша частина суспільства займає позицію між бідними та середньодоходними, а отже, не має визначеного статусу в ієрархії за матеріальною ознакою. Такий підхід не дає однозначної відповіді щодо масштабів середньодоходної групи, оскільки частково спирається на експертне рішення.

Якщо проаналізувати природні розриви за 2000 та 2019 рр., то маємо звуження середньодоходної групи. Так, у 2000 р. її чисельність становила 16 %, а у 2019 р. — лише 13 %. При цьому група заможних становить незмінних 5 %. Якщо припустити, що дійсно заможні недостатньо охоплені в обстеженнях, а ці 5 % є просто верхнім шаром середньодоходної групи, та об'єднати їх, то маємо дещо інший результат — за 20 років досліджувана група зменшилась з 21 до 18 %.

Цікаво, що звуження середньодоходної групи відбувається на фоні загального зростання купівельної спроможності доходів населення — за період 2000—2019 рр. витрати середньодоходної групи зросли більш як у два рази (у співставних цінах 2000 р.). Отже, зростання рівня життя відбулось за всіма доходними групами практично рівномірно, відповідно структура суспільства за рівнем статків практично не змінюється.

Простежуємо чітку закономірність — чим частішими та довшими стають кризові явища в економіці, тим більше звужується середньодоходна група, оскільки саме вона є найбільш незахищеною у кризові періоди. Так, заможні верстви мають змогу лобювати свої інтереси на всіх рівнях, і відповідно, контролювати та не допускати критичного зменшення своїх активів. Натомість, про бідних піклується система державних соціальних гарантій та соціальної підтримки і в кризові періоди контролюється своєчасна індексація державних гарантій та соціальних трансфертів задля недопущення критичного збідніння вразливих верств населення. Тому в кризові

¹ До розширення за рахунок країн Центральної та Східної Європи межа відносної бідності в ЄС становила 50 % медіани доходу, зараз — 60 %.

² Розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

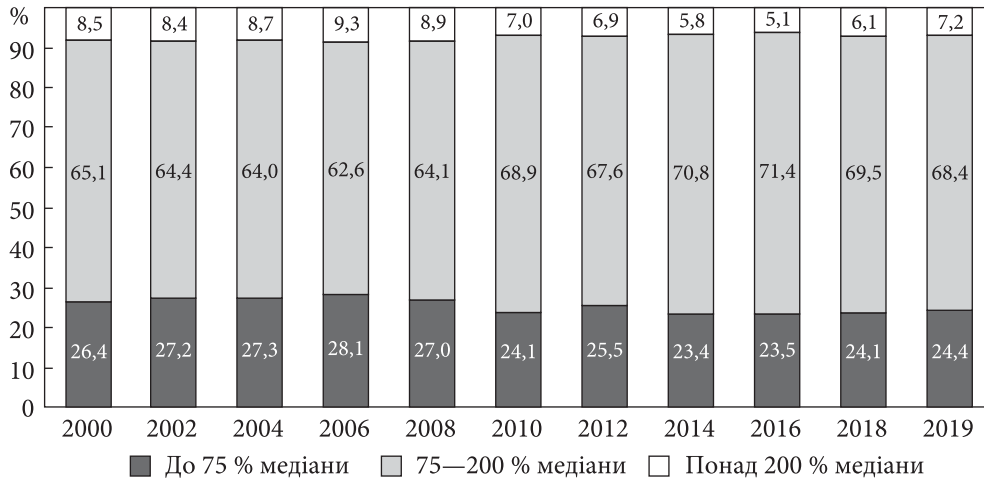


Рис. 8. Структура розподілу населення України за доходними групами та її зрушення у 2000—2019 рр. (до 75 %, 75—200 % та понад 200 % медіани).

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

періоди середньодоходні стають найбільш вразливими, що призводить до їх часткового перетікання у нижчі доходні групи.

Враховуючи специфіку української ситуації, насамперед, щодо зміщення розподілу у бік низьких доходів та недостатнього охоплення заможних у обстеженні, можна припустити, що базою для формування середнього класу має стати саме група з доходами (витратами) понад дві медіани. І саме ця група в періоди криз «розмивається» (рис. 8).

Дійсно, на піку криз (після 2008 та після 2014 рр.) відбуваються цікаві трансформації структури населення за доходними групами: зменшуються групи з доходами понад 200 % медіани та менше 75 % медіани, тобто група фінансово самостійних та група тих, хто вкрай залежить від державних соціальних трансфертів. Натомість група 75—200 % медіани розширюється за рахунок перших та других.

Таким чином, застосовувати міжнародний підхід для вимірювання чисельності «відносного» середнього класу (за аналогією до відносної бідності) в українських умовах некоректно. Можливо, саме тому наукові дослідження в країнах, що розвиваються, зосереджені на дискусіях щодо багатшаровості середнього класу.

Дійсно, чи доречно говорити про середній клас, навіть у відносному розумінні, коли його нижня границя проходить нижче офіційної межі бідності — фактичного прожиткового мінімуму (рис. 9). При цьому його верхня границя за досліджуваний період коливається від 1,64 до 2,97 фактичних прожиткових мінімумів (за даними 2019 р. — 2,2). Виглядає сумнівним, що доходи у розмірі подвійної межі бідності вже свідчать про стат-

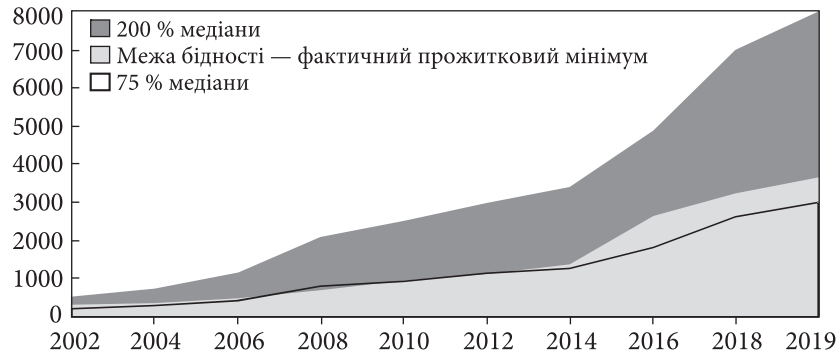


Рис. 9. Межі доходних груп у гривнях на особу на місяць, за 2002—2019 рр.
Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

ки, вищі за ознаки середнього класу та про заможність, навіть якщо використано відносні категорії розподілу.

Отже, можемо говорити про існування групи населення з доходами понад дві медіани, що розглядається як основа для формування середнього класу. І тут йдеться про групу, фінансово спроможну для реалізації тієї специфічної функції середнього класу, заради якої варто формувати політику сприяння становленню потужної суспільної групи.

Проблема українського суспільства полягає у тому, що двадцять років ніяких змін у соціальній структурі суспільства за ознакою належності до середнього класу не відбувається. В розподілі за природними розривами фіксуються ті ж самі 5 верхніх відсотків, а частка населення з доходами понад дві медіани за цей період навіть зменшилась.

Співвідношення середньої групи (75—200 % медіани) та топ-групи (понад 200 % медіани) теж практично не змінилося, причому це стосується як розподілу населення по групах, так і часток сумарних витрат цих груп. Очевидно, що збільшилась група над українською межею бідності — 75—100 % медіани.

Перевірити, наскільки коректним є ототожнювання певної доходної групи з середнім класом для співставлень у динаміці чи з іншими країнами цілком можливо. Достатньо довести, що саме ця група має специфічні вподобання у споживанні чи у способі життя порівняно з іншими чи із середніми характеристиками. Якщо йдеться про споживання, то достатньо віднайти певні елементи, насамперед, у витратах на послуги. Наприклад, якщо ця група більше витрачає на освіту, на сімейний відпочинок (не дома та не у родичів), на подорожі (зокрема, на готелі), на харчування поза домом (у кафе та ресторанах) тощо, то споживча модель цієї групи дійсно відрізняється (рис. 10, 11).

Важче знайти відмінності у способі життя через брак відповідної інформації, співставної з рядами доходів (витрат), натомість можна опосе-

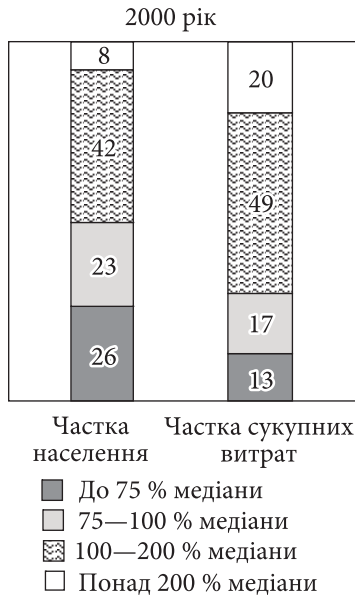


Рис. 10. Розподіл населення України та сукупних витрат за групами, 2000 р.
Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

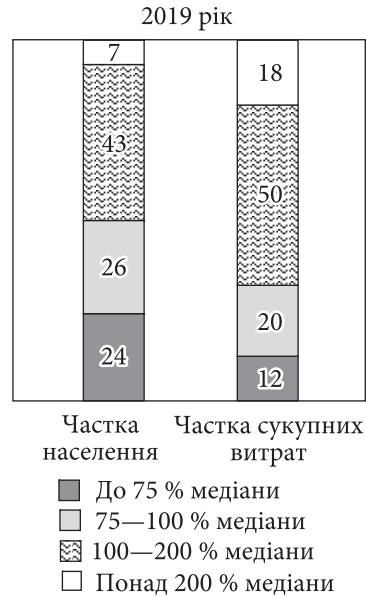


Рис. 11. Розподіл населення України та сукупних витрат за групами, 2019 р.
Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

редковано оцінити деякі аспекти, наприклад, через володіння окремими товарами тривалого користування, наявність доступу до Інтернету тощо. Серед товарів тривалого користування цікаві не лише ті, які свідчать про інноваційність у доступі до інформації (комп'ютер/ноутбук), або про ширші фінансові можливості (автомобіль), але й ті, що полегшують побут, але не набули широкого поширення серед українських домогосподарств (посудомийна машина). Безпосередньо про намагання вести здоровий спосіб життя, який подекуди ототожнюють із приналежністю до середнього класу, можуть свідчити регулярні заняття спортом та відсутність шкідливих звичок (зокрема, паління).

Дійсно, домогосподарства з доходами на особу понад 2 медіани мають суттєво вищі показники щоденного користування Інтернет (64,7 % проти 41,6 % по групі 75—200 % медіани). У розрізі товарів тривалого користування володіння автомобілем та комп'ютером поступово зростає з кожною доходною групою, що є цілком природним для високовартісних товарів. Кардинально інша картина — при володінні посудомийними машинами: домогосподарства з доходами понад дві медіани в чотири рази частіше мають цей товар порівняно з групою 75—200 % медіани — 6,2 проти 1,5 % (рис. 12).

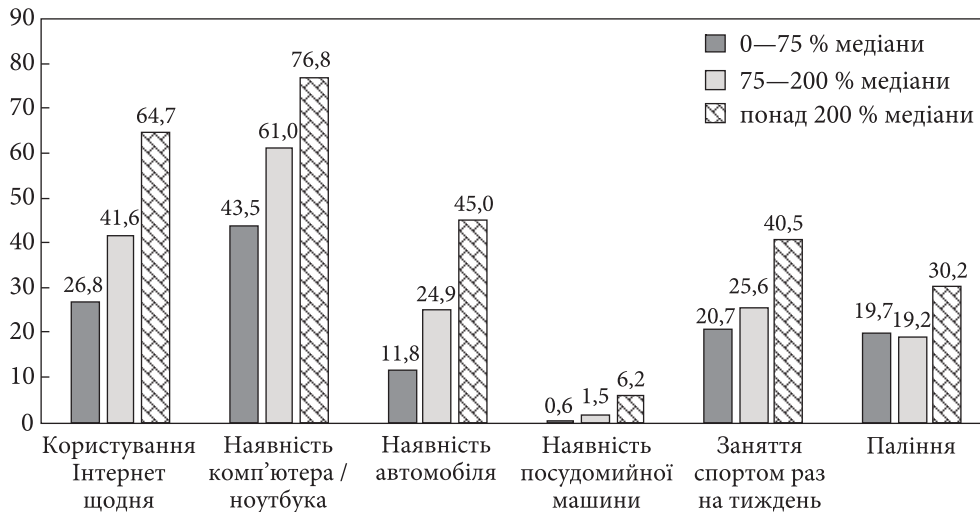


Рис. 12. Спосіб життя окремих груп населення України, виділених за монетарною ознакою: користування окремими товарами та послугами, а також наявність звичок, 2018 р. Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

Переконливим свідченням іншого способу життя є регулярні заняття спортом. У групі з доходами понад дві медіани таких більше 40 %³, у той час як серед інших груп — кожен п'ятий або кожен четвертий. Проте, у групі з найвищими доходами частіше спостерігаємо і шкідливі звички — 30,2 %⁴ палять, хоча у інших групах це явище поширене менш ніж серед 20 %. Більше поширення шкідливих звичок частково може бути пов'язане з віковим розподілом — найбагатша група менше представлена літніми особами, але майже кожен третій представник цієї групи палить, і це свідчить не на користь здорового способу життя. Отже, за окремими ознаками способу життя група з доходами понад дві медіани може вважатись базою для формування середнього класу. В цю картину не вписуються поширені шкідливі звички, однак це може бути відображенням загальних проблем життєдіяльності суспільства.

На глобальному рівні серед причин зменшення чисельності та впливовості середнього класу відмічається удорожчання товарів та послуг для забезпечення способу життя, притаманного середньому класу. Чому підвищення вартості специфічного для середнього класу способу життя значно випереджало зростання їх доходів? Адже стиль життя середнього класу, як правило, пов'язаний з певними стандартами (гідне житло, якісні

³ Розраховано для голів домогосподарств.

⁴ Розраховано для голів домогосподарств.

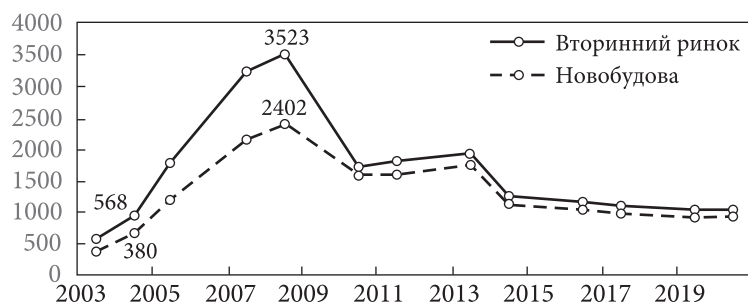


Рис. 13. Динаміка середніх цін на житло за м² у Києві, у доларах США
 Джерело: динаміка цін по базі: URL: [http:// www.svdevelopment.com](http://www.svdevelopment.com)

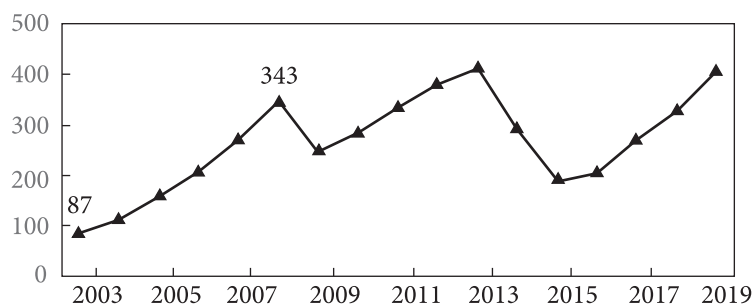


Рис. 14. Динаміка середньої заробітної плати по Україні, у дол. США за обмінним курсом
 Джерело: розрахунок автора за даними — URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/Zarp_ek_p/Zp_ek_p_u/arh_zpp_u.htm

освітні та медичні послуги тощо). Ціни ж на основні споживчі товари та послуги — охорону здоров'я, освіту та житло — зросли значно більше за середню інфляцію. Зокрема, поглиблення процесів старіння та виникнення нових медичних технологій підвищили вартість медичних послуг; гонитва за дипломами приводила до того, що батьки все більше і більше інвестували в освіту, тим самим стимулюючи удорожчання послуг; географічна поляризація робочих місць підвищила ціни на житло у великих містах, де є робота.

Таким чином, досягнення способу життя середнього класу стало складнішим, ніж у минулому, зокрема, через сильне зростання цін на житло та інші предмети споживання середнього класу [1, с. 24]. Житло є ключовим напрямком витрат для домогосподарств із середнім рівнем доходу: воно коштує приблизно третину наявного доходу з середини 1990-х рр. Незважаючи на великі коливання в межах країн, ціни на житло зростали втричі швидше, ніж середні доходи домогосподарств за останні два десятиліття. Житло — це більше, ніж просто стандарт споживання, у багатьох країнах належність до середнього класу традиційно пов'язана з володінням бу-

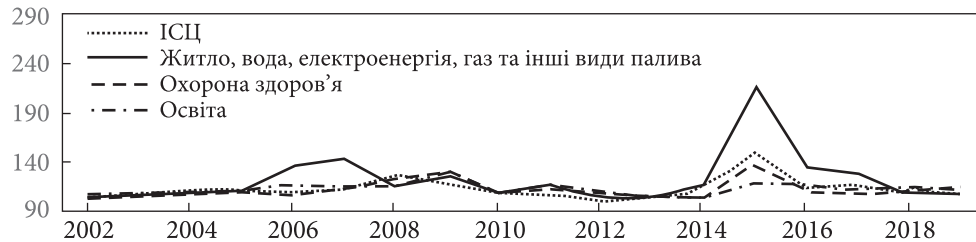


Рис. 15. Індекси споживчих цін: середні та на окремі товари та послуги, у відсотках до попереднього року, за 2002—2019 рр.

Джерело: URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

динком, тому стрімке зростання цін на житло торкнулось самого сенсу бути частиною середнього класу. Підвищення цін на житло також перешкоджає мобільності робочої сили та навіть соціальній мобільності, оскільки нинішні та майбутні покоління менш здатні придбати нерухомість, ніж їхні батьки.

В Україні періодично можна було спостерігати схожі тенденції: в роки економічного підйому (2001—2008 рр.) зростання споживчих цін було некритичним, а ціни на базові статусні товари зростали значно швидше. Наприклад, ціни на житло за період 2003—2008 рр., коли спостерігався піковий період житлового будівництва часів незалежності, виросли у шість разів — 6,2-6,3 рази залежно від первинного чи вторинного ринку. А середня заробітна плата (у гривнях та у доларах) зросла за цей же період менш, ніж у чотири рази (рис. 13, рис. 14).

Варто зазначити, що не лише ціни на нерухомість сигналізують про обмежений доступ до базових товарів та послуг, характерних для середнього класу. В окремі періоди вартість обслуговування житла та житлово-комунальні послуги дорожчали в рази більше порівняно з середнім індексом споживчих цін — 2006-2007 рр. та 2015-2016 рр. У 2009 р. та 2013 р. вищими за середні темпами зростали ціни на охорону здоров'я. Меншою мірою підвищувалась вартість освітніх послуг порівняно з середніми індексами цін (рис. 15).

Отже, для українців чи не основною перешкодою для формування специфічної для середнього класу моделі споживання є зависокі витрати, пов'язані з житлом, які дисонують з рівнем статків середньодоходних груп населення. Так, у 2019 р. серед представників найбагатшої (десятої) децильної групи 4,5 % повідомили про відсутність житла у нормальному стані, а 3,8 % — про недостатність коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання⁵.

⁵ URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_sddot2019pdf.zip (дата звернення: 11.09.2020).

Входження у кризову хвилю 2008—2015 рр. змінило співвідношення динаміки доходів та цін на вартісні та статусні товари. Основною ознакою нової історії України залишається звужена середньодоходна група і відповідно звужений сегмент ринку товарів та послуг для середньої групи.

Позитивні зміни в економіці впродовж 2017—2019 рр. давали надію на відновлення процесу формування середньодоходної групи як бази середнього класу. Але розвиток подій у 2020 р. свідчить про погіршення становища населення країни в цілому та представників середньодоходної групи зокрема, оскільки всі періоди загострення кризових явищ в економіці за двадцятирічний період призводили до «розмивання» базової групи для формування середнього класу. Що чекає на середній клас після карантинних обмежень та падіння економіки за підсумками 2020 року?

Оцінки, здійснені на основі мікромоделювання⁶ даних обстеження умов життя домогосподарств за 2019 р., свідчать про подальше звуження групи середньодоходних (визначеної методом природних розривів) у 2020 р. Якщо у 2019 р. група середньодоходних, об'єднана з топ-групою, становила 18 %, то у 2020 р. слід очікувати її зменшення до 15 %, причому, сама топ-група зменшується з 5-ти до 4-х відсотків.

Отже, за підсумками 2020 та впродовж 2021 рр. позитивних зрушень у процесі становлення середнього класу очікувати не варто. Більше того, навіть у випадку започаткування реформ та кардинальних змін принципів розподілу доходів у суспільстві, у найближчі роки в силу об'єктивних причин не слід очікувати позитивних сигналів щодо трансформації соціальної структури. В подальшому все залежатиме від того, наскільки країна зможе використати переваги періоду «перезавантаження» світової економіки внаслідок глобальних карантинних заходів та економічних спадів у різних частинах світу.

Інша сторона проблеми — перспективи зростання доходів від зайнятості в сегменті ринку праці, який асоціюється з середнім класом. На думку науковців, у сучасному світі відбувається так зване вихолощення економіки, що несе негативні наслідки для зайнятості у сегменті середнього класу, оскільки роботи, які були надскладними і складними, тепер трансформуються у прості. Це відбувається через «інтенсивне насичення суспільного виробництва інформаційними системами, елементами штучного інтелекту, кіберсистемами, нано-технологіями, хмарними технологіями тощо, які перебирають на себе комунікативні, аналітичні, інтелектуальні, розумові функції» [12, с. 116-117].

Отже, перспективи для розвитку середнього класу в умовах глобального розподілу праці стають примарними. Це збільшує ризики через нестабільність соціального середовища, адже відсутність потужної впливо-

⁶ Розрахунки здійснено автором.

вої середньої групи практично означає постійну небезпеку виникнення невдоволення широких мас, політичних криз та революцій.

Висновки. Проведене дослідження дає можливість зробити кілька важливих висновків. Перше, за останні двадцять років, від періоду першого економічного зростання 2000 р. у незалежній Україні і до сьогодні, відбулося багато соціально-економічних змін та суспільних трансформацій, проте структура суспільства з позицій формування потужної середньої групи залишалась практично незмінною, з посиленням негативних сигналів у періоди загострення кризових явищ в економіці. Поляризоване українське суспільство дедалі більше стає однорідним, але дуже мала група надзаможних все більше відривається від решти за стандартами споживання; ці стандарти відрізняються не лише кількісно, але і якісно.

Друге. До української ситуації не вдається коректно застосувати міжнародні підходи оцінювання. Тенденції середнього класу, виявлені на тривалому часовому відрізку по країнах ОЕСР, не координуються з українською ситуацією. Застосування поняття «відносного» середнього класу для українських умов суперечить логіці самого поняття, оскільки нижня межа доходів цієї групи є нижчою за межу української бідності. Адже ідентифікація середнього класу відбувається насамперед за функціями, які він має виконувати в суспільстві; а фінансова неспроможність зводить нанівець ідею важливості місії потужної соціальної групи.

Третє. Економічні умови впродовж тривалого періоду не сприяли становленню українського середнього класу. Зокрема, ціни на товари та послуги, які є атрибутами середнього класу, зростали зазвичай швидше доходів. Проте, сьогодні простежується нечисленна група населення (5—7 %), яка у своїх споживчих уподобаннях та способі життя має ознаки належності до класичного середнього класу, з характерними для нього рисами.

Четверте. Найближча перспектива не буде сприятливою для формування українського середнього класу. Скоріше навпаки, кризові явища в економіці у 2020 р. будуть мати тривалі наслідки, отже, відновити чисельно середньодоходну групу в межах попереднього року швидко не вдасться, у найближчій період можна сподіватись лише на зупинку її «розмивання».

Політика сприяння становленню середнього класу не може дати миттєвих результатів, у випадку успішної реалізації такої політики активний процес формування потужної середньої групи може розпочатись не раніше як через три роки, оскільки в найближчі періоди будуть даватись узнаки наслідки цьогорічної кризи, а цілеспрямовані заходи впливу починають діяти з лагом, більшим за один рік.

До того ж, глобальні тенденції можуть мати стримуючий ефект для розвитку українського середнього класу. Зокрема, чим активніше в наше життя входять цифрові технології, тим вищими будуть ризики розмивання середньодоходної групи.

ЛІТЕРАТУРА

1. OECD. Under Pressure: The Squeezed Middle Class. OECD Publishing. Paris, 2019. URL: <https://doi.org/10.1787/689afed1-en> (дата звернення: 20.08.2020).
2. Banerjee A.V., Duflo E. What is middle class about the middle classes around the world?, in: Journal of Economic Perspectives. 2018. № 22 (2). P. 3—28. URL: <https://economics.mit.edu/files/10881> (дата звернення: 28.08.2020).
3. Birdsall N. The (indispensable) middle class in developing countries; or, The rich and the rest, not the poor and the rest, in: R. Kanbur / M. Spence (eds.), Equity and growth in a globalizing world, Washington, DC: World Bank. 2010. P. 157—189. URL: https://www.cgdev.org/sites/default/files/1423994_file_Birdsall_Indispensable_Middle_FINAL.pdf (дата звернення: 05.09.2020).
4. Kharas H. The emerging middle class in developing countries, OECD Development Centre, 2010. URL: https://www.researchgate.net/publication/46457345_The_Emerging_Middle_Class_in_Developing_Countries (дата звернення: 11.09.2020).
5. Lopez-Calva L. F., Ortiz-Juarez E. A vulnerability approach to the definition of the middle class. Washington. DC: World Bank, 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/228268922_A_Vulnerability_Approach_to_the_Definition_of_the_Middle_Class (дата звернення: 08.07.2020).
6. Amoranto G., Chun N., Deolalikar A. B. Who are the middle class and what values do they hold? Evidence from the World Values Survey, Manila: Asian Development Bank, 2010. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28430/economics-wp229.pdf> (дата звернення: 29.07.2020).
7. Brandi C., Büge M. A cartography of the new middle classes in developing and emerging countries // Discussion Paper, 2014. № 35/2014. German Development Institute. URL: https://www.die-gdi.de/uploads/media/DP_35.2014.pdf (дата звернення: 10.09.2020).
8. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян. Київ: Центр Разумкова, 2014. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2014_ser_klass_kryterii_ident.pdf (дата звернення: 21.07.2020).
9. Лібанова Е. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання. *Український соціум*. 2003. № 1 (2). С. 146—164. <https://doi.org/10.15407/socium2003.01.146>
10. Лібанова Е., Черенько Л., Василев О., Реут А. Населення із середніми доходами як основа для формування середнього класу в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2014. № 1-2 (144-145). С. 79—96. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD144-145_2014_ukr.pdf (дата звернення: 25.07.2020).
11. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
12. Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально-трудова розв'язка у XXI столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35): С. 97—125. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.100>
13. Колот А. М. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика : зб. наук. пр.* Київ: КНЕУ, 2018. № 1. С. 6—33.
14. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. 464 с.
15. Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ : Заповіт : Центр Разумкова, 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf (дата звернення: 06.09.2020).

REFERENCES

1. OECD (2019). Under Pressure: The Squeezed Middle Class. OECD Publishing. Paris. Retrieved from <https://doi.org/10.1787/689afed1-en>
2. Banerjee, A. V., & Duflo, E. (2018). What is middle class about the middle classes around the world? *Journal of Economic Perspectives*, 22 (2), 3-28. Retrieved from <https://economics.mit.edu/files/10881>
3. Birdsall, N. (2010). The (indispensable) middle class in developing countries; or, The rich and the rest, not the poor and the rest. In: Kanbur R., Spence M. (Eds.). *Equity and growth in a globalizing world*. (pp. 157-189). Washington. DC: World Bank. Retrieved from https://www.cgdev.org/sites/default/files/1423994_file_Birdsall_Indispensable_Middle_FINAL.pdf
4. Kharas, H. (2010). *The emerging middle class in developing countries*. OECD Development Centre. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/46457345_The_Emerging_Middle_Class_in_Developing_Countries
5. Lopez-Calva, L. F., & Ortiz-Juarez, E. A. (2011). *Vulnerability approach to the definition of the middle class*. Washington. DC: World Bank. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/228268922_A_Vulnerability_Approach_to_the_Definition_of_the_Middle_Class
6. Amoranto, G., Chun, N., & Deolalikar, A. B. (2010). *Who are the middle class and what values do they hold? Evidence from the World Values Survey*. Manila: Asian Development Bank. Retrieved from <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28430/economics-wp229.pdf>
7. Brandi, C., & Büge, M. A. (2014). Cartography of the new middle classes in developing and emerging countries. *Discussion Paper*, 35/2014. German Development Institute. Retrieved from https://www.die-gdi.de/uploads/media/DP_35.2014.pdf
8. *Middle class in Ukraine: identification criteria*. (2014). Kyiv: Razumkov centre. Retrieved from http://razumkov.org.ua/uploads/article/2014_ser_klass_kryterii_ident.pdf [in Ukrainian].
9. Libanova, E. (2003). The social stratification of Ukrainian society: an attempt of statistic identification and measurement. *Ukrainian society*, 1(2), 146-164. <https://doi.org/10.15407/socium2003.01.146> [in Ukrainian].
10. Libanova, E., Cherenko, L., Vasilev, O., & Reut, A. (2014). Population with medium income as the basis for middle class formation in Ukraine. *National Security & Defence*, 1-2 (144-145), 79-96. Retrieved from http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD144-145_2014_ukr.pdf [in Ukrainian].
11. Libanova, E. (Ed.). (2012). *Inequality in Ukraine: scale and opportunities for influence*. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
12. Kolot, A., & Gerasimenko, O. (2019). Social and labor development in the XXI century: the nature of global change, new opportunities, constraints and challenges. *Demography and Social Economy*, 1 (35), 97-125. <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.100> [in Ukrainian].
13. Kolot, A., & Gerasimenko, O. (2018). Latest global trends in the area of employment and income and their impact on social inequality. *Sotsial'no-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka*, vol. 1(15)/2018, 8-35 [in Ukrainian].
14. Simonchuk, E. V. (2003). *Srednij klass : Ljudi i statusy [Middle class: People and statuses]*. NAN Ukrainy. In-t social [in Russian].
15. *Middle class in Ukraine: ideas and realities* (2016). Kyiv: Razumkov centre. Retrieved from https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 01.09.2020.

L. M. Cherenko, PhD (Economics), Head of Sector
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: cherenko@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1606-6170

UKRAINIAN MIDDLE CLASS IN THE NEW
MILLENNIUM: TRENDS AND PROSPECTS

Ukrainian society has undergone various transformations over the past twenty years. Adverse economic conditions and inefficient income distribution policies deterred the formation of a large middle-income group, which should become the basis of the middle class. Developed countries, which in the last century reached the peak growth of the number and importance of the middle class, today indicate the process of “blurring” of this social group against the background of growing inequality. Against the background of global trends, Ukraine is facing a double blow — the income distribution, which is already shifted towards low incomes, leaves no chance for positive changes in the social structure of society. The aim of the article is to establish trends in the formation of the middle-income group in Ukraine over a twenty-year period and assess the prospects for the formation of the middle class in the future, taking into account today’s Ukrainian realities and global trends. The novelty of the work is the analysis of a long series of dynamics to establish the trends of the middle-income group according to the classical approaches for international comparisons and according to the purely Ukrainian approach. In addition, micromodeling of incomes (expenditures) for 2020, taking into account the macroeconomic situation, allows us to assess the impact of the coronavirus crisis and quarantine measures on changes in the number of middle-income groups and the prospects of the middle class in Ukraine. Within the article classical methods of analysis of long series of data, in particular, the index method (basic and chain indices) are used for studying the dynamic changes in the formation of middle-income groups. In order to assess the size of the middle-income group in 2020, the method of micromodeling is used: the 2020 microdata is modeled on the basis of the 2019 microdata (microfile of the household living condition survey) and macro forecast data for the current year. Analysis of the dynamics of incomes, expenditures and various property characteristics of the middle-income group over the past twenty years does not show positive trends. Quite the contrary, in Ukraine there is an impact of the global trend of “blurring” of the middle-income group as the basis of the middle class, with its specific features in consumer and investment behavior. The events of the last year also do not inspire optimism — by the end of the year the general decline in living standards and the growth of poverty is expected. In such conditions, the main burden of the crisis is expected to fall on the middle-income group. The article also considers the problem of the importance of forming the middle class for society and the feasibility of forming politics to this goal.

Keywords: middle class, middle-income group, median, inequality, consumer behavior, lifestyle, income distribution policy.

Cite: Kalahnsnykova, T. M. (2020). Spatially Determined Risks for Human Development. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 93-105. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.093>



<http://doi.org/10.15407/dse2020.04.093>

УДК 332.05-332.142.2

JEL CLASSIFICATION: O15

Т. М. КАЛАШНИКОВА, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: tatank@meta.ua

ORCID 0000-0002-7963-3155

ПРОСТОРОВО ДЕТЕРМІНОВАНІ РИЗИКИ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Метою статті є дослідження просторових детермінант людського розвитку та змісту поняття просторово детермінованого ризику людського розвитку. Наукова новизна дослідження полягає у визначенні об'єктів, суб'єктів, результатів просторово детермінованого ризику людського розвитку. Вперше запропоновано і розкрито сутність дефініції «просторово детермінований ризик людського розвитку». Це в подальшому дозволяє сформулювати теоретико-методологічне підґрунтя до оцінювання відповідних ризиків. Маючи за основу авторський концепт «простір людського розвитку» як його просторову модель, у статті досліджено територіально-просторові особливості процесу людського розвитку шляхом вивчення факторів, що його формують і детермінують. Визначено, що просторові детермінанти людського розвитку включають чотири групи факторів — особливості фізичного простору, економічного та соціального середовища, умов повсякденного життя населення. Характерні просторові детермінанти несуть у собі як можливості для розвитку, так і загрози. За певних умов вони трансформуються у ризики людському розвитку і антиризики як фактори стійкості і протидії ризикам. Узагальнюючи загрози людському розвитку, було виокремлено чотири класи загроз: нерівність (у доходах, у житлових умовах, у доступі до соціальних благ, до освіти тощо); нерівномірність у розміщенні (гіперурбанізація, гіперполяризація, нерівномірність розміщення інфраструктури, рекреаційних територій тощо); віддаленість; важкодоступність. Окремо взяті території теоретично можуть потерпати від всіх перерахованих вище загроз. Також такі загрози, виходячи з індивідуальних просторових характеристик відповідних територій і наявності вразливих груп населення, можуть бути знівельованими або підсиленими, що буде зменшувати або збільшувати ймовірність ризиків людського розвитку. Як основні класи ризиків людського розвитку автор виокремлює: ризики соціального відторгнення; ризики для здоров'я; ризики для життя. В роботі сформульовано авторське визначення

просторово детермінованого ризику людського розвитку як об'єктивно існуючої вірогідності соціального відторгнення, порушення здоров'я певної тяжкості або позбавлення життя для населення певної території (або окремих індивідів), що пов'язана з дією просторово локалізованих загроз, спричинених нерівністю в доходах та у доступі до соціальних благ, нерівномірністю розміщення, віддаленістю та важкодоступністю місць проживання, прикладання праці, інфраструктури, зокрема соціальної та транспортної.

Ключові слова: людський розвиток, простір людського розвитку, просторові детермінанти людського розвитку, ризик, просторово детермінований ризик людського розвитку.

Постановка проблеми. Ризикологія є сьогодні доволі молодою наукою. Вона знаходиться в стані розвитку свого термінологічного і методологічного апарату, особливо у випадку, коли об'єктом її дослідження виступають соціальні процеси. Дослідження ризиків стосовно соціальних процесів характеризується значним евристичним і практичним потенціалом, оскільки пропонує дещо новий, незвичний підхід до розгляду соціальних явищ. Також дослідження ризиків має в своєму арсеналі певні методологічні підходи до їх диференціації та оцінювання, які довели свою ефективність у технічних науках; деякі з них можна вважати перспективними задля аналізування соціальних процесів, зокрема людського розвитку.

Актуальність дослідження. Дослідження соціальних ризиків за сучасних соціально-економічних реалій є актуальним напрямком досліджень соціальної економіки. В даній статті автор зосереджує увагу на дослідженні ризиків людського розвитку, зокрема просторових. При цьому простір людського розвитку розглянуто як певний життєвий простір, де відбувається відтворення і розвиток населення. Він тісно пов'язаний і певною мірою визначений (як доводять основні положення економічної географії і науки про розвиток продуктивних сил) особливостями географічного базису відповідної території, ступенем її освоєння, поточним соціально-економічним станом. Проте оскільки змістовний посил концепції людського розвитку, його цілі і критерії їх досягнення відрізняються від змісту, цілей та інструментів забезпечення економічного зростання, то він вимагає окремої уваги і є самостійним напрямом наукових досліджень.

Метою статті є дослідження просторових детермінант людського розвитку та змісту поняття просторово детермінованого ризику людського розвитку.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що ґрунтуючись на концепті «простору людського розвитку» як його просторовій моделі, автором вперше запропоновано і розкрито сутність дефініції «просторово детермінований ризик людського розвитку». Зокрема визначено об'єкти, суб'єкти, результати просторового детермінованого ризику людського розвитку. Це в подальшому дає змогу сформулювати теоретико-методологічне

підґрунтя до оцінювання відповідних ризиків через розробку профілів просторово детермінованих ризиків окремих населених пунктів.

Методи дослідження. В статті задля досягнення мети дослідження застосовано низку загальнонаукових методів, зокрема: системного підходу (для формування визначення, основних властивостей і характеристик просторово детермінованого ризику людського розвитку), аналізу, синтезу, узагальнення (ідей науковців, які дозволяють сформулювати підходи до дослідження просторово детермінованого ризику людського розвитку).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постановка проблеми щодо змісту соціальних ризиків у сучасному — постмодерному суспільстві — здійснена у роботах таких видатних соціологів, як У. Бека (U. Beck) [1], З. Баумана (Z. Bauman) [2], М. Кастельса (M. Castells) [3], Н. Лумана (N. Luhman) [4] та ін. Ризики у сфері людського розвитку, трудовій сфері, освіті та правовідносинах розглядали вітчизняні дослідники: В. Бульба (V. Bul'ba), Ю. В. Горемікіна (Yu. V. Horemukina) [5], Е. М. Лібанова (E. M. Libanova), О. В. Макарова (O. V. Makarova) [6], В. І. Надріага (V. I. Nadraga) [7], О. Ф. Новікова (O. F. Novikova), В. М. Новіков (V. M. Novikov) [8], Н. О. Рингач (N. O. Rynkach) [9], В. М. Рошканюк (V. M. Roshkaniuk), О. Г. Сидорчук (O. G. Sydorchuk) [10, 11], О. М. Хмелевська (O. M. Khmelevska) та ін.

З іншого боку, дослідження просторової організації економіки ґрунтується на працях таких зарубіжних вчених, як Ж.-П. Будвіля (J. Boudeville), Р. Капелло (R. Capello) [12], Ф. Перру (F. Perrou) [13], Дж. Фрідмана (J. Friedmann) [14], Т. Хегерстранда (T. Hagerstrand) [15] та ряду інших дослідників. Оскільки поняття простору людського розвитку, на власне визначення якого автор спирається в цій розвідці [16], є новим, то при дослідженні просторових ризиків для нас є цікавим дослідження в сфері просторової економіки.

Серед останніх публікацій, цікавих у контексті розробки цієї тематики, слід назвати роботи, присвячені проблемі доступності механізмів соціального захисту населення, проте зазвичай автори наголошують на створенні або удосконаленні системи правового доступу до соціальних гарантій і послуг. Так, Г. О. Яковлева (G. O. Iakovleva) [17] досліджує доктринальні підходи щодо розуміння поняття «соціальний ризик у праві соціального забезпечення» і доходить висновку про складну структуру природи соціальних ризиків у праві соціального забезпечення, а щоб певним чином узагальнити і формалізувати своє бачення, автор вважає за потрібне сформулювати два визначення у вузькому та широкому розумінні відповідного соціального ризику.

Отже, за Г. Яковлевою, соціальний ризик у праві соціального забезпечення (вузьке розуміння) — це закріплена у законодавстві складна життєва обставина різного походження (демографічного, фізіологічного, політичного, економічного тощо), яка має певну вірогідність наступити, у

зв'язку з чим спричинити втрату людиною (дитиною, громадянином, іноземцем, особою без громадянства) або спільнотою людей засобів до існування, зниження можливості забезпечити себе та своїх близьких мінімально необхідним рівнем матеріальних та інших благ, необхідних для продовження життєдіяльності, необхідність соціальної адаптації та повернення до нормального способу життя без сторонньої допомоги, яка у разі її настання та документального підтвердження є підставою для отримання певного виду соціального забезпечення у визначеному законодавством порядку [17, с. 51]. Поряд з тим, соціальний ризик у широкому розумінні — це існуюча незалежно від її нормативно-правового закріплення складна життєва обставина різного походження (демографічного, фізіологічного, політичного, економічного тощо), яка має певну вірогідність наступити, у зв'язку з чим спричинити втрату людиною (дитиною, громадянином, іноземцем, особою без громадянства) або спільнотою людей засобів до існування, зниження можливості забезпечити себе та своїх близьких мінімально необхідним рівнем матеріальних та інших благ, необхідних для продовження життєдіяльності, необхідність соціальної адаптації та повернення до нормального способу життя без сторонньої допомоги [17, с. 51-52]. Таким чином, у цих роботах надаються рекомендації щодо удосконалення роботи відповідних інституцій, в той час як проблема протекції соціальних ризиків, що можуть виникати через проблему територіальної недоступності соціальних благ, а також змісту ризиків, котрі виникають при цьому, лишається поза увагою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ґрунтуючись на концепті «простору людського розвитку» як його просторовій моделі, розглядаємо його як *простір, що забезпечує задоволення основних потреб і стимулює всебічний розвиток особистості та орієнтований, таким чином, на реалізацію цілей сталого людського розвитку, і являє собою сукупність природного ландшафту і розміщених на території місць прикладання праці, інженерних мереж, об'єктів соціальної інфраструктури, які в процесі функціонування створюють певний простір можливостей, що дозволяє населенню, що проживає на даній території, задовольнити свої соціально-економічні та культурні потреби* [16, с. 142].

Таким чином, у концепті простору людського розвитку враховуються територіально-просторові особливості процесу людського розвитку як певні фактори, що його формують і детермінують. Відповідно просторові детермінанти людського розвитку представлені на рис. 1.

Такі детермінанти містять чотири групи факторів — характерні особливості фізичного простору, економічного та соціального середовища, а також умови повсякденного життя населення. При цьому під детермінантами, що визначаються особливостями характеристик фізичного простору, розуміємо географічне середовище як характеристики природного ланд-



Рис. 1. Просторові детермінанти людського розвитку
Джерело: складено автором.

шафту, клімату, забезпеченості природними ресурсами, стан довкілля, а також наявність і стан існуючого, створеного людиною, штучного середовища, як-от: житлових будинків, інших будівель і споруд адміністративного, виробничого, соціального призначення, інженерної та транспортної інфраструктури.

Як соціетальні детермінанти розуміємо «умови, пов'язані з соціальним, фізичним та економічним середовищем, у якому люди народжуються, живуть, працюють і старіють» [18].

Під соціальним середовищем розуміємо середовище, що включає в себе соціальні і культурні інститути, патерни індивідуальної і колективної поведінки, соціальні настанови і цінності, а також соціальні групи та соціальні відносини.

Під економічним середовищем розуміємо простір, де відбуваються економічні процеси, господарська діяльність.

Вищезазначені просторові детермінанти несуть в собі як можливості для людського розвитку, а також і певні загрози, що за певних умов трансформуються у безпосередньо ризики людського розвитку і антиризиками як фактори стійкості і протидії ризикам (рис. 2).



Рис. 2. Просторові детермінанти та ризики людського розвитку
Джерело: складено автором.

Зупинимось більш докладно на загрозах людського розвитку, які можуть нести окремі детермінанти:

- географічне середовище (особливості природного ландшафту, кліматичні, природні ресурси):

- а) важкодоступність території через наявність природних перешкод — гірських масивів, водойм (морів, річок, озер), перетнутої місцевості, ярів, каньйонів;

- б) недостатня забезпеченість окремими видами природних ресурсів, зокрема водою;

- в) важкий кліматичний режим — екстремально низькі або високі температури, посухи, підтоплення територій;

- стан навколишнього природного середовища:

- а) екологічно загрозливий стан основних природних середовищ — питної води, відкритих водойм, ґрунтів, повітря;

- б) загроза екологічних катастроф;

- штучне середовище (житлові будинки, інші будівлі і споруди, соціальна, транспортна та інженерна інфраструктура):

- а) відсутність необхідних інфраструктурних об'єктів;

- б) зношеність необхідних інфраструктурних об'єктів;

- в) невідповідність конфігурації системи розселення локалізації місць прикладання праці (робочих місць);
- г) диференціація в забезпеченні житлом та інфраструктурними об'єктами між населеними пунктами різного таксонометричного рівня;
 - ризики доступності транспортної інфраструктури:
 - а) неврахування актуальних потреб населення території при створенні / модернізації, організації діяльності транспортної інфраструктури;
 - б) відсутність економічної вигоди (мотивації) для створення або розвитку транспортної інфраструктури у відповідній місцевості;
 - в) відсутність економічної вигоди (мотивації) для здійснення пасажирських перевезень у відповідній місцевості;
 - ризики необлаштованості територій населених пунктів:
 - а) необлаштованість адміністративних, освітніх, медичних закладів і установ, а також установ соціального захисту населення для доступу осіб із обмеженими фізичними можливостями;
 - б) загальна необлаштованість території населених пунктів для доступу осіб із обмеженими фізичними можливостями;
 - економічне середовище:
 - а) крайні негативні прояви центр-периферійних відносин;
 - б) нерівномірність локалізації економічної діяльності, «розриви» економічного простору;
 - в) відсутність місць, що відповідають критеріям гідної зайнятості;
 - г) диференціація доходів;
 - соціальне середовище (як сукупність соціальних норм, інститутів та соціальне оточення):
 - а) соціальна стратифікація, соціальне розшарування;
 - б) соціальна нерівність;
 - в) соціальні практики, що дискримінують можливість доступу до освіти та робочих місць окремих громадян або представників певних соціальних груп;
 - г) соціальні практики, що дискримінують можливість доступу до певних місць проживання окремих громадян або представників певних соціальних груп;
 - г) соціальне оточення, що консервує маргінальний стан індивіда або стан перебування у важких життєвих обставинах;
 - умови повсякденного життя (соціетальні детермінанти):
 - а) низька комфортність житла;
 - б) невідповідність стану житла встановленим санітарним нормам;
 - в) бідність (низький рівень доходів);
 - ризики просторово-часової доступності:
 - а) віддаленість населеного пункту від центру адміністративно-територіальної одиниці;

б) нерівномірність розселення;

в) певний тип адміністративної одиниці (розселення): сільське поселення або мале місто.

До прикладу, для таких великих міст, як Київ, Запоріжжя або Дніпро, де територія розкинулась по обидва береги Дніпра, за сучасних умов критичною стає проблема мостів, що не в змозі обслужити наявний пасажиропотік. Так, у Запоріжжі проблема сполучення Хортицького району (правий берег Дніпра), з центральною частиною міста, розташованою на лівому березі, залишається нагальною з 90-х років ХХ століття. Міст, який мав би доповнити потужності існуючих мостових переходів, будується з 2003 р. і цей недобуд уже почав руйнуватись. У загальному підсумку близько 120 тис. чоловік потерпають від цієї проблеми¹.

У той же час подією 2019 р. у Дніпрі стало відкриття після реконструкції, яка відбувалася більше двох років, Нового мосту. У Києві також актуальною є проблема сполучення лівого і правого берегів Дніпра. Існуючі мости вже не відповідають вимогам часу. А будівництво нового Подільського мостового переходу, розпочатого у 1993 р. (відновлено у 2003 р.) й дотепер залишається незакінченим. Це веде до того, що для понад 1 мільйона осіб² проблема є нагальною.

Від відсутності мостів потерпають і невеликі населені пункти. Так, тільки у Закарпатській області потребують ремонту більше 195 мостів. У деяких місцевостях люди опиняються відрізаними від решти світу через відсутність або незадовільний стан цих інженерних споруд і вимушені долати річки вброд, через натягнутий канат або на плавзасобах. Наприклад, у такій важкій ситуації опинялися мешканці с. Терєблї Тячівського району Закарпатської області, де повинню 2008 р. знесло міст через гірську річку Терєбля; села Нижній, Бистрий Хустського району³.

На нашу думку, узагальнюючи наведений перелік загроз людському розвитку, слід виокремити чотири класи загроз:

¹ Київ, Днепр, Запорожье: чей мост «устал» больше. URL: // <https://kp.ua/incidents/645601-kyev-dnepr-zaporozhe-chei-most-ustal-bolshe> (дата обращения 24.11.2019); Достроят или нет: названа сумма, которая необходима для строительства запорожских мостов. URL: // <https://zp.vgorode.ua/news/sobytyia/408433-dostroiat-ylu-net-nazvana-summa-kotoraia-neobkhodyma-dlia-stroytelstva-zaporozhskikh-mostov> (дата звернення: 24.11.2019).

² Населення Дарницького, Деснянського, Дніпровського районів Києва — за даними Головного управління статистики у м. Києві.

³ Жители села Терєбля не могут построить мост через горную реку. URL: // <https://podrobnosti.ua/774457-zhiteli-sela-tereblya-ne-mogut-postroit-most-cherez-gornuju-reku.html> (дата звернення: 24.11.2019); «Привид» на одній із річок Закарпаття до сьогодні так і не матеріалізувався! (відео) URL: // <https://ua-reporter.com/uk/news/pryvud-na-odniy-iz-richok-zakarpattya-do-sogodni-tak-i-ne-materializuvavsya-video> (дата звернення: 24.11.2019).

- нерівність (у доходах, у доступі до соціальних благ, до освіти, до житлових умов тощо);
- нерівномірність розміщення (гіперурбанізація, гіперполяризація, нерівномірність розміщення інфраструктури, рекреаційних територій тощо);
- віддаленість;
- важкодоступність.

Окремо взяті території теоретично можуть потерпати від усіх зазначених загроз. Також такі загрози, виходячи з індивідуальних просторових характеристик відповідних територій і наявності вразливих груп населення, можуть бути знівельованими або підсиленими, що буде зменшувати або збільшувати ймовірність ризиків людського розвитку. У зв'язку з цим маємо змогу виділити такі основні класи ризиків:

- ризики соціального відторгнення;
- ризики для здоров'я;
- ризики для життя.

Природний перебіг економічних процесів (ефект масштабу) спрямований на концентрацію населення й інших видів ресурсів і благ у містах, одночасно стимулює процеси поляризації простору. І, відповідно, диференціює доходи населення і доступ до соціальних благ у просторі. Під соціальними благами у цьому випадку ми розуміємо широкий набір категорій, доступ до яких, у тому числі, регламентується наявністю відповідної спеціалізованої соціальної інфраструктури — закладів освіти, охорони здоров'я, соціального обслуговування. Проте в межах заявленої проблематики нас особливо цікавить наявність можливості фізично дістатись до інфраструктури або фінансової спроможності скористатись відповідними послугами (особливо можливостями або перевагами, обумовленими таксонометричним рівнем населеного пункту і його місцеположення у географічному просторі). Тобто, в контексті вивчення людського розвитку в просторовому аспекті проблему зумовлено двома підкатегоріями — наявності і доступності.

Просторово детермінований ризик людському розвитку є об'єктивно існуючою вірогідністю соціального відторгнення, порушення здоров'я певної тяжкості або позбавлення життя для населення певної території (або окремих індивідів), що пов'язаний з дією просторово локалізованих загроз, спричинених нерівністю в доходах та у доступі до соціальних благ, нерівномірністю розміщення, віддаленістю та важкодоступністю місць проживання, прикладання праці, інфраструктури, зокрема соціальної та транспортної.

Можна зробити висновок щодо полідетермінованості ризику людського розвитку і, зокрема, його просторової складової. Багатофакторність моделі людського розвитку і ризиків для нього ускладнює доведення безпосередніх зв'язків у моделі: «фактор» — «загроза» — «ризик», а також «фактор» — «ефект» стосовно рівня ризику.

Слід зазначити, що суб'єктами цього ризику виступає населення, яке проживає на відповідній території (у цілому, а також і вразливі групи, окремі індивіди), представники публічної влади та бізнесу. При цьому об'єкт ризику — це людський розвиток населення; результат — соціальне відторгнення, порушення здоров'я певної тяжкості або позбавлення життя для населення певної території (як цілком, так і вразливі групи, окремі індивіди).

Висновки і перспективи подальших досліджень. У процесі дослідження ризиків людського розвитку в просторовому аспекті, виходячи з розуміння концепту «простору людського розвитку» (як життєвому просторі, де відбувається відтворення і розвиток населення), були визначені просторові детермінанти людського розвитку. Це — характерні особливості фізичного простору, економічного та соціального середовища, а також умови повсякденного життя населення. Вони несуть у собі можливості для людського розвитку, так і певні загрози, що за певних умов трансформуються у безпосередньо ризику людського розвитку і антиризиків як фактори стійкості і протидії ризикам.

Таким чином, просторово детермінований ризик людському розвитку є об'єктивно існуючою вірогідністю соціального відторгнення, порушення здоров'я певної тяжкості або позбавлення життя для населення певної території (або окремих індивідів), що пов'язаний з дією просторово локалізованих загроз, спричинених нерівністю в доходах та у доступі до соціальних благ, нерівномірністю розміщення, віддаленістю та важкодоступністю місць проживання, прикладання праці, інфраструктури, зокрема соціальної та транспортної.

У цьому зв'язку просторово детерміновані ризики людського розвитку є ризиками не тільки щодо людського розвитку, але і загрозами для розвитку середовищ проживання — поселенської мережі, природного середовища. Підтримка поселень — це одночасно і підтримка людського розвитку. Нейтралізація негативних явищ міжпоселенської диференціації спрямована на покращення життя населення на всій території держави, незалежно від виду поселення.

Оцінка просторово детермінованих ризиків має вказувати і на найпроблемніші аспекти в інфраструктурному забезпеченні, і на негаразди розвитку населеного пункту, а також в аспекті забезпечення його взаємодії з іншими населеними пунктами. На практиці це може бути реалізовано як робота з формування «Профілів просторово детермінованих ризиків» для конкретних населених пунктів і бути інструментом оцінювання і моніторингу ризиків людського розвитку й управління територіальним розвитком.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; Послел. А. Филиппова. М.: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
2. Бауман З. Текущая современность / Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. СПб: Питер, 2008. 240 с.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
4. Луман Н. Понятие риска. *Thesis*. 1994. Вып. 5. С. 135—160.
5. Горемикіна Ю. В. Локалізація соціальних ризиків людського розвитку і соціальна вразливість. Фінанси, аудит та соціальна економіка: аналіз тенденцій та науково-економічний розвиток: матеріали Міжнародної науково-практ. конференції (Львів, 28-29 липня 2017 року) / ГО «Львівська економічна фундація». Львів: ЛЕФ, 2017. С. 82—86.
6. Макарова О. В. Методологічні підходи до ідентифікації та оцінювання ризиків людського розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2. С. 103—116. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2081.02.103>
7. Надріага В. І. Методичні засади оцінювання професійних ризиків. *Економічний вісник Донбасу*. 2014. № 2 (36). С. 193—199.
8. Новіков В. М. Бюджетний ризик: зміст та регулювання у соціальній інфраструктурі. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 1. С. 73—86. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.073>
9. Рингач Н. О. Обізнаність населення щодо факторів ризику як аспект санітарної грамотності в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1. С. 41—52. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.041>
10. Сидорчук О. Г. Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. 492 с.
11. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки: монографія / О. Ф. Новікова, О. Г. Сидорчук, О. В. Панькова, Л. Л. Шамілева, А. Д. Шастун, О. Ю. Касперович, О. О. Хандій; Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. 184 с.
12. Capello R. Territorial capital and regional growth: increasing returns in knowledge use / R. Capello, A. Caragliu, P. Nijkamp. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 2011. Vol. 102. Issue 4. P. 385—405.
13. Perroux F. A new concept of development: Basic tenets. London, Canberra, 1983. 212 p.
14. Friedmann J. Regional Development Policy: a Case Study of Venezuela. Cambridge (Mass.), 1966. 317 p.
15. Hagerstrand T. Aspects of the Spatial Structure of Social Communication and the Diffusion of Information. *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*. 1966. Vol. 16. P. 27—42.
16. Калашнікова Т. М. Зміст просторового аспекту процесів людського розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 3 (37). С. 133—148. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.133>
17. Яковлева Г. О. До визначення поняття та природи соціальних ризиків у праві соціального забезпечення. *Право та інновації: наук.-практ. журн.* 2018. № 2 (22). С. 49—53.
18. Healthy people 2020: an opportunity to address societal determinants of Health in the U.S. / U.S. Department of Health and Human Services. Secretary's Advisory Committee on National Health Promotion and Disease Prevention Objectives for 2020 (2010). URL: <http://www.healthypeople.gov/2020/about/advisory/SocietalDeterminantsHealth.pdf> (дата звернення: 19.12.2019).

REFERENCES

1. Bek, U. (2000). *Risk society. On the way to another Art Nouveau*. Moscow: Progress-Tradicija [in Russian].
2. Bauman, Z. (2008). *Liquid modernity*. SPb: Piter [in Russian].
3. Kastel's, M. (2000). *The information age: Economy, Society and Culture*. Moscow.
4. Luman, H. (1994). The concept of risk. *Thesis*, 5, 135-160 [in Russian].
5. Horemykina, Yu. V. (2017). Localization of social risks of human development and social vulnerability. *Finance, Audit and the Social Economy: Trend Analysis and Scientific and Economic Development*, 82-86. Lviv: Lviv Economic Foundation [in Ukrainian].
6. Makarova, O. V. (2018). Methodological approaches to the identification and assessment of human development risks. *Demography and Social Economy*, 3, 133-148. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.02.103> [in Ukrainian].
7. Nadraha, V. I. (2014). Methodical bases of occupational risk assessment. *Economic herald of the Donbas*, 2, 193-199 [in Ukrainian].
8. Novikov, V. M. (2018). Budget risk: content and regulation in social infrastructure. *Demography and social economy*, 1, 73-86. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2018.01.073> [in Ukrainian].
9. Rynhach, N. O. (2019). Population Awareness of Risk Factors as an Aspect of Health Literacy in Ukraine. *Demography and Social Economy*, 1, 41-52. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.01.041> [in Ukrainian].
10. Sydorhuk, O. H. (2018). *Social security: state regulation and organizational and economic support*. Lviv: Lviv Regional Institute for Public Administration of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine [in Ukrainian].
11. Novikova, O. F., Sydorhuk, O. H., & Pankova, O. V. (2018). Status and prospects of social security in Ukraine: expert assessments. Lviv Regional Institute for Public Administration of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine; NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economics NAS of Ukraine. Kyiv, Lviv: Lviv Regional Institute for Public Administration of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine [in Ukrainian].
12. Capello, R., Caragliu, A., & Nijkamp, P. (2011). Territorial capital and regional growth: increasing returns in knowledge use. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 102, 4, 385-405.
13. Perroux, F. (1983). *A new concept of development: Basic tenets*. London: Canberra.
14. Friedmann, J. (1966). *Regional Development Policy: a Case Study of Venezuela*. Cambridge (Mass.)
15. Hagerstrand, T. (1966). Aspects of the Spatial Structure of Social Communication and the Diffusion of Information. *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 16, 27-42.
16. Kalahnsnikova, T. M. (2019). The substance of the spatial aspect of human development processes. *Demography and Social Economy*, 3, 133-148. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.133> [in Ukrainian].
17. Yakovlieva, H. O. (2018). The definition of the concept and nature of social risks in the social security law. *Law and Innovations: Scient. - Pract. Journal*, 2(22), 49-53.
18. Healthy people 2020: an opportunity to address societal determinants of Health in the U.S. (2010). U.S. Department of Health and Human Services. Secretary's Advisory Committee on National Health Promotion and Disease Prevention Objectives for 2020. Retrieved from: <http://www.healthypeople.gov/2020/about/advisory/SocietalDeterminantsHealth.pdf>

Стаття надійшла до редакції журналу 03.01.2019.

T. M. Kalahsnykova, PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: tatank@meta.ua
ORCID 0000-0002-7963-3155

SPATIALLY DETERMINED RISKS FOR HUMAN DEVELOPMENT

The purpose of this article is to study the spatial determinants of human development and the content of the concept of spatially determined risk for human development. The scientific novelty of research is to determine the objects, subjects, results of spatial deterministic risk of human development. For the first time, the essence of the definition of a spatially determined risk to human development is proposed and revealed. This further allows us to form a theoretical and methodological basis for assessing the risks involved. The article explores the territorial and spatial features of the process of human development by studying the factors that shape and determine it, basing on the author's concept of the "space for human development". It is determined that the spatial determinants of human development include four groups of factors, which are the features of physical space, economic and social environment, conditions of daily life of the population. The distinctive spatial determinants carry both the opportunities for human development and the threats. Under certain conditions, they are transformed into human development risks and anti-risks as factors of the resilience and counteraction to risks. Generalizing the threats for human development, four classes of threats are identified. They include: inequality (income inequality, the unequal access to benefits, education, housing, etc.); uneven placement (hyper urbanization, hyper polarization, the uneven placement of infrastructure or recreational areas, etc); remoteness; inaccessibility. Separate territories can theoretically suffer from all of the above threats. Also, basing on the individual spatial characteristics of the respective territories and the presence of vulnerable populations, such threats may be leveled or amplified. This will reduce or increase the probability of human development risks. The author distinguishes the main classes of risks for human development, which are: social exclusion, health risks, life risks.

The author formulates own definition of a spatially determined risk for human development as an objectively existing probability of the social exclusion, violation of health of a certain severity or deprivation of life for the population of a certain territory (or certain individuals), which is connected with the action of spatially localized threats caused by income inequality and unequal access to social benefits, uneven accommodation, remoteness and difficult access to places of residence, work, infrastructure, including social and transport.

Keywords: human development, space for human development, spatial determinants of human development, risk, spatially determined risk for human development.

Cite: Otkydach, M. V. (2020). Asymmetric of the characteristics of “decent work” within the aspects of regional human development. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 106-119. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.106>



<https://doi.org/10.15407/dse2020.04.106>

УДК 314.04:332.135

JEL CLASSIFICATION: B 49, C 43, J 19.

М. В. ОТКИДАЧ, головний економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: m.otkydach@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7665-7979

АСИМЕТРИЧНІСТЬ ХАРАКТЕРИСТИК «ГІДНОЇ ПРАЦІ» В АСПЕКТІ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Автором розроблено і апробовано методологію вимірювання асиметрії для аспектів людського розвитку та проведено розрахунки коефіцієнтів асиметрії за аспектом «гідна праця». У статті здійснено аналіз проявів асиметрії у регіонах-лідерах та регіонах із низькими значеннями субіндексу, наведено візуалізацію отриманих даних шляхом графічного представлення асиметрії відносно ідеально симетричної ситуації, згруповано регіони за значеннями коефіцієнтів асиметрії. Визначено основні характеристики, що провокують асиметрію у регіонах, та характер їх впливу на людський розвиток. У матричній формі подано результати розподілу регіонів за рівнем розвитку гідної праці та ступенем асиметрії компонента «гідна праця». На основі проведеного аналізу встановлено існування значного позитивного зв'язку між показником асиметрії та субіндексними значеннями аспекту «гідної праці» та виявлено, що низька асиметрія не супроводжується позитивними досягненнями.

На сьогодні у контексті вивчення людського розвитку особливої актуальності набувають проблеми регіональних особливостей розвитку. Особливий інтерес становлять дослідження субіндексних значень аспектів людського розвитку, які дають змогу встановити чинники та специфічні проблеми для окремих регіонів країни. Ідеєю щодо подальшого поглиблення подібних досліджень є вимірювання асиметрій компонентів людського розвитку. Ця ідея була реалізована автором у наукових проектах Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (2016—2019 рр).

Отже, метою даної статті є представлення результатів вимірювання асиметрії складових «гідної праці» в індексній моделі регіонального людського розвитку. Метода-

ми дослідження є: метод логічного аналізу, узагальнення та аналогії; статистичного аналізу даних; графічний метод; метод економіко-математичного моделювання. Методологічним підґрунтям дослідження постали сучасні розвідки людського розвитку. Новизна роботи полягає у реалізації нової дослідницької ідеї щодо використання коефіцієнтів асиметрії для дослідження компонента «гідної праці» в індексній моделі регіонального людського розвитку.

Ключові слова: асиметрія, гідна праця, людський розвиток, індекс людського розвитку, субіндекси.

Постановка проблеми та актуальність. Гідна праця є ключовим компонентом політики розвитку та однією із цілей національної політики уряду. Міжнародна організація праці (МОП) головною метою діяльності декларує сприяння можливості отримання жінками й чоловіками гідної та продуктивної роботи в умовах свободи, справедливості, безпеки та людської гідності. А до основних завдань МОП належать створення можливостей для гідної зайнятості, посилення соціального захисту і зміцнення соціального діалогу [1]. Також гідна праця є одним із основних напрямів досліджень людського розвитку, без якого неможливо сформулювати уявлення про реальний стан та комплексний аналіз динаміки змін людського розвитку в країні чи регіоні. Своєю чергою, державна політика на ринку праці виступає інструментом прямого впливу на стан людського розвитку і її заходи мають ґрунтуватись на даних компетентних досліджень. Саме тому виникає необхідність удосконалення методології досліджень наявної ситуації та процесів на ринку праці. Одним зі шляхів такого удосконалення може стати розробка методики дослідження асиметричності компонентів гідної праці в індексній моделі регіонального людського розвитку шляхом застосування коефіцієнтів асиметрії. Це дасть змогу глибше проаналізувати диспропорції на ринку праці регіонів України та з'ясувати основні чинники їх формування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття асиметрії для дослідження українського ринку праці використовують доволі часто, її аналізують як повну протилежність поняттю симетрії. В такому ракурсі досліджень асиметрію розглядають паралельно з такими явищами, як нерівномірність, нерівність розподілу індексних значень.

У переважній більшості джерел, коли автори використовують поняття асиметрії у загальнонауковому розумінні, вони не дотримують принципу системної нейтральності. Як правило, це виражено у наповненні поняття асиметрії виразною негативною оцінкою: асиметрія — це виключно небажана та деструктивна нерівноважність [2; 3], розбалансованість [4; 5], диспропорційність [6] ринку праці загалом, або будь-якої її складової чи ознаки зокрема (вікової, гендерної, професійно-кваліфікаційної тощо).

Дослідники неокласичного ринку: Дж. Стигліц (J. Stiglitz), Дж. Стиглер (G. Stigler), М. Спенс (M. Spence), К. Єрроу (K. Arrow) використовують

мікроекономічний підхід до вивчення асиметрії та виділяють інформаційну асиметрію як явище «провалів» функціонування ринку праці. Вони розглядають поняття асиметрії, розцінюючи її як проблему, тобто порушення певної нормальності функціонування ринку праці загалом чи його складових.

Відомий угорський економіст академік Т. Сентес (T. Szentes) в своїй роботі [7] підкреслює, що однією з головних перешкод на шляху до усунення депривації, фрагментації та маргіналізації сучасного світу служить асиметрична взаємозалежність у відносинах між «центром» і «периферією». Нерівномірна концентрація капіталу в різних регіонах, регіональна асиметрія інвестиційних потоків, асиметричність у передачі та використанні технологій, інформаційних потоках, асиметричність внаслідок міграції праці — учений розглядає як елементи асиметричної взаємозалежності розвинених країн і країн, що розвиваються.

А. М. Колот (A. Kolot) у своїх працях [8; 9] виділяє такі форми асиметрії соціально-трудова відносин: інституціональну, економічну, соціальну, інформаційну. У контексті аналізу цілей сталого людського розвитку більш детально слід звернути увагу на соціальну форму асиметрії, до неї автор зараховує: нерівність соціального стану, поглиблення розшарування за рівнем доходів і статків, нерівність доступу до соціальних благ, зростання відмінностей у якості життя, порушення принципу соціальної відповідальності. Всі ці аспекти життєдіяльності людини є пріоритетними у дослідженнях людського розвитку та гідної праці як однієї з його складових [10].

Новизна роботи полягає в обґрунтуванні застосування методичного підходу щодо використання коефіцієнтів асиметрії для дослідження компонента гідної праці в індексній моделі регіонального людського розвитку.

Мета статті. Представлення методичних підходів та результатів вимірювання та аналізу асиметрії компонентів гідної праці в індексній моделі регіонального людського розвитку. Вимірювання зазначеної асиметрії здійснено на основі спеціально розробленого показника — коефіцієнта асиметрії.

Методи дослідження. Метод логічного аналізу, узагальнення та аналогії; статистичного аналізу даних, графічний метод, метод економіко-математичного моделювання. Методологічним підґрунтям представленого дослідження постали сучасні розвідки людського розвитку, зокрема, й вітчизняних науковців. Так, під керівництвом Е. М. Лібанової (E. Libanova) у 2001 р. була розроблена, а у 2012 р. — удосконалена методика розрахунку індексу регіонального людського розвитку¹. Над методологічними про-

¹ http://www.idss.org.ua/arhiv/Metodika_RLR.zip

блемами та напрямками удосконалення методики працювали О. В. Макарова (O. Makarova) та О. М. Гладун (O. Hladun) [11, 12]. Питання ринку праці України, ризику на ринку праці та вивчення гідної праці в контексті сталого людського розвитку досліджують О. І. Цимбал (O. Tymbal) та О. М. Ярош (O. Yarosh) [13]. Крім того, групою дослідників відділу досліджень людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України було розроблено методичні підходи до визначення асиметрії людського розвитку у регіонах України (науковий проект «Оцінювання сучасних ризиків людського розвитку України», 2016—2019). Автору статті належить методична розробка щодо дослідження асиметрії ринку праці за допомогою застосування коефіцієнта асиметрії в індексній моделі (науковий проект «Глобальні передумови асиметрії українського ринку праці», 2019).

Виклад основного матеріалу. Характеристики гідної праці формують один із шести аспектів регіонального людського розвитку, що вимірюється за допомогою побудови індексу регіонального людського розвитку (ІРЛР). Стан гідної праці, відповідно до методики вимірювання регіонального людського розвитку, оцінюють за допомогою таких показників [10]:

1. Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18—65 років);
2. Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18—65 років);
3. Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів;
4. Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам;
5. Співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної;
6. Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні).

«Ідеальний» стан гідної праці у регіоні можна уявити як досягнення визначених при розробці методики цільових значень показників і дотримання повної симетричності всіх його характеристик. Проте реальний стан розвитку гідної праці у регіонах України не є ідеальним. Так, багато областей мають спільні, подібні характеристики розвитку, водночас, і свої відмінності, свою унікальність розвитку ринку праці в Україні. Для оцінки специфіки розвитку регіонів було запропоновано використання коефіцієнта асиметрії.

Фактично, відхилення показників від цільових значень, визначених методикою ІРЛР, від «ідеального значення», у регіонах характеризують різні величини, формуючи певну асиметрію його характеристик. Вивчення ступеня асиметрій, їх динаміки, а також взаємозв'язків з іншими характеристиками людського розвитку дасть можливість поглибити знання про закономірності розвитку регіональних ринків праці.

Для вимірювання нерівномірності розвитку значень гідної праці для певного регіону пропонуємо використати коефіцієнт асиметрії (K_p , що розраховано за формулою (1)²:

$$K_t = \frac{1}{30} \sum_{i=1}^6 \sum_{j=1}^6 \left(\frac{a_i}{a_j} + \frac{a_j}{a_i} \right), \quad i > j, \quad (1)$$

де K_t — коефіцієнт асиметрії для t — регіону; a_i — нормовані значення показників гідної праці у певному регіоні ($i = 1, 2, 3, 4, 5, 6$); a_1 — «Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18—65 років)»; a_2 — «Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18—65 років)»; a_3 — «Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів»; a_4 — «Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам»; a_5 — «Співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної»; a_6 — «Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні)».

Таблиця 1. Значення коефіцієнтів асиметрії гідної праці у 2014 — 2017 рр. за регіонами України³

Регіон (область)	2014	2015	2016	2017	Регіон (область)	2014	2015	2016	2017
Вінницька	1,025	1,034	1,037	1,029	Полтавська	1,069	1,042	1,051	1,074
Волинська	1,050	1,033	1,029	1,024	Рівненська	1,078	1,064	1,078	1,074
Дніпропетровська	1,200	1,140	1,140	1,189	Сумська	1,045	1,032	1,029	1,038
Житомирська	1,027	1,025	1,044	1,033	Тернопільська	1,031	1,028	1,031	1,034
Закарпатська	1,159	1,083	1,096	1,265	Харківська	1,052	1,049	1,043	1,101
Запорізька	1,128	1,118	1,116	1,116	Херсонська	1,047	1,099	1,091	1,063
Івано-Франківська	1,072	1,062	1,069	1,069	Хмельницька	1,055	1,050	1,032	1,054
Київська	1,038	1,038	1,036	1,082	Черкаська	1,027	1,053	1,054	1,039
Кіровоградська	1,021	1,029	1,021	1,018	Чернівецька	1,120	1,080	1,078	1,128
Львівська	1,039	1,032	1,036	1,074	Чернігівська	1,019	1,021	1,012	1,017
Миколаївська	1,053	1,047	1,050	1,047	Україна	1,086	1,049	1,051	1,066
Одеська	1,059	1,063	1,063	1,067					

Джерело: розраховано автором на основі значень ІРЛР [14].

² Формулу розроблено фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України (В. Саріогло, М. Откидач) та вперше використано у науковому проекті «Оцінювання сучасних ризиків людського розвитку України» (2016—2018).

³ Розрахунки здійснено без урахування АР Крим та тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

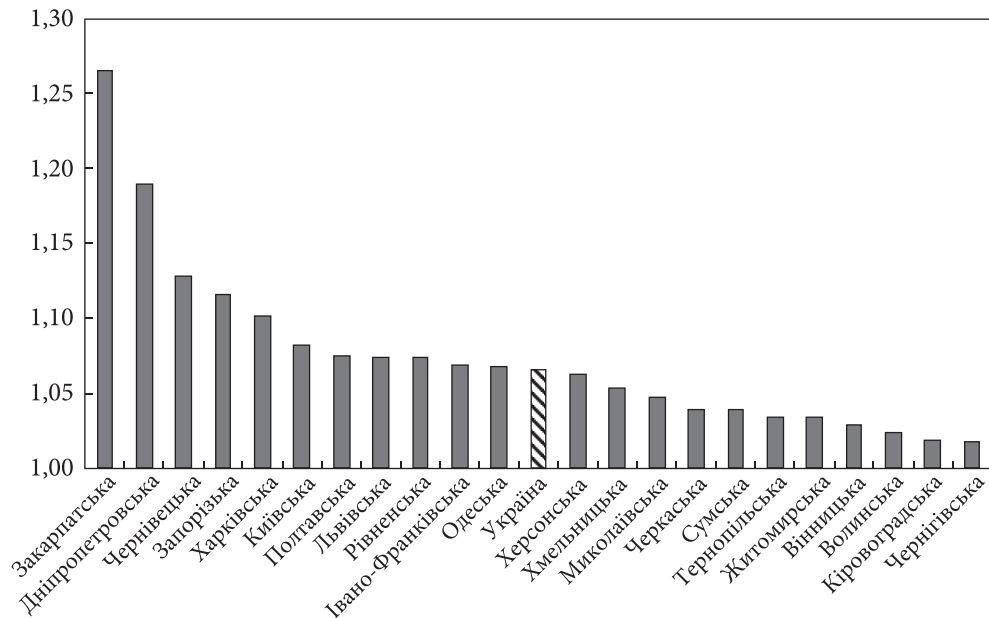


Рис. 1. Розподіл регіонів України за значеннями коефіцієнта асиметрії гідної праці у 2017 р.

Джерело: побудовано та розраховано автором на основі значень ІРЛР [14].

Якщо значення коефіцієнта дорівнює «1» — спостерігається повна симетрія розвитку за всіма визначеними методикою компонентами гідної праці. Чим більшу відстань від «1» має значення, тим вищою є асиметричність розвитку.

У таблиці 1 наведено розрахунки коефіцієнтів асиметрії гідної праці у регіонах України за період з 2014 до 2017 рр.

Аналізуючи отримані результати, можна говорити про асиметричність показників гідної праці у регіонах України. За даними 2017 р., (рис. 1) найвище значення асиметрії мала Закарпатська область ($K_t = 1,265$), найнижче — Чернігівська ($K_t = 1,017$). У цілому по Україні коефіцієнт дорівнював 1,066.

На рис. 2 проілюстровано асиметрію окремих характеристик гідної праці в цілому по Україні, у Чернігівській області (з найнижчим рівнем асиметрії) та у Закарпатській області (з найвищим рівнем асиметрії). Границі діаграми утворюють шестикутник правильної форми, вершини якого є максимально можливими — цільовими значеннями, що використовуються при розрахунку методики за кожною із характеристик гідної праці. Цей шестикутник правильної форми матиме коефіцієнт асиметрії — 1 (рис. 2).

Слід зауважити, що Чернігівська область із найнижчим значенням коефіцієнта асиметрії серед регіонів України має досить симетричний роз-

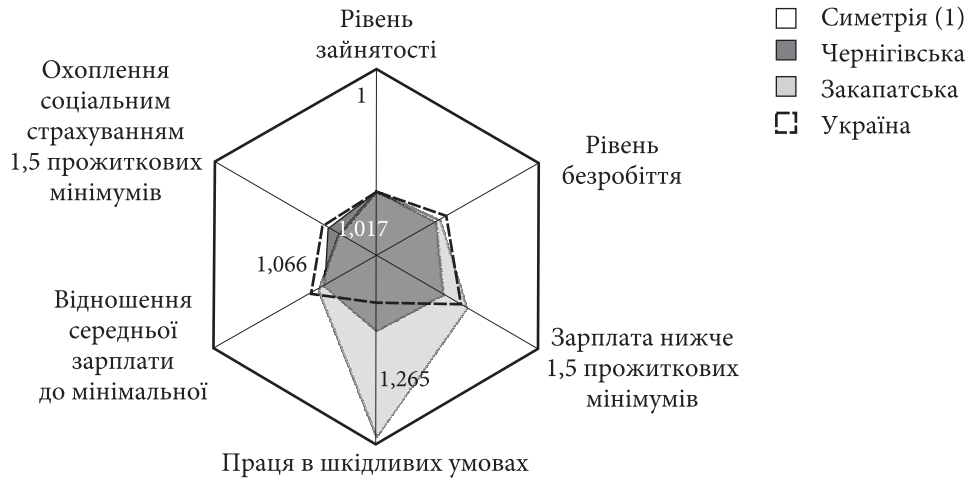


Рис . 2. Асиметричність характеристик гідної праці (Україна, Чернігівська область, Закарпатська область)

Джерело: побудовано та розраховано автором на основі значень ІРЛР [14].

поділ значень за характеристиками гідної праці. Рис. 2 демонструє стан значень аспекту гідної праці в Чернігівській області, на діаграмі він має вигляд правильного шестикутника. Позиція області далека від лідируючих регіонів — вона посідає лише 15 місце рейтингу за субіндексними значеннями гідної праці у 2017 р. (див. нижче за рис. 3).

При аналізі Закарпатської області, яка має найвище значення коефіцієнта асиметрії серед регіонів України, спостерігаємо протилежне явище — за субіндексними значеннями аспекту «гідної праці» область є лідируючою (посідає перше місце). На рис. 2 можна побачити, що ця область виглядає як неправильний шестикутник, одна з вершин котрого наближена до граничної точки діаграми. Вона відповідає за одну з характеристик аспекту гідної праці — працю в шкідливих умовах. Це означає, що Закарпатська область має дуже низькі значення за показником «Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам». Такий показник є дестимулятором людського розвитку, а його низькі фактичні значення — позитивним явищем. При розрахунку індексу цей показник має, відповідно, високі субіндексні значення, та у випадку з Закарпатською областю вони дуже наближені до цільових значень, визначених методикою. Графічно це і проілюстровано на рис. 2.

Аналізуючи стан асиметрії аспекту гідної праці України, варто наголосити, що основною характеристикою, яка провокує асиметрію, є високі значення показника праці у шкідливих умовах. Ця характеристика має суттєве відставання від цільових значень порівняно з іншими характеристиками аспекту гідної праці.

Умовно, за рівнем асиметрії характеристик гідної праці, всі регіони України можна поділити на 3 групи: групу з високим рівнем складають Закарпатська, Дніпропетровська, Чернівецька та Харківська області; до групи із середнім рівнем входять Київська, Полтавська, Львівська, Рівненська, Івано-Франківська, Одеська, Херсонська, Хмельницька; група із низьким рівнем охоплює Миколаївську, Черкаську, Сумську, Тернопільську, Житомирську, Вінницьку, Волинську, Кіровоградську, Чернігівську області. Характеристики асиметрії в окремих регіонах подано у таблиці 2.

Водночас зауважимо, що у групі з високим рівнем асиметрії наявні регіони-лідери згідно з методикою ІРЛР. У своєму дослідженні Ю. В. Горемікіна (Y. Goremykina) і Т. М. Калашнікова (T. Kalashnikova) [15] регіонами-лідерами визначають області України, які впродовж періоду дослідження регулярно посідали перші три позиції загальноукраїнського рейтингу за результатами індексної оцінки. Такими регіонами є Харківська, Чернівецька та Закарпатська області.

У таблиці 2 наведено перелік регіонів, що увійшли до груп за розподілом коефіцієнта асиметрії, визначено основні характеристики, які про-

Таблиця 2. Характеристики асиметрії регіональних ринків праці

Значення коефіцієнтів асиметрії та значення субіндексів «гідної праці» за групами областей	Області	Характеристики асиметрії (основні характеристики, що провокують асиметрію)	Характер впливу на людський розвиток
К асиметрії від 1,11 до 1,27 Значна асиметрія Середнє значення субіндексу «гідної праці» 0,54	Закарпатська	Низький показник праці в шкідливих умовах	позитивний
	Дніпропетровська	Високий показник праці в шкідливих умовах Низький показник зарплат нижче 1,5 прожиткових мінімумів	негативний позитивний
	Чернівецька	Низький рівень охоплення соціальним страхуванням	негативний
	Запорізька	Високий показник праці в шкідливих умовах Низький показник зарплат нижче 1,5 прожиткових мінімумів	негативний позитивний
	Харківська	Низький показник зарплат нижче 1,5 прожиткових мінімумів Низький рівень безробіття	позитивний позитивний

Значення коефіцієнтів асиметрії та значення субіндексів «гідної праці» за групами областей	Області	Характеристики асиметрії (основні характеристики, що провокують асиметрію)	Характер впливу на людський розвиток
К асиметрії від 1,05 до 1,10 Помірна асиметрія Середнє значення субіндексу «гідної праці» 0.50	Хмельницька	Низький рівень охоплення соціальним страхуванням	негативний
	Херсонська	Низький рівень охоплення соціальним страхуванням	негативний
	Одеська	Низький рівень охоплення соціальним страхуванням	негативний
	Івано-Франківська	Низький рівень охоплення соціальним страхуванням	негативний
	Рівненська	Низький рівень охоплення соціальним страхуванням	негативний
		Низький показник зарплат нижче 1,5 прожиткових мінімумів	позитивний
	Львівська	Низький рівень охоплення соціальним страхуванням	негативний
	Полтавська	Низький рівень безробіття	позитивний
	Низький показник зарплат нижче 1,5 прожиткових мінімумів	позитивний	
	Київська	Низький рівень безробіття	позитивний
К асиметрії від 1,01 до 1,049 Низька асиметрія Середнє значення субіндексу «гідної праці» 0.47	Чернігівська	Спостерігається відносна симетричність усіх характеристик аспекту гідної праці	
	Кіровоградська		
	Волинська		
	Вінницька		
	Житомирська		
	Тернопільська		
	Сумська		
	Черкаська		
Миколаївська			

Джерело: побудовано та розраховано автором на основі значень ІРЛР [14].

воюють найбільшу асиметрію за кожним регіоном та представлено середнє значення субіндексу «гідної праці» для кожної групи регіонів.

Субіндексні значення, так само, як індексні, вимірюються від 0 до 1 відповідно за кожним з шести аспектів методики регіонального людського розвитку [10]. Варто підкреслити, що значення тематичних субіндексів

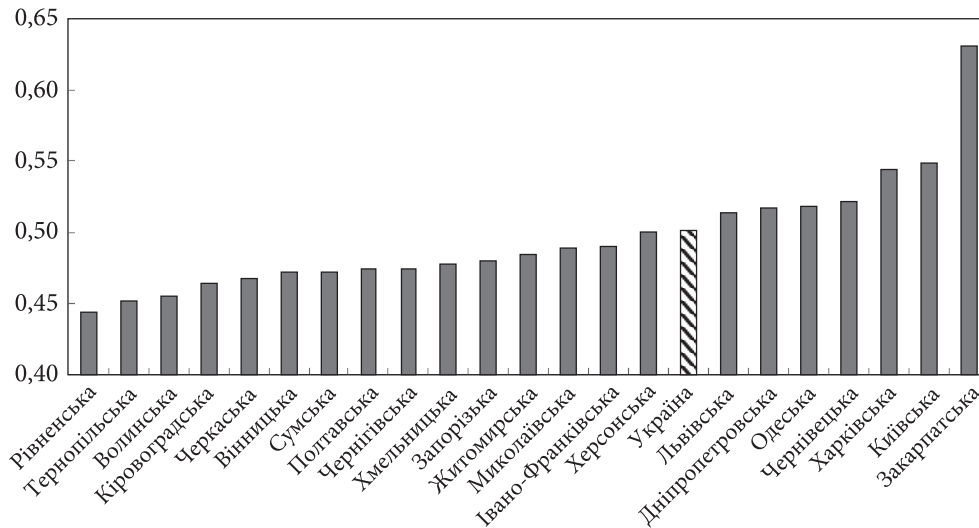


Рис. 3. Субіндексні значення аспекту «гідна праця» за регіонами у 2017 р.
Джерело: побудовано автором на основі значень ІРЛР [14].

дають змогу зрозуміти позитивний або негативний відносний вплив кожного з аспектів на людський розвиток у цілому. Подібним чином можна дослідити вплив кожного із первинних показників на значення кожного з субіндексів і отримати докладну характеристику розглянутих аспектів людського розвитку.

Розглядаючи субіндексні значення регіонів (рис. 3) і порівнюючи їх зі значеннями коефіцієнтів асиметрії, можна помітити, що області, які мають високі значення за субіндексом, входять до групи з високим значенням асиметрії. Це чотири області: Закарпатська, Дніпропетровська, Чернівецька, Харківська, котрі входять до топ-6 лідируючих регіонів у рейтингу за аспектом гідної праці.

Отже, існує значний позитивний зв'язок між показником асиметрії та інтегральним субіндексом «гідної праці» у регіонах. Коефіцієнт кореляції дорівнює 0,8, тобто зростання асиметрії за окремими аспектами ринку праці вочевидь не свідчить про погіршення його загального стану. І навпаки, зменшення асиметрії з високим ступенем імовірності може показувати погіршення ситуації. Це підтверджує і аналіз динаміки показників асиметрії: в областях з порівняно високою асиметрією за період з 2014 до 2017 р. показник асиметрії збільшився на 3 %, із помірною асиметрією — на 1 %, а у групі з відносною симетрією значення всіх параметрів залишився на тому самому рівні.

Матрична форма подання результатів проведених досліджень (рис. 4) дає змогу розбити регіони за двома параметрами: рівень регіональних субіндексних значень «гідної праці» та ступінь асиметрії компонентів гідної праці.

Розподіл регіонів за значеннями субіндексу «гідна праця»

		Високий	Середній	Низький
Розподіл регіонів за значеннями коефіцієнтів асиметрії	Високий	Закарпатська	Дніпропетровська	
	Середній		Чернівецька, Харківська	Запорізька
	Низький		Львівська, Одеська, Київська	Рівненська, Сумська, Тернопільська, Полтавська, Волинська, Чернігівська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Миколаївська, Херсонська, Івано-Франківська

Рис. 4. Матриця розподілу регіонів за значенням субіндексу та значеннями коефіцієнтів асиметрії компонентів гідної праці

Джерело: побудовано автором.

За даними матричного розподілу, найбільшу за чисельністю групу складають області з низькими значеннями субіндексу та низьким рівнем асиметрії. Три області із середнім значенням субіндексу (Львівська, Одеська, Київська) увійшли до групи з низьким рівнем асиметрії, ще дві: Чернівецька та Харківська — до групи із середньою асиметрією. Запорізька область при низьких значеннях субіндексу має середній рівень асиметрії, а Дніпропетровська — високий рівень асиметрії при середніх субіндексних значеннях. Найбільш благополучною виявилась Закарпатська область, яка має високий рівень субіндексу «гідна праця» і при цьому високу асиметрію його компонентів.

Висновки. Дослідження асиметрії компонентів гідної праці у регіонах України та їх співставлення з рівнем регіонального людського розвитку виявило певні закономірності: відсутність регіонів, де спостерігається поєднання високого значення субіндексу та низького рівня асиметрії, а також діаметрально протилежного поєднання — низького значення субіндексу та високого рівня асиметрії. Проведений аналіз дав змогу зробити висновок, що низька асиметрія не завжди супроводжується позитивними досягненнями. Асиметрія корелює із високим рівнем розвитку ринку праці й можливостями людського розвитку, про що свідчить позитивний зв'язок між

показником асиметрії та інтегральним субіндексом «гідної праці» у регіонах. При цьому виділяється велика когорта регіонів із низькими значеннями асиметрії, що доводить рівномірність розвитку характеристик гідної праці. Проте така рівномірність не означає досягнення високих результатів розвитку. Проаналізувавши їх субіндексні значення, що також є невисокими, можна стверджувати: ці регіони перебувають у стані стагнації або у стані деструктивного спокою.

Розроблений автором і використаний у статті методичний підхід до кількісного оцінювання асиметрії регіональних ринків праці в аспекті регіонального людського розвитку, на підставі розрахунку регіонального коефіцієнта асиметрії та його графічного представлення відносно ідеально симетричної ситуації, продемонстрував свою перспективність у контексті вивчення процесів, які відбуваються на ринку праці у регіонах України. Результати застосування цієї методології можуть бути використані при подальших дослідженнях людського розвитку в Україні та упроваджені для визначення асиметрії розвитку інших аспектів методики ІРЛР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Програма гідної праці МОП для України на 2016—2019 роки URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_470684.pdf (дата звернення: 07.03.2020).
2. Миша В. П. Кадрова політика на підприємстві: проблеми і перспективи. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 6. С. 165—168.
3. Міра В. К. Асиметричність положення суб'єктів ринку праці. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 748. С. 327—331. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPM_2012_748_48 (дата звернення: 01.03.2020).
4. Близнюк В. В., Юрик Я. І. Асиметричність розвитку промислового сегмента ринку праці України. *Економіка і прогнозування*. 2018. № 4. С. 65—80. <https://doi.org/10.15407/eip2018.04.065>
5. Іващенко О. В. Гендерна сегрегація чи гендерна асиметрія на ринку праці: теоретичні засади та емпіричні прояви при працевлаштуванні в Україні. *Український соціум*. 2013. № 1. С. 43—62.
6. Шубна О. В. Асиметрія регіональної структури розміщення трудових ресурсів України. *Науковий вісник ДГМА*. Краматорськ: ДДМА, 2011. Вип. № 2 (8Е). С. 443—449.
7. Szentés T. *World Economics 2: The Political Economy of Development Globalization and System Transformation (The Political Economy of Underdevelopment Revisited)*. — Budapest, 2003. P. 101—128.
8. Колот А. М. Асиметрії розвитку соціально-трудової сфери: зарубіжний досвід і вітчизняні реалії. *Україна: аспекти праці*. 2011. № 8. С. 3—11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2011_8_3 (дата звернення: 20.02.2020).
9. Колот А. М. Асиметрії розвитку соціально-трудової сфери: прояви, причини, передумови подолання. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 6 (132). С. 205—211.
10. Методика вимірювання регіонального людського розвитку. URL: http://www.idss.org.ua/arhiv/Metodika_RLR.zip (дата звернення: 16.02.2020).
11. Макарова О. В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України: методологічні аспекти та оцінка результатів. *Економіка України*. 2015. № 3 (640). С. 41—53.

12. Макарова О. В., Гладун О. М. Регіональний індекс людського розвитку: причини та напрями удосконалення методики розрахунку. *Статистика України*. 2012. № 1. С. 10—15. URL: [http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/1012/1/10-15_1'2012\(56\)_Makarova_Gladun.pdf](http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/1012/1/10-15_1'2012(56)_Makarova_Gladun.pdf) (дата звернення: 16.03.2020).
13. Цимбал О. І., Ярош О. М. Актуальні проблеми досягнення гідної зайнятості молоддю України: аналітична записка / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2015. 25 с.
14. Статистичний збірник «Регіональний людський розвиток». URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_rlr2017_pdf.pdf (дата звернення: 13.02.2020).
15. Горемікіна Ю. В., Калашнікова Т. М. Основні тенденції людського розвитку українських регіонів-лідерів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 22. С. 692—700. URL: <http://global-national.in.ua/archive/22-2018/131.pdf> (дата звернення: 04.03.2020).

REFERENCES

1. ILO (n.d.). Decent Work Agenda for Ukraine on 2016-2019 years. www.ilo.org Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_470684.pdf [in Ukrainian].
2. Misha, V. (2008). Kadrova polityka na pidpriemstvi: problemy i perspektyvy [Personnel policy at the enterprise: problems and prospects]. *Actual problems of economics*, 6, 165-168 [in Ukrainian].
3. Miga, V. (2012). Asymmetry of the labour market's subjects position. *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*, 748, 327-331. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPM_2012_748_48 [in Ukrainian].
4. Blyzniuk, V., & Yuryk, Ya. (2018). Asymmetry in the development of the industrial segment of Ukrainian labor market. *Economy and forecasting*, 4, 65-80. <https://doi.org/10.15407/eip2018.04.065> [in Ukrainian].
5. Ivashchenko, O., & Lobodynska, O. (2013). Gender segregation or gender asymmetry on the labor market: theoretical principles and empirical manifestations of employment in Ukraine. *Ukrainian society*, 1, 43-62 [in Ukrainian].
6. Shubna, O. (2009). Asymetriia rehionalnoi struktury rozmyshchennia trudovykh resursiv Ukrainy [Asymmetry of the regional structure of placement of labor resources of Ukraine]. *Scientific Bulletin of the DSEA*, 2 (8E), 443-449 [in Ukrainian].
7. Szentes, T. (2003). *World Economics 2: The Political Economy of Development Globalisation and System Transformation (The Political Economy of Underdevelopment Revisited)*. Budapest: Akademiai Kiado.
8. Kolot, A. (2011). Asymetrii rozvytku sotsialno-trudovoi sfery: zarubizhnyi dosvid i vitchyzniani realii [Asymmetries of development of social and labor sphere: foreign experience and domestic realities]. *Ukraina: aspekty pratsi - Ukraine: aspects of work*, 8, 3-11 Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uap_2011_8_3 [in Ukrainian].
9. Kolot, A. (2012). Asymetrii rozvytku sotsialno-trudovoi sfery: proiavy, prychny, perydumovy podolannia [Asymmetries of social and labor sphere development: manifestations, causes, prerequisites for overcoming]. *Actual problems of economics*, 6, 205-211 [in Ukrainian].
10. Methods of measuring regional human development (2020). www.idss.org.ua Retrieved from http://www.idss.org.ua/arhiv/Metodika_RLR.zip [in Ukrainian].
11. Makarova, O. (2015). Measurement of the human development in Ukraine's regions: methodological aspects and the evaluation of results. *Economy of Ukraine*, 3, 41-54 [in Ukrainian].
12. Makarova, O., & Hladun, O. (2012). Regional Index of Human Development: Causes and Directions of Improving the Calculation Procedure. *Statistics of the Ukraine*, 1, 10-15.

- [http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/1012/1/10-15_1'2012\(56\)_Makarova_Gladun.pdf](http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/1012/1/10-15_1'2012(56)_Makarova_Gladun.pdf) [in Ukrainian].
13. Tsybal, O., & Yarosh, O. (2015). *Aktualni problemy dosiahnennia hidnoi zainiatosti moloddu Ukrainy: analitychna zapyska [Actual problems in achieving decent employment for young people: An analytical note]*. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
 14. State Statistics Service of Ukraine (2020). Statistical collection "Regional Human Development". www.ukrstat.gov.ua Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_rlr2017_pdf.pdf [in Ukrainian].
 15. Horemykina, Yu., & Kalashnikova, T. (2018). Main trends in human development of the Ukrainian leading regions. *Global and National Problems of Economy*, 22, 692-700. Retrieved from: <http://global-national.in.ua/archive/22-2018/131.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.04.2020

M. V. Otkydach, Chief Economist

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine

01032, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60

E-mail: m.otkydach@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7665-7979

ASYMMETRIC OF THE CHARACTERISTICS OF "DECENT WORK" WITHIN THE ASPECTS OF REGIONAL HUMAN DEVELOPMENT

Applying asymmetry coefficients to investigate the "decent work" component in an index model of regional human development is proposed. The author presents the methodology for measuring asymmetry for aspects of human development and calculates asymmetry coefficients for the "decent work" aspect. The article analyzes the manifestations of asymmetry in leading regions and in regions with low subindex rate and gives the graphical representation of asymmetry concerning to the perfectly symmetric situation and the division of regions into groups according to the level of their asymmetry coefficients. The main characteristics that provoke asymmetry in the regions are identified and the nature of their impact on human development is determined. The Matrix form presents the results of the division of regions by the level of decent work development and the degree of asymmetry of the component "decent work". This analysis shows that there is a significant positive relationship between the asymmetry index and the subindex rates of the decent work aspect. At the same time, it is revealed that a low asymmetry is not always accompanied by positive achievements.

The problems of regional peculiarities are actualized today in the context of human development studies. There is a special interest in establishing the sub-index aspects of human development, in particular the decent work. From now on, there is a need for more detailed methodological approaches, as well as a better analysis of the situation, process and to find out the disproportions in the labor markets of Ukrainian regions.

The purpose of the article is to present results of measuring the asymmetry of decent work components in an index model of regional human development. The methods of research are the following: logical analysis, generalization and analogy, statistical data analysis, graphical method, economic and mathematical modeling. The methodological basis of the presented research is the modern studies of human development. The novelty of the paper is the implementation of the new research idea of using asymmetry coefficients to investigate the decent work component within an index model of regional human development.

Keywords: asymmetry, decent work, human development, human development index, subindices.

Cite: Romaniuk, S. A. (2020). Social policy: issues of the modern conceptualization of institutionalism. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 120-142. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.120>



<https://doi.org/10.15407/dse2020.04.120>

УДК 314. (477)

JEL CLASSIFICATION: B.15, B.52

С. А. РОМАНЮК, д-р екон. наук,

проф. кафедри публічного управління та публічної служби

Національна академія державного управління при Президентові України

03057, Україна, м. Київ, вул. А. Цедіка, 20

E-mail: rosand@i.ua

ORCID: 0000-0003-1219-1513

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА: ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Стаття присвячена систематизації сучасних теоретичних поглядів на роль інституцій у суспільному розвитку. Актуальність визначається потребою ґрунтовного аналізу сучасних поглядів на роль і місце інституцій у суспільному розвитку в рамках концептуалізації різних підходів до розвитку інституціональної теорії. Новизна ж полягає в обґрунтуванні напрямів використання у вітчизняній науці та практиці сучасних підходів до інституціоналізму в цілому та різноманітних інституцій зокрема з метою удосконалення економічного та соціального розвитку країни, її регіонів і громад. Таким чином, мета статті — узагальнити основні новітні теоретичні погляди на інституціональну теорію та практичне використання її складових при формуванні державної політики розвитку у різних сферах суспільного життя. Розглядаються наукові підходи до ключових складових інституціональної теорії. Висвітлені основні характеристики поняття інституцій як поширеного феномену у соціальній, політичній та економічній сферах. Використання системного, мультидисциплінарного, а також порівняльного аналізу дозволило повною мірою дослідити та узагальнити багатоаспектний та комплексний характер складових напрямів інституціональної теорії та її використання. В роботі акцентована увага на координаційній ролі інституцій, важливості дослідження впливу на формування публічної політики як формальних, так і неформальних інституцій. Систематизовано підхід до аналізу інституцій з точки зору раціональної та соціологічної поведінкових моделей. Охарактеризовані та проаналізовані різноманітні наукові трактування інституціональної теорії на міждисциплінарній основі — з точки зору організаційного інституціоналізму, інституціональної економіки та компаративного інституціоналізму. Визначені положення актуальних теоретичних підходів, які становлять найбільший інтерес для науковців,

політиків, практиків у рамках інституціонального аналізу. Зокрема, відмічена важливість соціально-відповідального інвестування у розвиток людини, окремої території, країни в цілому — взаємозв'язаних і взаємозумовлених процесів, що характеризують розвиток саморегулювання бізнес-середовища як форми існування неформальних інституцій. З'ясовано, що з точки зору формування та імплементації публічної політики органами влади різних територіальних рівнів, важливим є використання ідей компаративного інституціоналізму, зокрема щодо взаємної обумовленості та взаємної залежності інституцій у різних сферах суспільного життя. Здійснено узагальнення досліджень щодо імплементації країнами різних інституціональних форм для покращення політики розвитку, на основі чого визначена важливість комплементарності інституцій, діалектично пов'язаних між собою. У цьому контексті охарактеризовані ключові функції інституцій, критично важливі для формування та реалізації політики розвитку. Проаналізовано впровадження такого підходу до оцінювання ефективності інституцій, як «інституціональна відстань».

Ключові слова: інституцій, інституціоналізм, інституціональна теорія, інституціональні форми.

Постановка проблеми. Сучасні дослідження інституціональної теорії здійснюються на широкій міждисциплінарній основі й охоплюють практично всі сфери суспільного життя. Разом із тим, вони традиційно спираються на базові положення нового економічного інституціоналізму. Основна роль, яка визначається для інституцій у суспільстві — встановлення «правил гри» з метою структуризації людської взаємодії. Економічною основою запровадження інституцій є їх вплив на зменшення трансакційних витрат, що виникають у рамках відносин різноманітних суб'єктів інституціонального процесу. Між тим, активізація теоретичних пошуків, присвячених інституціоналізму, значно розширює трактування інституцій. У цьому контексті корисним для науковців і політиків є певна систематизація різноманітних підходів до розуміння ролі та використання інституцій в якості інструментів суспільного розвитку. Насамперед, йдеться про існуючу недооцінку важливості неформальних інституцій, що суттєво впливають на можливість здійснення публічної політики. Важливо розглядати та оцінювати конфігурації формальних та неформальних інституцій у діалектичній єдності. Іншим проблемним питанням є безуспішні спроби безоглядної трансплантації різноманітних інституціональних форм, які впроваджені свого часу у розвинених країнах. Особливо актуальними, зокрема для українських реалій, залишаються зауваження Д. Нортона стосовно того, що формальні правила мало що означають, якщо вони не можуть бути впровадженими. Надзвичайно важливими залишаються і методологічні підходи до оцінювання ефективності здійснення функцій різноманітними інституціями.

Актуальність теми визначається потребою ґрунтовного аналізу сучасних поглядів на роль і місце інституцій у суспільному розвитку в рамках концептуалізації різних підходів до розвитку інституціональної теорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти сучасної інституціональної теорії досліджені у працях таких усесвітньо відомих зарубіжних вчених, як Д. Норт (D. C. North) [4]; О. Уільямсон (O. Williamson) [5]; К. Ерроу (K. Arrow) [11]; Е. Остром (E. Ostrom) [12; 15], Дж. Марч (J. March) [4]; В. Скотт (W. Scott) [18]. Суттєвий внесок у контексті адаптації та висвітлення проблематики інституціоналізму здійснили також вітчизняні науковці, зокрема П. Саблук (P. Sabluk) [1], Т. Лозинська (T. Losinska) [2], Н. Обушна (N. Obushna) [3] та ряд інших. У той же час, узагальненню та систематизації сучасних підходів до інституціональної теорії приділено недостатньо уваги, що звужує напрями використання наукових розробок для суспільного розвитку.

Новизна роботи полягає в обґрунтуванні напрямів використання у вітчизняній науці та практиці сучасних підходів до інституціоналізму в цілому та різноманітних інституцій зокрема з метою удосконалення економічного та соціального розвитку країни, її регіонів і громад.

Мета статті — узагальнити основні новітні теоретичні погляди на інституціональну теорію та практичне використання її складових при формуванні державної політики розвитку у різних сферах суспільного життя. У процесі підготовки статті використано такі основні **методи дослідження**: системний і мультидисциплінарний, а також порівняльного аналізу, спільне застосування яких дозволило повною мірою дослідити й узагальнити багатоаспектний та комплексний характер складових напрямів інституціональної теорії та її використання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значна кількість сучасних досліджень з інституціоналізму базується на теоретичних поглядах розробників та прихильників нового економічного інституціоналізму. Зокрема, вітчизняними науковцями [1, 2, 3] сприймаються основні положення наукових робіт лауреатів Нобелівської премії Д. Норта та О. Уільямсона, які стосуються інституцій та їх економічного змісту. Інституції (*Institutions*) розглядаються як «правила гри у суспільстві, або більш формально, це обмеження, запроваджені людством, що формують людську взаємодію. Як наслідок, вони структурують стимули у людському обміні — політичному, соціальному чи економічному. Інституціональна зміна формує шлях, яким суспільство еволюціонує з часом, і це ключ до розуміння історичних змін» [4]. Цим підкреслюється важливість інституцій та їх еволюція для розвитку суспільства, що підтверджується численними дослідженнями.

Основна роль, яка відведена інституціям у суспільстві — «зниження невизначеності через встановлення стабільної (але не обов'язково ефективної) структури людської взаємодії» [4, с. 6]. Економіка зменшення невизначеності полягає у створенні інституцій, які впливають на скорочення трансакційних витрат, що виникають при взаємодії суб'єктів ринку, формально наділених однаковими правами. У загальних рисах до цих витрат

зараховують витрати на формування правил, установлення фактів їх порушень та здійснення відповідних покарань [4, с. 4]. Проте Д. Норт наголошував, що ряд існуючих інституціональних обмежень підвищують трансакційні витрати. Тому ринки в цілому становлять собою низку інституцій: деякі з них підвищують ефективність обміну, а деякі її знижують [4, с. 69].

О. Уільямсоном визначено поняття інституціонального середовища як сукупності правил, норм та санкцій, що створюють політичні, соціальні та юридичні рамки, в яких знаходяться учасники інституціональних відносин [5].

Дві характеристики позиціонують інституції як надзвичайно поширений феномен. Перша — це те, що інституції можуть бути як формальними, так і неформальними обмеженнями. Дане положення дає змогу визначати інституціями практично увесь спектр людських відносин (індивідів і груп у рамках різноманітних організацій) у будь-якій суспільній сфері — соціальній, економічній чи політичній, на будь-якому рівні (місцевому, національному, світовому) і будь-якого масштабу, починаючи від сім'ї і закінчуючи відносинами між державами та їх об'єднаннями. Інституціональна структура суспільства (формальна та неформальна, у діалектичному поєднанні) формує відносно обмежений спектр поведінки юридичних і фізичних осіб. Різниця між формальними та неформальними інституціями полягає у тому, що формальними обмеженнями є зафіксовані норми, правила, закони, рішення судів і т. п. Неформальні обмеження — це конвенції, моральні та етичні правила поведінки, неофіційні кодекси тощо.

Друга характеристика полягає у тому, що інституції завжди організаційно оформлені. З цього приводу науковці мають різні погляди. До організацій Д. Норт зараховує усі групи осіб, пов'язані якоюсь спільною метою і об'єднані в рамках реалізації власних інтересів — політичні органи (політичні партії, сенат, місцеві ради, регулюючі агентства), економічні органи (фірми, профспілки, сімейні господарства, кооперативи), соціальні органи (церкви, клуби, спортивні товариства), освітні органи (школи, університети, центри професійної підготовки) і т. п. Учений наполегливо відрізняв інституції від організацій: останні існують у рамках, визначених інституціями [4]. Така позиція Д. Норта щодо відмінностей між інституціями та організаціями неодноразово ставала предметом критики деяких дослідників, які відмічали нечіткість подібного розмежування [6, 7, 8]. Водночас О. Уільямсон фокусував увагу на організаціях як інституціональних формах — системах управління для зниження трансакційних витрат, що передбачає існування «фонових умов», таких, як право власності, закони, норми та домовленості [9].

Ряд науковців вважають, що термін «інституція» стосується органів, які створюються та є відповідальними за колективні справи — законодавчі

асамблеї, виконавчі органи влади й судові органи влади, а також правила відносно їх формування і функціонування [10].

Дещо іншої думки щодо організацій був видатний вчений-економіст К. Ерроу, який зараховував до організацій не тільки органи влади та фірми: він дотримувався точки зору, що організації — це засіб досягнення вигід колективної дії в ситуаціях, де ринкова система зазнає невдачі. Організаціями К. Ерроу вважав політичні партії, революційні рухи, університети, церкву — усі об'єднання, які формують загальні характеристики необхідності колективної дії і розподілу ресурсів через неринкові методи. За його твердженням, формальні організації — невичерпний перелік їх видів. Етичні кодекси і ринкова система також інтерпретуються як організації; ринкова система має складні детальні методи комунікації та спільного прийняття рішень. Це робить очевидною думку, що учасниками організацій можуть бути як самі організації, так і індивіди. Важливо підкреслити, що індивіди, як правило, входять до багатьох організацій. Ціль організацій — використати ту обставину, що багато рішень (фактично всі рішення) потребують участі багатьох індивідів для їх результативності (*effectiveness*), особливо у випадках слабкості ринкової системи. І ці всі організації К. Ерроу зараховував до інституцій, зауважуючи, що крім них, існує інший ряд інституцій — так звані непомітні (*invisible*) інституції: принципи етики та моралі. Ці принципи є угодами, усвідомленими чи ні, щодо отримання взаємних вигід [11].

Натомість лауреатка Нобелівської премії Е. Остром у роботі «Еволюція інституцій для колективних дій» визначала інституції як «сукупність робочих правил, котрі використовуються для визначення того, хто має право приймати рішення у певній сфері, які дії дозволено чи обмежено, які правила будуть використані, яких процедур слід дотримуватися, яку інформацію потрібно чи не потрібно надавати та які платежі призначатимуться особам залежно від їхніх дій. Усі правила містять приписи, що забороняють, дозволяють або вимагають певної дії чи результату. Робочі правила фактично використовуються, контролюються та застосовуються, коли люди роблять вибір щодо дій, які вони будуть здійснювати. Іншими словами, робочі правила є загальновідомими і контролюються та виконуються із застосуванням примусу. Робочі правила можуть нагадувати формальні закони, які відображаються у законодавстві, адміністративних нормах та судових рішеннях. Формальне законодавство, очевидно, є головним джерелом робочих правил у багатьох ситуаціях, особливо коли активно контролюється їх відповідність та застосовуються санкції за недотримання. Коли говорять про систему, що регулюється верховенством права, це виражає думку про те, що формальні закони та робочі правила тісно узгоджені і органи примусу несуть відповідальність, як і інші, за виконання правил» [12]. У ряді випадків робочі правила можуть значно від-

різнятися від законодавчого, адміністративного чи судового регулювання, тобто від формалізованої системи законодавства. Отже, про організації як інституції тут не йдеться.

Відсутність загальноузгодженого підходу науковців з інституціоналізму щодо того, чи можуть організації визнаватися інституціями, чи інституціями вважаються лише правила і норми, залишає відкритою дискусію з цього приводу. На користь визначення організації як інституціональної форми свідчить те, що вона сама у своїх межах створює певні обмеження для реалізації своїх інтересів, і, таким чином, підпадає під широке визначення інституції. Організація виступає об'єктом обмежень (не інституцією), коли ці обмеження — інституції — є зовнішніми для організації «правилами гри».

Важливо також підкреслити, що інституції, визначені як «правила гри», часто розглядаються дослідниками як координаційні інструменти і з цією метою повинні бути зрозумілими в їх взаємовідносинах з іншими інституціями та суб'єктами (індивідами та організаціями). Адже ефекти впливу інституцій завжди залежать від їх вбудованості до мережі інших інституцій та суб'єктів [13].

Координаційна властивість інституцій розповсюджується на формальні і неформальні форми її існування, що іноді розглядаються як альтернативні способи координації. У сучасних державах формальні інституції, як правило, фіксуються у законодавстві. Неформальні інституції часто функціонують неявно і їх можна спостерігати «заднім числом», або вони стають явними через конфронтацію чи порушення прав. Не всі неявні правила (наприклад, правила культури) є неофіційними. Вони можуть бути настільки ж вимогливими, як закон, і можуть бути перетворені на закон, коли існують відповідні умови. Крім формальних та неформальних інституцій, засновники еволюційної теорії врядування пропонують розглядати так звані мертві інституції (*dead institutions*) [13]. Подібні інституції раніше були формальними правилами, законодавчими актами, які фактично втратили координаційну функцію, проте ще не вилучені із законодавства і офіційно не скасовані (і свого часу можуть бути відроджені). «Мертві інституції» важливі для еволюції врядування, оскільки вони можуть відновлюватися в якості передавального механізму між суб'єктами, різними інституціями або надавати акторам, предметам нові значення та набувати більшої актуальності.

Формальні і неформальні інституції, що формують одна одну, не можуть бути зрозумілими без відносин між собою. Формальність знищує та створює простори для неформальності; перша створює функції для неформальності та умови для переходу формальних правил до неформальних. Формальність не може існувати без неформальності, для її генезису та її імплементації. З цієї причини недоцільно говорити про наслідки нефор-

мальності чи формальності окремо: слід розглядати конфігурації формальних та неформальних інституцій, що мають оцінюватись як одне ціле [13].

Наведене твердження є надзвичайно важливим для органів влади при формуванні та імплементації публічної політики, коли необхідно враховувати діалектичну єдність формальних та неформальних інституцій. Особливу увагу варто приділяти неформальним інституціям, оскільки вони мають, головним чином, спонтанне походження; це означає, що з обдуманим прорахованим видом (формальним) вони пов'язані мінімально [5].

Слід також зауважити, що різні версії нового інституціоналізму призвели до різного трактування інституцій залежно від характеристики людської поведінки: з точки зору раціональної та соціологічної моделей.

У раціональній моделі поведінки уподобання є екзогенними: людина вирішує, яка альтернатива найкраще максимізує вигоди і потім відповідно діє. Науковці Дж. Марч та Дж. Олсен назвали це логікою послідовності. У соціологічній поведінковій моделі уподобання ендогенні: індивідуальне соціалізоване у певні цінності та норми, які визначають поведінку. Індивід оцінює ситуацію і діє відповідно тому, що підходить у даній ситуації більше, аніж розглядає наслідки. Вчені назвали таку поведінку логікою відповідності [14].

Е. Остром аргументувала, що ці дві моделі можуть бути концептуалізовані як основний підхід до аналізу інституцій. Її точка зору полягає в тому, що всі обмежені культурними цінностями та нормами. У цьому сенсі ми усвідомлюємо, що визначає доречність дії. Водночас норми та цінності нечасто дають нам конкретну вказівку щодо того, яку дію точно вибрати. Всередині правил, в яких ми існуємо, ми можемо вибрати між різними напрямками дії. Індивідуальний вибір обмежений тим, що є відповідним, але ми вибираємо серед дозволених дій, використовуючи логіку послідовності. У цьому сенсі два поведінкових припущення не просто використовують різні підходи для аналізу інституцій. Вони обидва формують припущення, що поведінка обмежена правилами, і ключове завдання для інституційного аналізу стає в ідентифікації правил, що є релевантними для політичного явища, яке аналізується [15].

Отже, для людини *homo economicus* інституції є інструментами, що посилюють та обмежують реалізацію екзогенно розвинених цілей та діяльності, натомість у випадку *homo sociologicus* інституції насамперед відіграють роль у встановленні ідентичності індивідуальних акторів і відповідних сприйнятті та мотиваціях (табл. 1).

Інституції мають посилювати можливості трансакцій, які *homo economicus* переслідує здійснити, що означає: а) забезпечення інформації для зниження невизначеності; б) чіткі правила прийняття рішення та в) заходи контролю для суб'єктів трансакції. Інституції повинні забезпечити для *homo sociologicus*: а) підказки, які допомагають виявити попередні точки від-

ліку в ситуації з метою зменшення неоднозначності; б) стимули, що мобілізують індивідуальні дії; в) особливості, що вносять узгодженість у спільні дії та взаємодії колективних акторів [16].

Розглядаючи різноманітні підходи до визначення інституцій, доцільно також враховувати, що інституціональна теорія формувалася і продовжує формуватися на міждисциплінарній основі, і, як результат, інституції визначають з урахуванням різних концептуалізацій.

Зокрема, Дж. Хото та Т. Педерсен [17] розрізняють три складові в інституціональній теорії: організаційний інституціоналізм, інституціональну економіку та компаративний інституціоналізм. Організаційний інституціоналізм виник від намагань пояснити відносини між суб'єктами (індивідами чи організаціями) та їх середовищем (соціальним, культурним, економічним чи політичним) для того, щоб визначити ступінь, до якої інституції обмежують поведінку цих суб'єктів [18]. Відповідно до тверджень ряду науковців, подібні обмеження можуть мати три форми: міметичну, примусову та нормативну [19]. Коли умови середовища не визначені, організації намагаються поводитись так, як і їм подібні для зниження можливих негативних наслідків зовнішнього впливу. Примусовий тиск часто виходить від впливових акторів, що домінують в інституціональному середовищі, таких,

Таблиця 1. Ідентифікація інституцій для різних поведінкових моделей

Характеристики моделі / тип моделі	Homo economicus (логіка послідовності)	Homo sociologicus (логіка відповідності)
Тип дій та взаємовідносин	стратегічна дія трансакції	соціальна дія взаємодія та комунікація
Орієнтація актора	егоцентрична	зовнішня (альтер- часто разом з ego-)
Розуміння інституцій	інституції як зовнішній контекст умов людської поведінки	інституції як інтерналізовані точки відліку поведінки людини
Функції інституцій для акторів	інструмент для забезпечення можливостей реалізації цілей	спосіб висловлення ідентичності
Функції інституцій для суспільства	спрямування	інтеграція
Специфічні механізми інституцій	прискорення трансакцій: інформація, правила прийняття рішень та заходи контролю	прискорення взаємодій: ідентифікація та відповідність
Функції інформації	зменшення невизначеності	зменшення неясності
Тип не індивідуальних акторів	організації корпоративні актори	групи і рухи колективні актори

Джерело: складено автором на основі [16].

як органи влади чи інші великі організації, котрі також контролюють ресурси, що використовують менш потужні актори. У цьому контексті одним із висновків організаційного інституціоналізму є той факт, що у нестабільному або неоднорідному інституціональному середовищі суб'єкти, котрі мають вигідні соціальні позиції, можуть діяти як «інституціональні підприємці» та успішно впливати на те, які організаційні форми та практики сприймаються як легітимні [20].

Насамкінець, нормативні обмеження виникають, коли певні цінності піддаються сумніву чи напрями дій є нечіткими і організації прагнуть віднайти більш надійну основу власної легітимності. Дискусії про корпоративну соціальну відповідальність могли б слугувати відповідною ілюстрацією. У цьому зв'язку корисним доповненням до організаційного інституціоналізму виявляються теорії соціальних рухів — для узагальненого пояснення змін (організаційних та соціальних) та поширення практик, що розглядаються як легітимні для учасників в їх інституціональних сферах [21].

Даний контекст також є надзвичайно важливим для такого феномену, як соціально-відповідальне інвестування у розвиток людини, окремої території, країни в цілому — адже це взаємозв'язані і взаємозумовлені процеси. Факт того, що безліч викликів, з якими має справу людство, не можуть бути вирішені виключно одним гравцем — державою — створює пропозиції, за якими управління має стати мультистейкхолдерським процесом (*multistakeholder endeavour*). Подібний зсув у врядуванні також виникає, оскільки органи влади та політики самі стають обмеженими у реагуванні на швидкі технологічні інновації. Це обумовлює нову роль для приватного сектору та наукових кіл, працюючих разом із посадовими особами у владі, для здійснення експертизи технологій, які вони просувають, їх застосування і потенційних наслідків [22].

Незважаючи на відсутність політичного мандату, піонери технологій активно формують приватні правила, сертифікатні схеми, стандарти, соціальні норми чи політику за замовчуванням, впливаючи таким чином на спосіб життя суспільства.

Промислове саморегулювання є одним із важливих прикладів соціального управління, що запроваджується самим приватним сектором в умовах нових технологій. Воно може приймати різноманітні форми: від запровадження умов ринку (ціновий контроль, умови входження на ринок, виробничі вимоги та стандартні терміни контрактів) до соціальних зобов'язань (контроль навколишнього середовища, регулятори безпеки чи вимоги до маркування та реклами). Саморегулювання має багато особливостей, які роблять його більш маневреним, ніж формальне законодавство. Формування правил, моніторинг, процеси впровадження та виправлення можуть здійснюватись швидше через саморегулювання, аніж офіційне за-

конодавство, і це означає, що споживачі можуть бути захищені швидше. Саморегулювання створює гнучке регуляторне середовище, де настанови продовжують еволюціонувати весь час, забезпечуючи простір для інновацій. Саморегулювання допомагає бізнесу інтернаціоналізувати етичну поведінку і принципи, оскільки правила базуються на соціальних нормах і дають можливість взаємодіяти на рівних з іншими партнерами, аніж підпорядковуватись прескриптивним правилам «зверху-донизу», тим самим збільшуючи вплив на регулювання [22, с. 51].

Першокласні регулятори (*super regulators*) — поняття, введене професором права університету Південної Каліфорнії Г. Хедфілд. Вона аргументує, що правила та регулювання, які застосовуються конкурентними приватними регуляторами, при необхідності можуть використовуватись при спостереженні державними регуляторними органами. Є усвідомлення, що приватне упорядкування використання нових технологій знаходиться під впливом, який формується за межами традиційної сфери корпоративного управління. Платформи технологій мають відігравати більш активну роль у менеджменті зовнішнього управління їх систем [23].

Для наукових шкіл з публічного управління подібні соціальні рухи особливо корисні, оскільки розглядають політичні умови дифузії альтернативних шляхів у підходах до інституціонального будівництва і пояснення процесів інституціоналізації.

У публічній політиці та державному управлінні в рамках організаційного інституціоналізму ряд питань є центральними: як визначити міжінституціональну межу конфліктів при формуванні та імплементації певної політики, як забезпечити організаційну адаптацію до конфліктів та розподілу повноважень в організаційних рівнях (зокрема, у сферах надання публічних послуг) і як краще зрозуміти наслідки змін соціальних норм і цінностей, що впливають на поведінку окремих працівників організацій чи професійних асоціацій для опору чи просування реформ [24].

Інституціональну економіку розглядають як одну з ключових складових інституціональної теорії. Центральний її принцип базувався та базується на тому, що аналіз економічних проблем має брати до уваги соціальну систему суспільства [25].

Широке розповсюдження уявлень про роль інституцій в економіці припадає на 1970-ті та 1980-ті роки завдяки роботам Д. Норта та О. Уільямсона, як уже відмічалось вище.

Відновлений інтерес до інституцій під заголовком нової інституціональної економіки базувався на прихильності неокласичного погляду на ринки як на механізми розподілу, що керувалися раціональними агентами з досконалою інформацією. Нова інституціональна економіка стверджує, що характер процесів обміну і кількість «перепон» залежать від інституціонального контексту, в якому вони здійснюються. Зокрема, міра,

до якої інституціональне середовище гарантує права власності та обов'язковість виконання контрактів, впливає на рівень трансакційних витрат. У новій інституціональній економіці результативність чи якість інституціональної бази мають безпосередній вплив на функціонування і форму ринків та організацій, а також економічну діяльність. Визнаючи існування формальних та неформальних інституцій, нова інституціональна економіка зосереджується на формальних правилах і регулюванні [5] та як ці правила і регулювання впливають на вибір управлінського механізму, через який організовано економічну діяльність. У цьому контексті суттєва відмінність між старими та новими інституціоналістами полягає в тому, що останні більше розглядають інституції як (відносно пристосовані) обмеження, аніж як засіб індивідуального вибору.

Розширенням теоретичних можливостей нової інституціональної економіки стало використання підходів, що базуються на теорії ігор щодо розуміння появи і функціонування інституцій. Вони привертають увагу до взаємозалежностей серед результатів ігор у різних економічних сферах. Нові інституціональні економісти усе більше визначають та досліджують когнітивне значення інституцій [26], а також взаємозалежності серед них [27].

Третім домінуючим інституціональним підходом є компаративний інституціоналізм, який сформувався у політичній науці, соціології праці та компаративній політичній економії. Подібно до нової інституціональної економіки, він має справу переважно з інституціями національного рівня, хоча інституції на субнаціональному рівні також у центрі уваги [28]. Компаративні інституціональні підходи шукають пояснень у відмінностях соціально-економічних організацій між країнами. Цей підхід доводить, що неявні відмінності існують серед ринкових економік, і що ці відмінності можуть мати суттєвий вплив на структури і практику різноманітних суспільств [29].

Доцільно також зауважити, що у рамках компаративного інституціоналізму важливе значення мають і взаємозв'язки між різними суб'єктами розвитку всередині країни [30]. Держава і громада завжди виступають як взаємодоповнюючі інституціональні форми суспільства. Соціально-економічний розвиток у громаді відбувається за існування необхідних основних умов: забезпечення макростабільності та загальних правил гри (держава) та формування умов забезпечення мікроекономічної ефективності, відповідної соціальної політики, що підтримує цю ефективність, а також ефективне розв'язання виникаючих для економічних суб'єктів проблем, конфліктів (громада). Це створює так зване мікроекономічне інституціональне середовище, що скорочує трансакційні витрати, знижує ризики, які супроводжують економічну діяльність.

Особливістю компаративного інституціоналізму є те, що інституції у різних соціальних сферах, таких, як освітня система, охорона здоров'я, а та-

кож фінансова система та ринкові відносини вважаються взаємозумовленими й взаємозалежними. Звідси компаративний інституціоналізм стверджує, що інституції в суспільстві часто розвиваються взаємозалежно та взаємозміцнюючи один одного. Як результат, інституції у розвинених країнах часто формують відносно стабільну та комплементарну конфігурацію, яка допомагає формувати такі специфічні стратегії, підходи до проблем і спільні правила прийняття рішень, які створюють передбачувані моделі поведінки суб'єктів усередині системи [31].

Компаративний інституціоналізм розглядає інституції не як незалежні обмеження, а як частину взаємопов'язаних, культурно обґрунтованих рішень для вирішення проблем економічної та соціальної координації. При такому підході форми, практики, структури та спроможності фірм, інших організацій відображають інституціональний контекст, в який вони вбудовані. У зв'язку із цим компаративні інституціоналісти традиційно покладаються на характеристики взаємодії між інституціями і соціальною та економічною діяльністю [32].

Окрім вищеозначених складових інституціональної теорії, ряд науковців виділяють також декілька варіацій нового інституціоналізму [33]. Зокрема, до нього відносять інституціоналізм раціонального вибору, історичний інституціоналізм, соціологічний інституціоналізм. Хоча усі вони зосереджують увагу на інституціях, їх припущення, інтерпретація та точки зору є різними [34].

Так, інституціоналізм раціонального вибору заснований на припущенні, що інституції впливають на уподобання раціональних людей для максимізації їх корисності. Тому формальна і неформальна структура інституцій приводить індивідів та розробників політики до стратегій, що максимізуватимуть їх вигоди в рамках конкретного контексту, базуючись на інформації, яку вони мають [35]. Відповідно до інституціоналізму раціонального вибору, інституції існують так довго, скільки вони слугують потребам індивідів, і зникають, коли вони припиняють обслуговувати ці потреби [36].

Історичний інституціоналізм фокусується на дослідженні сучасних аспектів і історичних коренях соціальних та політичних інтересів, а також владних відносинах між різними акторами та їх групами. Він також досліджує політичні структури, які створюють, підтримують та змінюють інституції [34]. Окремі представники цього напрямку стверджують, що хоча прийнятніше розглядати інституції як екзогенні щодо процесу політики, насправді вони переплітаються. Державна політика впливає на інституції і одночасно знаходиться під впливом інституцій. Тому вони не є окремими утвореннями [37].

Соціологічний інституціоналізм фокусується на взаємодіях між акторами та інституціями. Він приділяє увагу важливості різних норм та куль-

тур щодо їх впливу на людське сприйняття та поведінку. Цей підхід використовує конструкції, які створюють норми і ефект когнітивних елементів, котрі впливають на поведінку та вибір в організаціях та суспільстві [34]. Ці норми — загальноприйняті правила поведінки та соціальне ставлення в межах соціальної групи. Хоча вони можуть бути менш помітними, ніж кодифіковані закони, ці норми мають значний вплив на поведінку суб'єкта. Наукова література переконливо засвідчує, як соціальні норми, що впливають із громадських та ідентичних груп, професійних асоціацій, ділової практики тощо регулюють переважно більшість людських вчинків. Соціальні норми — це фундаментальний спосіб активізації соціально-економічної діяльності шляхом узгодження очікувань людей щодо того, як діятимуть інші соціальні санкції. Так, ганьба, втрата репутації або, в певні часи, санкціоноване насильство, є потужним засобом спонукання до співпраці, щоб запобігти тому, що вважається асоціальною та девіантною поведінкою [38].

Отже, різні теоретичні інституціональні підходи обумовлюють відмінне трактування змісту, форм та характеристик інституцій. Це важливо усвідомлювати і враховувати, коли йдеться про дослідження впливу інституцій на розвиток різних суспільств.

Роль інституцій в економічному розвитку вважається надзвичайно важливою: немає економіки без відповідної «економічної конституції», що означає взаємозалежність між діючими політичними інституціями та вигодами ринку [39]. Країни, що є більш безпечнішими, розвиненими та справедливими, мають кращі значення індикаторів, які свідчать про ефективність низки інституціональних форм. Це означає, що певні типи інституцій однозначно визначають більш високий рівень розвитку, і це спонукає до впровадження інституціональних реформ, які мають на меті досягнення тих інституціональних стандартів, котрі часто зараховують до інституціональних трансплантів (*institutional transplants*). Іншими словами, успіх розвитку визначається характеристиками формальних інституцій [40]. Водночас, коли йдеться про те, що трансплантовані інституціональні форми не призводять до бажаних результатів, провина падає на інституціональні слабкості і пропонованим рішенням є «покрощити інституції».

Як свідчить світовий досвід, не все так однозначно стосовно «кращих» інституціональних форм та їх безоглядної імплементації. Відмінність безпосередньо виникає між інституціональними правилами, що можуть бути оптимальними відносно економічної теорії чи відносно того, як більш успішні і досконалі країни ними оперують, та правилами, які можуть бути дійсно запроваджені в даних історичних і політичних умовах конкретних країн. Д. Норт наголошував, що існування формального правила мало що означає, якщо воно не може бути введено в дію [4]. Значенням цього висловлювання часто нехтують. Більшість країн, що розвиваються, мають

багато правил, які є хорошими правилами на папері. На практиці реальність часто досить різна. І якщо не вважається правдоподібним ввести в дію ряд із цих правил у будь-який ефективний спосіб у конкретній країні чи здійснити покращення у спроможностях врядування, що могло б покращити введення в дію правил у розумні часові рамки, ці правила можуть виявитись неприйнятними як пріоритети політики у практичному сенсі.

Країни, що розвиваються, часто критикують за намагання запровадити занадто амбіційні інтервенційні програми. Нерідко одні й ті ж країни регулярно закликають розпочати програми покращення верховенства права, зменшення корупції, покращення підзвітності влади та інші амбітні заходи. Дослідники стверджують, що цього не можна досягнути у середньостроковій перспективі у тій мірі, щоб воно мало суттєвий вплив на економічні перетворення в країні. Отже, перехід на досконалі правила, котрі є нормою для розвинених країн, не повинен бути ключовим у стратегії зростання країн, що розвиваються, як першочергова мета. Прискорене зростання навіть у середньостроковій перспективі дійсно вимагає відповідних політик та інституцій і ця відповідність вимагає специфічних вимог до різних комплементарних інституцій, діалектично пов'язаних між собою, якщо вони мають бути успішно реалізовані [41].

З іншого боку, надзвичайно важливим вважається необхідність приділяти більше уваги тому, як інституції на практиці функціонують, ніж тому, якої форми вони набувають.

Світовий банк ідентифікує зобов'язання, координацію та співпрацю (*commitment, coordination and cooperation*) як три ключові функції інституцій, потрібні для гарантування того, що правила та ресурси спрямовані на те, щоб отримати бажані результати розвитку. Результативність політики може бути пояснена тим, наскільки та як успішно інституції здійснюють ці функції [40].

Зобов'язання є запорукою довготривалої підтримки політики для гарантування, що обіцянки виконуються. Координація полягає у формуванні очікувань для забезпечення взаємодоповнюючих дій. А співпраця — в обмеженні опортуністичної поведінки для забезпечення «проїзду без квитка». Координація та співпраця передбачає добровільну згоду, тобто бажана соціальна дія — це те, що індивіди дійсно бажають вжити. Ці терміни походять з теорії ігор, яка доводить, що в інтересах кожного гравця здійснювати певну дію, якщо існує впевненість у тому, що усі інші гравці вчиняють так само. Досягнення координації вимагає формування політики, яка б надавала розуміння, що кожен суб'єкт вживатиме бажаних дій. Іноді це супроводжується наданням стимулів для окремих суб'єктів, що першими здійснюють певні дії, аби інші наслідували їх поведінку. В теорії ігор також відомою є «дилема в'язня», коли колективна вигода, яка є результатом співпраці, завжди знаходиться під ризиком спокуси кожного гравця

мати більший стимул для «безбілетної поїздки» (користування загальним благом без відповідних витрат). Стимулювання співпраці передбачає формування надійного механізму винагороди або штрафу за дотримання/недотримання бажаних дій. Зобов'язання стосується здатності суб'єктів виконувати угоди. Відсутність механізмів дотримання кожних із суб'єктів узятих на себе зобов'язань суттєво впливає на виконання угод в ім'я колективної вигоди. Механізми прихильності дозволяють суб'єктам трансформувати гру таким чином, щоб стимули для кожного були вирівняні.

Механізми виконання зобов'язань дозволяють гарантувати надійність політики з часом, навіть при виникненні зміни обставин. У цьому сенсі інституції можуть розглядатись як технології, що дозволяють суспільству та індивідам брати участь у досягненні довготермінових цілей, навіть при зміні обставин.

Теоретично виконання зобов'язань із часом формує довіру до інституцій та підвищує добровільне дотримання певних правил. Емпіричні результати досліджень свідчать про те, що обов'язковість зобов'язань призводять до посилення співпраці суб'єктів [42].

Довіра є центральним аспектом досягнення розвитку. Довіру зараховують до позитивних результатів у термінах економічного зростання, так як і діяльність влади. Але що таке довіра, звідки вона береться і чому має значення? Світовий банк визначає довіру як вірогідність того, що актор зобов'язується здійснити перед іншими акторами, виходячи з їх минулої поведінки. В теорії ігор це поняття відомо як репутація [43]. У літературі розрізняють два види довіри: міжперсональну та інституціональну довіру [44].

Міжперсональна довіра стосується довіри серед індивідів. Вона може з'являтися від таких відносин, як спільні зв'язки чи це може бути соціальною нормою.

Інституціональна довіра означає довіру суспільства до організацій, правил та механізмів застосовувати їх. Вона може з'являтися від елементів, що базуються на відносинах чи може бути функцією повторюваних зобов'язань. Цей тип довіри є важливим, оскільки він посилює легітимність, і в кінцевому підсумку це дозволяє співпрацювати та координувати діяльність в умовах добровільного дотримання норм та правил.

Отже, зобов'язання, координація та співпраця складають ключові інституціональні функції, які впливають на ефективність політики.

Вимір того, наскільки успішно реалізуються ці функції інституцій у конкретній країні, є предметом постійної уваги політиків, учених, експертів, бізнесу. Адаже від ефективності функціонування інституцій залежить конкурентоспроможність держави, її регіонів та громад у порівнянні з іншими країнами та на світовому рівні загалом. До подібних оцінок прикута увага іноземних інвесторів та мультинаціональних компаній (MNC), які оцінюють можливість працювати в тій чи іншій країні. У зв'язку із цим три-

ваний час іде пошук найбільш прийнятних індикаторів оцінки інституційної спроможності країн. Одним із таких індикаторів є так звана відстань країни від інших країн у різних національних сферах: культурній, географічній, економічній та ін. Термін «інституціональна відстань» (*institutional distance*) починає впроваджуватись із середини 1990-х рр. і набрав поширення у міжнародних бізнес-дослідженнях [45]. Цей термін широко відомий як відмінність між інституціональними контурами/профілями двох країн, як правило, країни «рідної» та приймаючої країни для мультинаціональних компаній. Інституціональна відстань швидко стала одним з найпоширеніших у використанні типів відстаней із посиленням глобалізації. MNC входять у країни, що розвиваються, ринки яких характеризуються невизначеністю та неоднозначністю із високими політичними та економічними ризиками, складністю та недоліками, що узагальнено визначено терміном «інституціональні порожнечі» [46]. Розуміння відмінностей між країнами та їх вплив на бізнес, а також дослідження того, як орієнтуватись успішно серед різноманітних середовищ, стало центральною задачею для глобальних менеджерів.

Інституціональна відстань забезпечує широкий погляд на національні контексти, розглядаючи не тільки культурні, але й регуляторні та когнітивні елементи. Подібні індикатори також дають змогу зосередитись на динамічних аспектах контексту, відображаючи важливі інституціональні зміни у країнах світу.

Центральна ідея дослідження інституціональної відстані — те, що компанії, які роблять бізнес через національні кордони, вмонтовані і піддаються численним та різним інституціональним середовищам у себе вдома та приймаючих країнах, і, як результат, мають справу з унікальними складнощами та ризиками [47]. Ступінь таких відмінностей (тобто інституціональної відстані) визначає специфічні виклики перед стратегіями компаній та менеджерськими рішеннями і діями. Численні дослідження, котрі здійснюють вчені та практики щодо інституційних відстаней, свідчать про необхідність використання для оцінок різноманітних інтерпретацій інституцій різними інституціональними перспективами [48]. Виміри інституціональної відстані суттєво відрізняються, варіюючи від окремих абсолютних чи відносних показників до складних синтезованих та інтегральних показників. Вони регулярно публікуються міжнародними організаціями й фундаціями: Світовим банком, Фондом спадщини, Світовим економічним форумом. Серед них — *індикатори врядування, індекс економічної свободи, глобальний звіт конкурентоспроможності, рейтинг Doing Business* та ін. Показники інституціональної відстані, які використовуються найбільш широко для побудови вищезначених індикаторів — «право голосу та підзвітність», «політична стабільність та відсутність насилля», «якість регулювання», «контроль корупції», «верховенство права», «сво-

бода ринку праці», «монетарна свобода» і багато інших. Разом із тим, ще існують суттєві розриви у методологічних підходах виміру інституціональних відстаней, їх інтеграції з іншими показниками та інтерпретації отриманих у результаті моделювання результатів. Свідченням чого є недавнє рішення Світового банку тимчасово призупинити публікацію рейтингу Doing Business у зв'язку з методологічними проблемами [49].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Динамічна активізація міждисциплінарних досліджень з проблем інституалізації останні три десятки років значно розширила теоретичні можливості інституціональної економіки і, як результат, учені усе більше привертають увагу до розуміння функціонування інституцій як надзвичайно поширеного феномену суспільства. Поява різних концептів інституціональних відносин суттєво підвищує роль координаційних властивостей інституцій, що притаманні як формальним, так і неформальним їх формам, утворюючи діалектичну єдність й суттєво впливаючи на процеси формування та реалізації публічної політики. Усе більше уваги приділяють іншій — соціологічній — моделі поведінки індивіда, як альтернативній і одночасно доповнюють домінуючий раціональний підхід до аналізу інституцій. Значний потенціал розуміння нових інституціональних форм має вирізнення в інституціоналізмі декількох основних теоретичних напрямів — організаційного інституціоналізму, інституціональної економіки та компаративного інституціоналізму. Кожен із цих напрямів по-різному концептуалізує інституції, їх потенціал та властивості. Зокрема, організаційний інституціоналізм слугує основою поширення практик такого феномену, як соціально-відповідальне інвестування у людський розвиток. Бізнес активно формує приватні правила, стандарти, соціальні норми, впливаючи таким чином на спосіб суспільного життя. Практично недослідженим та невикористаним, принаймні у вітчизняних реаліях, залишається потенціал нової інституціональної економіки в частині вирішення проблем спільного використання природних ресурсів, збереження екології, якісного надання публічних послуг. Компаративний інституціоналізм може слугувати науковим підґрунтям створення ефективних механізмів інтеграції інституцій у різних соціальних сферах, що дозволяє формувати відносно стабільну та комплементарну конфігурацію стратегій розвитку з передбачуваними моделями поведінки суб'єктів усередині системи. Важливими також є висновки щодо недоцільності безоглядної імплементації інституціональних правил, які ефективно працюють у розвинених країнах. Перехід на досконалі правила та норми розвинених країн повинен відбуватись із часом, з урахуванням здійснення відповідних політик та інституцій, і ця відповідність передбачає специфічні вимоги до різних комплементарних інституцій, діалектично пов'язаних між собою. У цьому контексті актуальним є твердження приділяти більше уваги тому, як інституції функціонують, ніж їх формі. Вимір

того, наскільки успішно реалізуються ці функції інституцій у конкретній країні, є предметом постійної уваги політиків, учених, експертів, бізнесу. Одним з індикаторів інституціональної спроможності країн є «інституціональна відстань», що забезпечує широкий погляд на національні контексти, розглядаючи не тільки культурні, але й регуляторні та когнітивні елементи. Подібні індикатори також дають змогу зосередитись на динамічних аспектах контексту, відображаючи важливі інституціональні зміни, у тому числі, в Україні. З урахуванням цього, попит на подальші теоретичні та практичні дослідження інституціональних відносин лише поширюється.

ЛІТЕРАТУРА

1. Саблук П. Т. Інституційні засади трансформацій в аграрній сфері: доп. на 13-х річних зборах Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 20-21 червня 2011 р. К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2011. 64 с.
2. Лозинська Т. М. До проблеми вживання термінів «інститут» і «інституція» в контексті інституціонального аналізу. *Бізнес Інформ*. 2014. № 7. С. 8—13.
3. Обушна Н. І. Особливості категоріального апарату інституціональної теорії у площині державного управління. *ДонДУУ МЕНЕДЖЕР*. №1 (70) 2016. С. 40—48.
4. North Douglass C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press. 1990. P. 3.
5. Williamson Ó. The New Institutional economics: Take Stock, Looking Ahead / *Journal of Economic Literature*. February 2000. PP. 595—613.
6. Barzel Y. A. *Theory of the state*. Cambridge University Press, 2002. Cambridge, p. 14; Hodgson G. M. What are institutions? 2006. *Econ Issues* 40 (1): p. 10.
7. Dam K. W. *The law growth nexus: the rule of law and economic development*. Brookings Institution Press, Washington. 2006. Pp. 22-23.
8. Faundez J. Douglass North's Theory of Institutions: Lessons for Law and Development. University of Warwick, Coventry, UK / *Hague J Rule Law*. 2016. 8. pp. 373—419.
9. Williamson O. The Institution of Governance. *American Economic Review*. February 1998. URL: <https://www.researchgate.net/publication/4726247> (дата звернення: 27.08.2020).
10. Pavan A., Reginato E., Landis C. Institutional Governance. Springer International Publishing AG 2018 in A. Farazmand (ed.), *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*. https://doi.org/10.1007/978-3-319-31816-5_2032-1
11. Arrow K. J. (1974). *The Limits of Organization*. New York: Norton, p. 26.
12. Ostrom E. *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press. 1990. P. 51.
13. Van Assche, K., Beunen R., Duineveld M. An overview of EGT's main concepts. WORKING PAPERS In: *Evolutionary Governance Theory: Theory and Applications*. Springer International Publishing: Switzerland, Heidelberg, 2015. P. 19—33.
14. March J., Olsen J. Elaborating the “New Institutionalism”. *The Oxford Handbook of Political Institutions*. 1989: 22—3; 160—162.
15. Ostrom, E., Walker J. (1991). “Communication in a commons: cooperation without external enforcement,” in Thomas R. Palfrey (ed.), *Laboratory Research in Political Economy*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 287—322.
16. Blatter J. *Forms of Political Governance: Theoretical Foundations and Ideal Types*. Working Paper Series “Glocal Governance and Democracy”. University of Lucerne. Lucerne. December 2012. 94 p.

17. Hotho, J. J., Pedersen, T. 2012. Beyond the rule of the game; Three institutional approaches and how they matter for international business. In G. Wood & M. Demirbag (Eds.) Handbook of institutional approaches to international business: 236—273. Cheltenham: Edward Elgar.
18. Scott W. R. (1995/2001). Institutions and organizations, 2nd edn. Sage, Thousand Oaks.
19. DiMaggio P. J, Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *Am Sociol Rev* 48:147—160
20. Battilana J., Leca B., Boxenbaum E. (2009). “How actors change institutions: towards a theory of institutional entrepreneurship”. *Academy of Management Annals*, 3 (1), pp. 65—107.
21. Davis G. F., Zald M. N. (2005). Social change, social theory, and the convergence of movements and organizations. In: Davis G. F., D. McAdam, Scott W. R, Zald M. N. (eds). *Social movement and organization theory*. Cambridge University Press, New York, pp. 335—350.
22. Agile Governance. Reimagining Policy-making in the Forth Industrial Revolution. World Economic Forum, White Paper, January 2018. 17 p.
23. Hadfield G. (2016). Rules for a Flat World: Why Humans Invented Law and How to Reinvent It for a Complex Global Economy. Oxford University Press.
24. Reid M., Yang S. Organizational Institutionalism. Springer International Publishing Switzerland (outside the USA) 2016. In A. Farazmand (ed.), Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance.
25. Myrdal G. (1978). “Institutional economics”. *Journal of Economic Issues*, 12 (4), pp. 771—783.
26. Hodgson G. M. (2007), “The revival of Veblenian institutional economics”. *Journal of Economic Issues*, 41 (2), pp. 325—340.
27. Ostrom, E. (2005). *Understanding Institutional Diversity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
28. Lane C., Wood G. (2009). “Capitalist diversity and diversity within capitalism”. *Economy and Society*, 38 (4), pp. 531—551.
29. Harzing A.-W., Sorge A. M. (2003). ‘The relative impact of country of origin and universal contingencies on internationalization strategies and corporate control in multinational enterprises: Worldwide and European perspectives’. *Organization Studies*, 24 (2), pp. 187—214.
30. Романюк С. А. Децентралізація: теорія та практика застосування: монографія. Київ: НАДУ, 2018. 216 с.
31. Jackson G., Deeg R. (2008b). “Comparing capitalisms: Understanding institutional diversity and its implications for international business”. *Journal of International Business Studies*, 39, 540—561.
32. Redding G. (2005). “The Thick description and comparison of societal systems of capitalism”. *Journal of International Business Studies*, 36, 123—155.
33. Lahat L. New Institutionalism in Public Policy / A. Farazmand (ed.), Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance. Springer Nature Switzerland AG 2020. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-31816-5>
34. Lowndes V., Roberts M. (2013). Why institutions matter: the new institutionalism in political science. Macmillan international higher education. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
35. Ostrom E. (2011). Background on the institutional analysis and development framework. *Policy Stud J*, 39 (1): 7—27.
36. Immergut E. M. (1998). The theoretical core of the new institutionalism. *Polit Soc* 26 (1): 5—34.
37. Baumgartner F. R., Jones B. D. (2002). Positive and negative feedback in politics. In: Baumgartner F. R., Jones B. D. (eds). Policy dynamics. University of Chicago Press, Chicago, pp. 3—29.

38. Platteau Jean-Philippe (2000). *Institutions, Social Norms, and Economic Development*. Fundamentals of Development Economics Series. London: Routledge.
39. Geoffrey R. D. Markets, Institutions, and Transaction Costs: the Endogeneity of Governance. *Annual Conference of the Society for Institutional and Organizational Economics*, HEC-Montréal, 21—23 June 2018.
40. Governance for development: The challenges. World Development Report 2017. PP. 40—51. In: *Governance and the Law*. World Bank Group. World Development Report. 2017. 307 p.
41. Khan M. Governance and Growth: History, Ideology, and Methods of Proof. 2011. SOAS, University of London. PP. 2—27.
42. Banuri S., Keefer Ph. (2016). Pro social motivation, effort and the call to public service. *European Economic Review* 3 (C). PP. 139—164.
43. Governance and the Law. World Bank Group. World Development Report. 2017. 307 p
44. Putnam R. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. 2000. New York: Simon and Schuster.
45. Beugelsdijk S., Kostova T., Kunst V. E., Spadafora E., van Essen M. (2018b). Cultural distance and firm internationalization: A meta-analytical review and theoretical implications. *Journal of Management*, 44 (1): 89—130.
46. Khanna T., Palepu K. G., Sinha J. (2005). Strategies that fit emerging markets. *Harvard Business Review*, 83 (6): pp. 4—19.
47. Kostova T. (1999). Transnational transfer of strategic organizational practices: A contextual perspective. *Academy of Management Review*, 24 (2): pp. 308—324.
48. Kostova T., Beugelsdijk S, Scott W. R., Kunst V. E., Chua Ch., van Essen M. (2019). The construct of institutional distance through the lens of different institutional perspectives: Review, analysis, and recommendations. *Journal of International Business Studies* 51, pp. 467—497.
49. Світовий банк вирішив відтермінувати обчислення рейтингу Doing Business. 28 серпня 2020 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/08/28/7264431/> (дата звернення: 09.09.2020).

REFERENCES

1. Sabluk, P. (2011). *Instytutsiini zasady transformatsii v ahrarnii sferi: dop. na 13-kh richnykh zborakh Vseukr. konhresu vchenykh ekonomistiv-ahraryukiv. [Institutional principles of transformations in the agrarian sphere: ext. At the 13th annual meeteng of the All-Ukrainian Congress of Agricultural Economists]*. (June 20-21). Kyiv: NSC “Institute of Agrarian Economics” [in Ukrainian].
2. Lozynska, T. M. (2014). Do problemy vzhyvannia terminiv “instytut” i “instytutsiia” v konteksti instytutsionalnoho analizu [To the problem of using the terms “institute” and “institution” in the context of institutional analysis]. *Business Inform - Business Inform*, 7, 8-13 [in Ukrainian].
3. Obushna, N. I. (2016). Osoblyvosti katehorialnoho aparatu instytutsionalnoi teorii u ploshchyni derzhavnogo upravlinnia. [Features of the categorical apparatus of institutional theory in the field of public administration]. *DonSUU. MANAGER*, 1 (70), 40-48 [in Ukrainian].
4. North Douglass, C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press.
5. Williamson, Ó. (2000). The New Institutional conomics: Take Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*, (February 2000), 595-613.
6. Barzel, Y. A. (2002). *Theory of the state*. Cambridge University Press, 2002. Cambridge; Hodgson, G. M. (2006). What are institutions? *Econ Issues*, 40 (1), 10.

7. Dam, K. W. (2006). *The law growth nexus: the rule of law and economic development*. Brookings Institution Press. Washington.
8. Faundez, J. (2016). Douglass North's Theory of Institutions: Lessons for Law and Development. University of Warwick, Coventry. UK. *Hague J Rule Law*, 8, 373-419.
9. Williamson, O. (1998). The Institution of Governance. *American Economic Review*, 88(2), 75-79. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/4726247>
10. Pavan, A., Reginato, E., & Landis, C. (2017). *Institutional Governance*. Springer International Publishing AG 2018. A. Farazmand (Ed.). Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy and Governance. https://doi.org/10.1007/978-3-319-31816-5_2032-1
11. Arrow, K. J. (1974). *The Limits of Organization*. New York: Norton.
12. Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press.
13. Van Assche, K., Beunen, R. & Duineveld, M. (2015). An overview of EGT's main concepts. *Evolutionary Governance Theory : Theory and Applications*. Springer International Publishing: Switzerland. Heidelberg.
14. March, J., & Olsen, J. (1989). *Elaborating the "New Institutionalism"*. The Oxford Handbook of Political Institutions.
15. Ostrom, E., & Walker, J. (1991). *Communication in a commons: cooperation without external enforcement*. Thomas R. Palfrey (Ed.). Laboratory Research in Political Economy, Ann Arbor: University of Michigan Press.
16. Blatter, J. (2012). Forms of Political Governance: Theoretical Foundations and Ideal Types. *Working Paper Series „Glocal Governance and Democracy“*. University of Lucerne. Lucerne.
17. Hotho, J. J., & Pedersen, T. (2012). Beyond the rule of the game; Three institutional approaches and how they matter for international business. G. Wood & M. Demirbag (Eds.). *Handbook of institutional approaches to international business: 236-273*. Cheltenham: Edward Elgar.
18. Scott, W. R. (1995/2001). *Institutions and organizations*, 2nd edn. Sage. Thousand Oaks.
19. DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *Am Sociol Rev*, 48, 147-160.
20. Battilana, J., Leca, B., & Boxenbaum, E. (2009). How actors change institutions: towards a theory of institutional entrepreneurship. *Academy of Management Annals*, 3(1), 65-107.
21. Davis, G. F., & Zald, M. N. (2005). Social change, social theory, and the convergence of movements and organizations. G. F. Davis, D. McAdam, W. R. Scott, & M. N. Zald (Eds.). *Social movement and organization theory*. Cambridge University Press, New York.
22. Governance, Agile (2018). Reimagining Policy-making in the Forth Industrial Revolution. World Economic Forum. *White Paper*, January 2018, 17.
23. Hadfield, G. (2016). *Rules for a Flat World: Why Humans Invented Law and How to Reinvent It for a Complex Global Economy*. Oxford University Press.
24. Reid, M., & Yang, S. (2016). Organizational Institutionalism. Springer International Publishing Switzerland (outside the USA). Farazmand (Ed.). *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*.
25. Myrdal, G. (1978). Institutional economics. *Journal of Economic Issues*, 12(4), 771-783.
26. Hodgson, G. M. (2007). The revival of Veblenian institutional economics. *Journal of Economic Issues*, 41(2), 325-340.
27. Ostrom, E. (2005). *Understanding Institutional Diversity*. Princeton. NJ: Princeton University Press.
28. Lane, C. & Wood, G. (2009). Capitalist diversity and diversity within capitalism. *Economy and Society*, 38(4), 531-551.
29. Harzing, A.-W. & Sorge, A. M. (2003). The relative impact of country of origin and universal contingencies on internationalization strategies and corporate control in multi-

- nationalenterprises: Worldwide and European perspectives. *Organization Studies*, 24(2), 187-214.
30. Romaniuk, S. A. (2018). *Detsentralizatsiia: teoriia ta praktyka zastosuvannia [Decentralization: theory and practice of application]*. Kyiv: NAPA [in Ukrainian].
 31. Jackson, G. & Deeg, R. (2008b). Comparing capitalisms: Understanding institutional diversity and its implications for international business. *Journal of International Business Studies*, 39, 540-561.
 32. Redding, G. (2005). The Thick description and comparison of societal systems of capitalism. *Journal of International Business Studies*, 36, 123-155.
 33. Lahat, L. (2020). New Institutionalism in Public Policy. *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*. A. Farazmand (Ed.). Springer Nature Switzerland AG 2020. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-31816-5>
 34. Lowndes, V., & Roberts, M. (2013). *Why institutions matter: the new institutionalism in political science*. Macmillan international higher education. Palgrave Macmillan. Basingstoke.
 35. Ostrom, E. (2011). Background on the institutional analysis and development framework. *Policy Stud, J* 39(1), 7-27.
 36. Immergut, E. M. (1998). The theoretical core of the new institutionalism. *Polit Soc*, 26(1), 5-34.
 37. Baumgartner, F. R., & Jones, B. D. (2002). Positive and negative feedback in politics. *Policy dynamics*. University of Chicago Press. F. R. Baumgartner, B. D. Jones (Eds). Chicago.
 38. Platteau, Jean-Philippe (2000). *Institutions, Social Norms, and Economic Development. Fundamentals of Development Economics Series*. London: Routledge.
 39. Geoffrey, R. D. (2018). Markets, Institutions, and Transaction Costs: the Endogeneity of Governance. *Annual Conference of the Society for Institutional and Organizational Economics*. HEC-Montréal.
 40. Governance for development: The challenges. World Development Report 2017 (2017). In: Governance and the Law. *World Development Report. 2017*. World Bank Group.
 41. Khan, M. (2011). *Governance and Growth: History, Ideology, and Methods of Proof*. SOAS. University of London.
 42. Banuri, S., & Keefer, Ph. (2016). Pro social motivation, effort and the call to public service. *European Economic Review*, 3 (C), 139-164.
 43. *Governance and the Law. World Development Report (2017)*. World Bank Group.
 44. Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
 45. Beugelsdijk, S., Kostova, T., Kunst, V. E., Spadafora, E., & van Essen, M. (2018b). Cultural distance and firm internationalization: A meta-analytical review and theoretical implications. *Journal of Management*, 44(1), 89-130.
 46. Khanna, T., Palepu, K. G., & Sinha, J. (2005). Strategies that fit emerging markets. *Harvard Business Review*, 83(6), 4-19.
 47. Kostova, T. (1999). Transnational transfer of strategic organizational practices: A contextual perspective. *Academy of Management Review*, 24(2), 308-324.
 48. Kostova, T., Beugelsdijk, S., Scott, W. R., Kunst, V. E., Chua, Ch., & van Essen, M. (2019). The construct of institutional distance through the lens of different institutional perspectives: Review, analysis, and recommendations. *Journal of International Business Studies*, 51, 467-497.
 49. Svitovyi bank vyrishyv vidterminuvaty obchyslennia reitynhu Doing Business [The World Bank has decided to postpone the calculation of the Doing Business rating] (2020). www.pravda.com.ua Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2020/08/28/7264431/>

Стаття надійшла до редакції журналу 14.09.2020.

S. A. Romaniuk, Dr. Sc. (Economics),
Director of High School of Public Administration
Head of Department of Public administration
National Academy of Public Administration Under the President of Ukraine
03057, Ukraine, Kyiv, Anton Tsedika str., 20
E-mail: rosand@i.ua
ORCID: 0000-0003-1219-1513

SOCIAL POLICY: ISSUES OF THE MODERN
CONCEPTUALIZATION OF INSTITUTIONALISM

The article is devoted to the systematization of modern theoretical views on the role of institutions in social development. The relevance of the topic is determined by the need for a thorough analysis of modern views on the role and place of institutions in social development in the conceptualization of different approaches to the development of institutional theory. The novelty of the work lies in the substantiation of the directions of use in domestic science and practice of modern approaches to institutionalism in general and various institutions in particular in order to improve the economic and social development of the country, its regions and communities. The purpose of the article is to summarize the main latest theoretical views on institutional theory and the practical use of its components in the formation of state development policy in various spheres of public life. In the process of preparing the article, such basic research methods as systematic and multidisciplinary, as well as comparative analysis were used, the joint application of which allowed to fully explore and generalize the multifaceted and complex nature of the components of institutional theory and its use. Scientific approaches to key components of institutional theory are considered. The main characteristics of the concept of institutions as a common phenomenon in the social, political and economic spheres are highlighted. Emphasis is placed on the coordinating role of institutions, the importance of studying the impact on public policy-making of both formal and informal institutions. The approach to the analysis of institutions from the point of view of rational and sociological behavioral models is systematized. Various scientific interpretations of institutional theory on an interdisciplinary basis — from the point of view of organizational institutionalism, institutional economics and comparative institutionalism — are characterized and analyzed. The author identified provisions of these theoretical approaches, which seem relevant and are of greatest interest to scientists, politicians, practitioners in the framework of institutional analysis. In particular, the importance of socially responsible investment in the development of person, separate territory, country as a whole, as interconnected and interdependent processes that characterize the development of self-regulation of the business environment as a form of informal institutions. It is found that from the point of view of formation and implementation of public policy by authorities of different territorial levels, it is important to use the ideas of comparative institutionalism, in particular on the mutual conditionality and interdependence of institutions in different spheres of public life. The generalization of research on the implementation by countries of various institutional forms for the improvement of development policy is out, on the basis of which the importance of complementarity of institutions, dialectically interconnected, is determined. In this context, the key functions of institutions that are critical for the formation and implementation of development policy are described. The introduction of such an approach to evaluating the effectiveness of institutions as “institutional distance” is analyzed.

Keywords: institutions, institutionalism, institutional theory, institutional forms.

Cite: Kraievska, H. O. (2020). Self-Organization of the Population in the context of Development of Social Capital of Ukraine. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 143-159. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.143>



<https://doi.org/10.15407/dse2020.04.143>

УДК 316.35 (477)

JEL CLASSIFICATION: J 18

Г. О. КРАЄВСЬКА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kraevskah@gmail.com

ORCID 0000-0002-0239-8855

САМООРГАНІЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ УКРАЇНИ

У статті розглянуто сучасні особливості самоорганізації населення в Україні з позиції накопичення соціального капіталу. Метою статті є виявлення особливостей впливу самоорганізації на розвиток соціального капіталу з урахуванням напрямів сучасних трансформаційних змін в українському суспільстві. Методи дослідження: використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу для збору, обробки і систематизації результатів наукових досліджень; абстрактно-логічний — для встановлення взаємозв'язку понять самоорганізація та соціальний капітал; статистичний — для збору та систематизації даних; метод порівнянь — для виявлення відповідності обсягів динаміки різних форм самоорганізації потребам суспільства; індукції та дедуції — для обґрунтування передумов зміцнення соціального капіталу через самоорганізацію. Узагальнено основні теоретичні підходи до взаємозв'язку понять соціальний капітал та самоорганізація населення. На основі узагальнень розроблено схему впливу самоорганізації на накопичення соціального капіталу, що відображає способи накопичення соціального капіталу та детермінанти самоорганізації. Встановлено взаємозв'язок понять самоорганізації населення та його соціального капіталу, реалізованого через норми взаємодії, характер цінностей та структури громадянської залученості. Доведено, що наявність достатнього рівня соціального капіталу, що має прояви в довірі, солідарності, ідентичності та відповідальності, є однією з основних детермінант самоорганізації. Виокремлено рівні самоорганізації населення з визначенням особливостей впливу соціального капіталу на кожен із них. Оцінено вплив сучасних базових структурних трансформацій в суспільстві на самоорганізацію населення в контексті накопичення соціального капіталу. Здійснено класифікації форм самоорганізації за основою об'єднання (виробничі та споживчі інтереси, цінності, територія проживання, обсяг та швидкість загроз). Проаналізовано динаміку основних форм самоорганізації населення та встановлено, що вона відображає трансформації в суспільстві, які відбуваються під впливом реформ, але її обсяги не відповідають потребам у громадській активності.

ті населення та є не результатом наявності достатнього рівня соціального капіталу, а, скоріше, реакцією на сучасні виклики в суспільстві. Обґрунтовано передумови зміцнення соціального капіталу через самоорганізацію: виявлення та підтримка ініціативних груп населення, формування системи зворотного зв'язку влади з громадськістю, професіоналізація та розширення суб'єктів соціального діалогу, забезпечення від формалізації та створення прозорих умов для діяльності різних форм самоорганізації населення, підвищення кваліфікації державних службовців через формування компетентностей взаємодії з громадськістю.

Ключові слова: соціальний капітал, самоорганізація, соціальні норми, громадянське суспільство, трансформація суспільства.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. В сучасних умовах розвитку українського суспільства, перед яким стоять виклики національної безпеки, зміни характеру адміністративно-територіального управління, що існують на тлі майнового розшарування та бідності більшості українського населення, актуалізується роль соціального капіталу як чинника формування неконфліктних відносин у суспільстві на засадах довіри та партнерства. Трансформація суспільно-економічних відносин в умовах недовіри до інститутів влади та зневіри у власних силах обумовлює зростання соціальної напруги та блокування потужних ресурсів суспільного розвитку, необхідних для економічного зростання, підвищення рівня життя населення та справедливого розподілу національного доходу за результатами суспільно корисної праці. За таких обставин актуалізується необхідність дослідження інструментів розвитку соціального капіталу, де одним із головних є самоорганізація населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку та інструментам формування соціального капіталу приділено достатньо уваги в працях зарубіжних науковців У. Бейкера (W. Baker), П. Бурд'є (P. Bourdieu), М. Вулкока (M. Vulcok), Д. Джекобса (D. Jacobs), К. Джонса (K. Jones), М. Еверета (M. Everett), Д. Коулмена (D. Coleman), А. Лайта (A. Light), Г. Лаурі (G. Laurie), Р. Патнама (R. Patnam), М. Пелдема (M. Peldem), В. Радаєва (V. Radaev), Х. Флепа (H. Flep), Ф. Фукуяма (F. Fukuyama), Л. Ханіфана (L. Hanifan). Вітчизняні вчені В. Геєць (V. Geets), М. Горожанкіна (M. Gorozhankina), О. Грішнова (O. Grishnova), М. Диба (M. Dyba), Т. Заяць (T. Zayats), А. Колодій (A. Kolodiy), А. Колот (A. Kolot), В. Куценко (V. Kutsenko), М. Лисечко (M. Lysechko), Е. Лібанова (E. Libanova), В. Савчук (V. Savchuk) та багато інших також займалися різними аспектами дослідження соціального капіталу. Проблематиці впливу самоорганізації на соціальний капітал приділено значно менше уваги. Зокрема, В. Степаненко (V. Stepanenko) аналізував вплив соціального капіталу на розвиток громадянського суспільства [1]. Е. Гугнін (E. Gugnin) та В. Чепак (V. Chepak) визначають соціальний капітал як ресурс для об'єднання громадян на основі одночасного задоволення індивідуальних, групових та суспільних інтересів [2]. А. Бова (A. Bova)

охарактеризував вплив зменшення соціального капіталу на різні рівні самоорганізації та встановив, що із зниженням соціального капіталу держава зростає активність населення на рівні сім'ї [3].

Незважаючи на інтерес дослідників до проблематики соціального капіталу, огляд наукових праць засвідчив недостатній рівень розробки теоретичних аспектів розвитку соціального капіталу, насамперед під впливом різних форм соціальної активності.

Метою статті є виявлення особливостей впливу самоорганізації на розвиток соціального капіталу з урахуванням напрямів сучасних трансформаційних змін в українському суспільстві.

Новизна статті полягає в поглибленні уявлень про вплив самоорганізації населення на соціальний капітал на основі оцінки динаміки її форм в умовах трансформації суспільства. Обґрунтовано передумови, необхідні для зміцнення потенціалу соціального капіталу.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу для збору, обробки і систематизації результатів наукових досліджень; абстрактно-логічний — для встановлення взаємозв'язку понять самоорганізація та соціальний капітал; статистичний — для збору та систематизації даних; метод порівнянь — для виявлення відповідності обсягів динаміки різних форм самоорганізації потребам суспільства; індукції та дедукції — для обґрунтування передумов зміцнення соціального капіталу через самоорганізацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Самоорганізація — це здатність системи самостійно підтримувати чи вдосконалювати рівень своєї організації під час зміни зовнішніх або внутрішніх умов її існування; діяльність з урахуванням минулого досвіду, спрямована на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування або розвитку [4, с. 596]. Крім того, самоорганізація розглядається не тільки як можливість підтримувати певний організаційний рівень, а й як здатність соціальної системи до спонтанного самоутворення [5].

Природу самоорганізації обґрунтовує низка теорій, серед яких: синергетика, теорії самореферентних систем [6] та автопоезису. Остання базується на теоретичних здобутках біології, адаптованих до соціальних систем. Ці теорії пояснюють принципи, стан середовища, необхідні умови виникнення та існування самоорганізації. Самоорганізацію як суспільне явище, тобто таке, яке відбувається в процесі взаємодії осіб, орієнтованих на реалізацію потреб, аналізують із різних позицій. Так, О. Конт природу самоорганізації пояснював через принцип консенсусу, згідно з яким усі елементи суспільства пов'язані між собою і утворюють єдине ціле. Тому зміни, що відбуваються з однією зі структурних складових суспільства (окрема людина, спільноти, громада, асоціація), розповсюджуються на все суспільство. За О. Контом, зростання солідарності між складовими соціальної системи

обумовлює утворення «колективного організму», а значення його елементів виникає лише тому, що вони є його складовими. З точки зору Е. Дюркгейма, самоорганізація — це результат синтезу спільних зусиль людей, котрі співпрацюють між собою та забезпечують гармонію всередині суспільства та із зовнішнім світом, утворюють нову реальність зі своїми властивостями. Г. Спенсер розглядав самоорганізацію як результат росту суспільства, ототожнюючи його із живим організмом, де будова та упорядкованість необхідна для його власного росту. Такою будовою (за Г. Спенсером) у соціальному організмі є соціальний порядок, зміна або перебудова котрого необхідна для подальшого розвитку. А збереження попередніх структур за певних умов є обмеженням для росту, тому їх руйнування корисне для суспільства.

Зв'язок індивідуального та групового в самоорганізації проявляється у використанні потенціалу особистості. Зокрема, це вольові характеристики (самоконтролю, самоуправління, самовиховання, самонавчання), характеристики активності (ініціативність, амбітність, наполегливість), емоційний інтелект, фінансові ресурси, що більше сприяють груповій самоорганізації за наявності інших, ніж їх відсутність. Цей потенціал може бути вродженим або розвиненим. Він є внутрішнім активом, який у взаємодії із зовнішніми стимулами є ресурсом для групової самоорганізації.

Недостатньо дослідженим є взаємозв'язок понять самоорганізація та соціальний капітал, їх співвідношення та взаємовплив. З'ясування цих питань дасть змогу краще зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки у розвитку соціального капіталу суспільства. Дослідники по-різному співвідносять поняття соціальний капітал та самоорганізація. Здебільшого капітал розглядають як мобілізаційний або нормотворчий ресурс для самоорганізації. Зокрема, Р. Патнам акцентує увагу на особливій ролі соціального капіталу у добровільному співробітництві як рушійній силі самоорганізації населення та стверджує, що воно досягає достатнього рівня там, де накопичений значний соціальний капітал у вигляді норм взаємодії та структур громадянської залученості [7] — на протиположності вимушеному співробітництву, яке виникає за умови наявності зовнішніх загроз, стрімких негативних подій або критичних ситуацій та не обов'язково потребує наявності соціального капіталу. Ф. Фукуяма визначає соціальний капітал як норми і цінності, завдяки яким уможливаються колективні дії у групах як такі, що сприяють їх об'єднанню [8, с. 577]. На думку М. Пелдема, соціальний капітал є клеєм, що мобілізує додаткові ресурси суспільства. Інший науковець, Л. Поліщук, розглядає соціальний капітал як ресурс для самоорганізації та стверджує, що нестача соціального капіталу обумовлює зростання витрат через неспроможність людей самоорганізовуватись для вирішення проблем [9]. Окремі дослідники визначають самоорганізацію та кооперацію як форми конвертації соціального капіталу



Рис. 1. Вплив самоорганізації на накопичення соціального капіталу
Джерело: розроблено автором.

[10, с. 121]. До потенціалу самоорганізації нерідко відносять довіру як складову соціального капіталу, а також солідарність, ідентичність та ініціативність [11]. Існує також точка зору, що різні форми самоорганізації є джерелами соціального капіталу [12, с. 71].

Ми погоджуємось із Дж. Коулменом, що визначає групову взаємодію як складову механізму формування соціального капіталу [13, с. 127]. З іншого боку, соціальний капітал її полегшує та стимулює. Виходячи з цього, самоорганізація може розглядатись як один з інструментів соціального капіталу через створення практики інклюзивності, в результаті чого виникають певні соціальні норми та цінності. Зокрема, корпоративні норми як різновид соціальних закріплюються у статутах громадських організацій. Норми звичаїв як правила поведінки, що багаторазово повторюються та виконуються за звичкою, формуються також у практиці відповідальної поведінки за місцем проживання та у сфері професійної діяльності. Крім вироблення соціальних норм, самоорганізація сприяє зростанню довіри, контактів та зміцненню взаємозв'язків (рис. 1).

Основою самоорганізації є спільні цілі, потреби, інтереси та ресурси, які стають доступними внаслідок об'єднання зусиль. Вона тісно пов'язана із соціальною ідентичністю, що сприяє солідарності, тобто підтримці та допомозі на основі єдності поглядів, цілей, стандартів. Звичайно, самоорганізація може виникати й без цих атрибутів, поява її може бути обумовлена ситуативною спільністю інтересів, підкріпленою доступними ресурсами: грантами, дотаціями, фінансовою допомогою з боку меценатів.

Розвиток самоорганізації населення можуть спричинити масштабні виклики в країні (суспільно-політичні, екологічні, соціально-економічні, воєнно-політичні) на тлі неспроможності держави успішно виконувати окремі функції. Саме так виник волонтерський рух в Україні, що був реакцією суспільства на збройний конфлікт на Сході країни на тлі слабкої оборонної функції держави. Накопичення соціальної напруги, яка виливається в акції протесту та громадської непокори з часом може надати нових поштовхів для розвитку самоорганізації населення.

На індивідуальному рівні самоорганізація сприяє розвиткові особистості, спрямованому на задоволення постійно виникаючих потреб та досягнення певного місця в суспільстві шляхом реалізації активного плану дій, а досягається — через самовиховання, самонавчання та самоконтроль. Носіями соціальної самоорганізації є люди з підвищеною соціальною відповідальністю [14, с. 248]. Саме на цьому рівні за рахунок самоорганізації здійснюється сприйняття та засвоєння соціальних норм, що мають пріоритетне значення для розвитку соціального капіталу.

Групова самоорганізація виникає за умови, коли очікувана особою цінність у групі може перевищувати цінність, отриману самотійно, з урахуванням зусиль, затрачених на взаємодію (компроміси та поступки). Фактично якість самоорганізації на індивідуальному рівні впливає на її якість і масштаб взаємодії на груповому. На національному рівні самоорганізація є базою для розвитку громадянського суспільства. Воно виконує упереджувальну функцію, яка спрацьовує в умовах накопичення соціальної напруги, висуваючи вимоги до влади щодо вирішення соціальних проблем. Таким чином, політика держави, орієнтована на створення умов для розвитку громадянського суспільства, його стимулювання та підтримку, трансформується в спосіб реалізації домовленості та узгодження спільних дій, спрямованих на захист соціальних інтересів. Цей тип політики легітимізує владу й забезпечує еволюційний, а не революційний розвиток країни, цим само зменшуючи соціальні та безпекові ризики. Усвідомлення того, що індивідуальні інтереси можна реалізувати тільки за умов неконфліктності суспільним, прискорює процеси формування соціального капіталу. Тому самоорганізація населення розвивається за умов достатньої концентрації соціального капіталу в суспільстві. Соціальний капітал сприяє функціональній рівновазі у взаємодії активної громадськості та держави.

На сучасну самоорганізацію населення впливають базові структурні трансформації в суспільстві, насамперед, послаблення вертикальної і посилення його горизонтальної структури в аспекті розвитку соціальних мереж. З одного боку, соціальні мережі технічно сприяють об'єднанню людей навколо певної проблеми, дають змогу великій кількості осіб за короткий проміжок часу самоорганізуватись і вийти на акції підтримки чи протесту певних дій влади. Швидкість організації, масовість охоплення — це ті переваги, які дає інформаційна відкритість суспільства. З іншого боку, інформатизація суспільства збільшила кількість дезінформації, що дезорієнтує особистість, робить її вразливою до маніпуляцій та вимагає додаткових компетенцій критичного мислення, оцінки достовірності, здатності її пошуку тощо. Крім того, ідеї самоорганізації нерідко зміщуються в площину намірів досягти популярності шляхом звинувачень опонентів та неконструктивної критики. Навряд це сприяє ефективному вирішенню соціальних проблем. Крім того, українське суспільство стикається із складною дилемою, яка проявляється, з одного боку, в стандартизації гуманітарних сфер життя на індивідуальному рівні, а з іншого — у порушенні принципів рівності, що загострює почуття збереження соціальної справедливості [15, с. 40].

Зазвичай самоорганізація населення активізується навколо вирішення соціально значущої проблеми, яка може об'єднувати широке коло громадян за такими критеріями:

- за територіальною ознакою, наприклад, місцем проживання з утворенням різних органів самоорганізації населення (ОСН, ОСББ);
- за швидкістю та масштабом, зокрема, в умовах стихійного лиха чи екологічної катастрофи (неформальна волонтерська діяльність громадян);
- виробничі та споживчі інтереси (кооперативи, спілки споживчих товариств, акціонерні товариства тощо);
- цінності (благодійні, релігійні організації, політичні партії).

Під впливом трансформаційних змін у суспільстві змінюється й структура основних форм самоорганізації населення. За 2015—2019 рр. відбувся найбільший приріст громадських і благодійних організацій — як реакція на запит суспільства. На 12,1 % зросла кількість органів самоорганізації населення (ОСН), що є очікуваною у зв'язку із реалізацією адміністративно-територіальної реформи (рис. 2). В абсолютному вимірі у 2019 р. ОСН налічувалось 1572, кількість різних типів населених пунктів (міст, селищ міського типу, сіл) становила 29720, а об'єднаних територіальних громад — 823 одиниці. Враховуючи, що ОСН — представницький орган населеного пункту або його частини, то співставлення абсолютних показників наявних адміністративно-територіальних одиниць та ОСН свідчить про невисоку громадську активність на місцевому рівні.

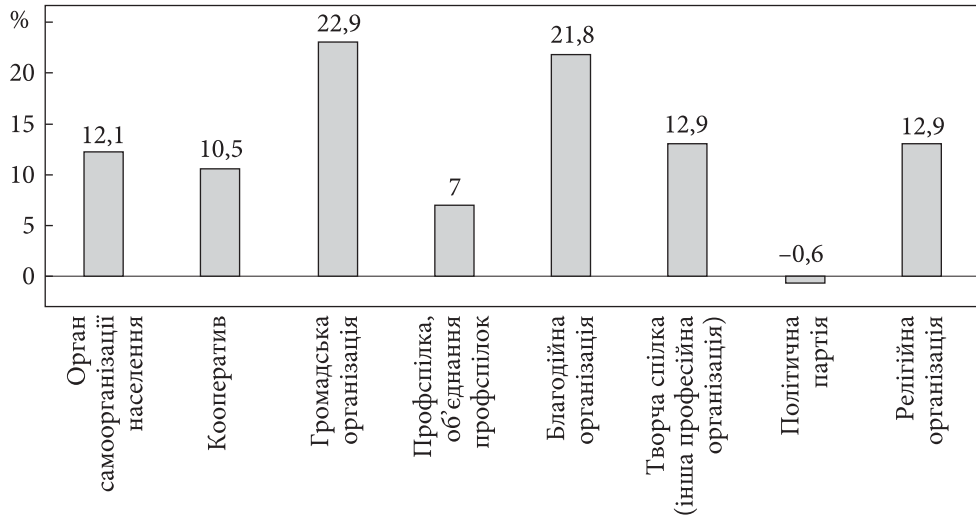


Рис. 2. Динаміка основних форм самоорганізації населення, 2015—2019 рр., %
Джерело: розраховано за: [16].

Питання накопичення соціального капіталу на рівні територіальних громад є стратегічним завданням в умовах децентралізації. З цією метою слід удосконалити нормативно-правове середовище, яке сприятиме зміцненню комунікації між місцевою владою та жителями. Зокрема, унормувати питання обов'язковості створення статутів територіальної громади, уніфікацію їх структури, визначення форм і способів взаємодії між жителями громади та місцевою владою, їх черговість та періодичність; ввести міжнародні стандарти державного управління та визначити наслідки за невиконання процедур і стандартів. Важливим є поширення практики співфінансування проектів місцевого розвитку.

Необхідно зазначити, що кількість кооперативів за досліджуваний період зросла на 10,5 %, а це не відповідає реальним потребам агропромислового комплексу, де кооперування є одним із механізмів стабілізації економічного розвитку сільських територій. Однак із 27524 кооперативів у 2019 р. сільськогосподарських обслуговуючих було лише 1286, з них діючих — 735, що становило лише 2,7 % від усіх кооперативів в країні. В умовах обмежених кредитних ресурсів важливим є створення програм та забезпечення заходів підтримки кооперативного руху, де вагомою частиною є сприяння комунікації щодо інформації про наявні ресурси, доступні для кооперації, а також поля комунікації та довіри до держави.

Рівень громадської участі та кількість громадських асоціацій є індикаторами вимірювання соціального капіталу фахівцями Світового банку. Так, кількість громадських організацій в Україні зросла за 2015—2019 рр. на 22,9 %, що пов'язано із розширенням кола громадян, які потребують

представництва і захисту своїх інтересів. Різні форми самоорганізації населення розвиваються в країні не завдяки високому соціальному капіталу, а здебільшого як реакція на існуючі в суспільстві виклики та загрози. Це підтверджує проведене в 2019 р. соціологічне опитування, за результатами якого лише 7,5 % респондентів зазначили, що залучені до активної громадянської діяльності, а 90 % громадян — що не належать до жодної з організацій, об'єднань чи партій [17].

Важливою категорією громадян, які потребують представництва своїх інтересів, є внутрішньо переміщені особи (ВПО). За даними Міністерства соціальної політики України, станом на липень 2020 р. на облік взято 1448761 переселенець із тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. На жаль, відсутня статистика кількості громадських організацій, орієнтованих на вирішення проблем ВПО, але однозначно можна стверджувати про зростання кількості громадянських організацій в Україні після 2014 р., в тому числі, пов'язане з активізацією самоорганізації населення у допомозі ВПО та індивідуальною активністю у вирішенні проблем громадян у цьому статусі.

До громадських організацій, що опікуються питаннями ВПО, належать: ГО «Громадська ініціатива», «Крим SOS», «Донбас SOS», Громадський холдинг «Група впливу», Об'єднання переселенців «Спільна справа», «Центр зайнятості вільних людей», «Агенція демократичного розвитку Донбасу»; благодійні фонди «Право на захист», «Горіння», «СВОЇ», міжнародний благодійний фонд «*Caritas Ukraine*» та інші. В процесі функціонування в громадських об'єднаннях відбувається інтеграція і виникають мережеві організації. Зокрема, «Ресурсний центр допомоги вимушеним переселенцям», який є проектом громадських ініціатив, що займаються допомогою ВПО та Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, або ГО «Запорізька мережа організацій ВПО».

Слід розрізняти самоорганізацію, спрямовану на вирішення проблем ВПО, і власне самоорганізацію ВПО. Перша охоплює значно ширше коло осіб та інституцій (волонтери, правозахисні організації, члени приймаючої громади тощо). Друга — власне внутрішньо переміщених осіб і має свою специфіку. Ця категорія громадян є соціально вразливою, вона зазнала раптової бідності, втратила соціальні зв'язки, статус і тому має відносно менші ресурси для самоорганізації. З іншого боку, стресова ситуація, необхідність вирішувати базові потреби життєдіяльності в заробітку, житлі, відстоюванні своїх прав є стимулом до самоорганізації. Ще одна особливість — вплив зовнішніх стимулів у вигляді міжнародних інституцій, які активно співпрацюють у підтримці ВПО в Україні. Експерти зазначають, що 56 % громадських організацій, що опікуються ВПО, фінансуються західними донорами і тільки 16 % за рахунок внутрішніх джерел [18, с. 8].

Вектор самоорганізації ВПО спрямований на адаптацію та інтеграцію. Проблеми виникають в умовах, коли ВПО з раптово зруйнованими компонентами соціального капіталу (соціальні контакти та взаємини) починають взаємодіяти з групами, де слабкі інші компоненти соціального капіталу: соціальні цінності та норми. У випадку, коли громадяни, що постійно проживають на території, приймають внутрішньо переміщених громадян і мають міцні структури соціального капіталу, проблеми соціальної напруги та відторгнення не виникають. Тому розвиток соціального капіталу набуває стратегічного значення в умовах загроз національній безпеці та тих соціально-економічних викликах, які їх супроводжують. Соціальна самоорганізація має великий ресурсний потенціал соціальних перетворень, в тому числі, й для відновлення Донбасу [19, с. 144].

На самоорганізацію можна впливати опосередковано через середовище, де вона відбувається, та її соціальні атрактори. Зокрема, в зарубіжних країнах має місце державна фінансова підтримка неприбутковим організаціям і опосередковано стимулюється виникнення та зміцнення самоорганізаційних структур. Так, в англосаксонській моделі підтримки недержавних організацій частка фінансування державою складає близько третини, приватна донорська та членська підтримка коливається в межах 10—50 %, а також стимулюється державою через податкові пільги. В скандинавській моделі державна фінансова підтримка недержавних організацій складає близько 20 %, в континентальній моделі (ЄС) держава бере на себе близько половини видатків, пов'язаних лише з безпосередньою діяльністю громадських організацій [20]. Фінансування здійснюється в різних формах. Зокрема, у Великій Британії благодійні організації фінансуються через державні гранти та кошти за виконання муніципальних і державних контрактів. У європейських країнах поширена практика делегування державою повноважень неприбуткового сектору вирішувати певні соціальні проблеми (бездомність, ВІЛ тощо) з їх подальшою фінансовою підтримкою.

В Україні ж питома вага фінансування громадських організацій з державного та місцевих бюджетів становила у 2018 р. лише 7,7 % (рис. 3) і коливалася від 1,4 % в Донецькій до 27,1 % в Житомирській областях. Для України властива висока регіональна асиметрія бюджетного фінансування громадських організацій. Так 93,6 % фінансування з державного бюджету та 54,4 % фінансування з місцевого бюджету припадає на м. Київ. Важливим джерелом фінансування громадських організацій в Україні є нерезиденти. В Закарпатській області вони фінансують громадські організації на 84,4 %, в Дніпропетровській на 60,9 %. В Одеській, Сумській, Харківській та Чернівецькій областях питома вага фінансування коливається в межах 43,5—49,9 %, тоді як в Україні загалом цей показник становив 34,1 %.

Розуміння потреб суспільного розвитку та ролі громадянського суспільства як найвищого рівня самоорганізації після подій 2014 р. зросло.

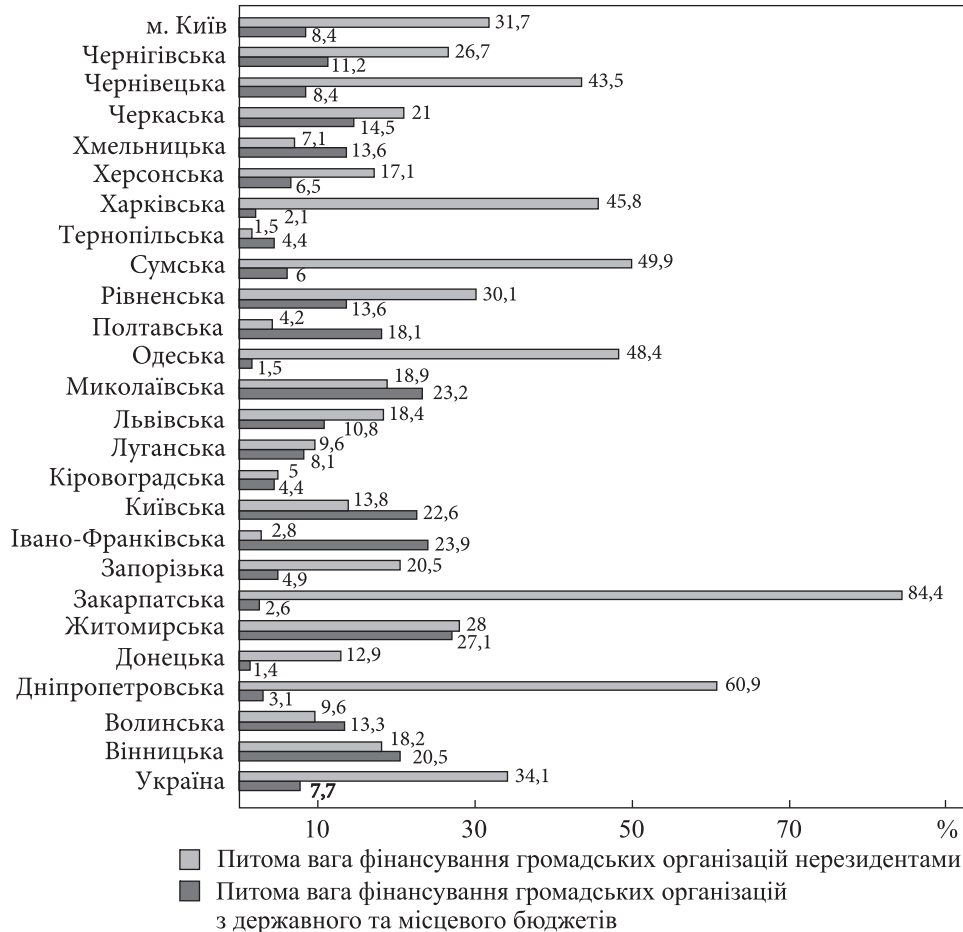


Рис. 3. Фінансування громадських організацій в Україні за окремими джерелами, 2018 р. Джерело: розраховано за [22].

Підтвердженням цього стала розробка та впровадження Національної стратегії розвитку громадянського суспільства на 2016—2020 рр. [21]. Стратегія містить чотири пріоритетних напрями: інституційний розвиток, посилення ролі органів громадської самоорганізації у соціально-економічному розвитку країни, міжсекторальна співпраця, демократія участі та громадянське суспільство. Всі ці напрями орієнтовані на зміцнення соціального капіталу через посилення соціальних зв'язків, комунікації та взаємодії.

Для реалізації стратегії на системних засадах передбачено створення Національного фонду сприяння розвитку громадянського суспільства та розробку обласних програм реалізації стратегії, що дасть змогу забезпечити системне фінансування державної підтримки. За перший рік реалізації стратегії лише в 12 областях країни ухвалено відповідні програми. Звіти

виконання Національної стратегії розвитку громадянського суспільства на 2016—2020 рр. свідчать про такі досягнення: спрощення процедури реєстрації статутів територіальних громад, популяризація соціального підприємництва та правопросвітницька робота. Ці результати є важливими, але без структурування, широкої охоплюваності та системності в реалізації запланованих заходів ефективність впровадження стратегії значно знижується.

Відсутність ефективних реформ у країні або нездатність їх швидкого впровадження на тлі низького рівня самоорганізації населення обумовлюють появу зневіри в суспільстві, яка посилюється із черговим розчаруванням від завищених очікувань. Такий нестабільний стан суспільства може позитивно вплинути на рівень самоорганізації лише у випадку, якщо від завищених очікувань через розчарування прийде прагматизм і реалізм. Важливо, які саме стратегії розвитку обирають громадяни за таких умов. Зокрема, зневіра, бідність на тлі отримання безвізу посилює міграційні настрої частини суспільства та лише збільшує міграційні потоки. Активні, ініціативні та здатні до ризику люди, наявність яких для розвитку самоорганізації на батьківщині є важливою, нерідко від'їжджають за її межі. В умовах нестабільності та непрогнозованості вони починають «жити одним днем», ставлячи індивідуальні інтереси понад усе. Це деформує основу соціального капіталу через поширення блату, корупції та тінізації економіки.

Деформації соціального капіталу сприяють деструктивній самоорганізації, виникає, наприклад, організована злочинність, а це обумовлює криміналізацію суспільства, накопичення негативного соціального капіталу, посилення соціально-економічної нерівності та соціальної напруги. Розгортання на цьому підґрунті масових акцій протесту нерідко є об'єднанням без чітко визначених цілей, без бачення альтернативного варіанта розвитку ситуації. Як наслідок, такими соціальними рухами легко маніпулювати, в тому числі, і владним структурам. Протидіяти таким негативним наслідкам може лише розвиток громадянського суспільства на основі балансу інтересів, що зменшує соціальну напругу, покращує взаємодію народу та влади.

Самоорганізація є дієвим засобом боротьби з корупцією, злочинністю та іншими негативними соціальними проявами [23, с. 14]. Ініціюючі впливи державних структур на розвиток громадянського суспільства є важливими заходами для становлення демократичності українського суспільства. Інструментами розвитку самоорганізації є виховання громадянської позиції, створення системи ефективної комунікації населення з органами влади (громадські приймальні, слухання тощо). Важливого значення набуває виявлення лідерів та стимулювання лідерства шляхом створення соціальних ліфтів і сприяння створенню нових каналів комунікації або соціального діалогу між суб'єктами взаємодії.

Передумовами зміцнення соціального капіталу через самоорганізацію є:

- Програмна підтримка в розрізі адміністративно-територіальних одиниць ініціативних груп, лідерів, ідей та проектів громадськості.
- Залучення громадських активістів до органів місцевого самоврядування, а громадських організацій — до вирішення соціально-економічних проблем на певній території.
- Проведення соціологічних досліджень, моніторингів суспільної думки та корекція роботи владних структур з їх врахуванням.
- Запровадження соціальних практик у територіальних громадах, орієнтованих на спільні планування, прийняття рішень, розподіл ресурсів та власне практичні дії.
- Інституціоналізація розвитку громад шляхом створення ресурсних центрів як складових відповідних органів місцевого самоврядування, діяльність котрих має спрямовуватись на реалізацію технологій активізації і залучення громадян до розвитку територіальної громади.
- Підвищення кваліфікації чиновників із активізацією формування компетенцій взаємодії з громадськістю, введення міжнародних стандартів управління.

Висновки. Самоорганізація є одним із механізмів розвитку соціального капіталу через створення практик інклюзивності, в результаті яких виникають певні соціальні цінності, норми, розширюється коло контактів, зміцнюються взаємозв'язки та довіра. На сучасну самоорганізацію впливають базові структурні трансформації в суспільстві: послаблення вертикальної і посилення горизонтальної структури, зростання інформатизації суспільства та його атомізація. Виникнення самоорганізації може бути обумовлене соціальною напругою, що є наслідком низького рівня соціального капіталу. Водночас відбувається процес накопичення соціального капіталу, який сприяє функціональній рівновазі у взаємодії активної громадськості та держави. На жаль, динаміка розвитку більшості форм самоорганізації населення в Україні свідчить, що це здебільшого певна реакція на виклики, пов'язані зі збройним конфліктом у країні чи адаптацією до прийнятого курсу реформ, а не результат зміцнення соціального капіталу. Тому саме розвиток соціального капіталу набуває стратегічного значення в умовах загроз національній безпеці та соціально-економічних викликах, які її супроводжують.

На державному та місцевому рівнях необхідно сприяти поширенню прогресивних практик самоорганізації населення за місцем проживання та у професійній сфері з концентрацією ресурсів і зусиль на локальних рівнях, що дасть змогу зменшити такі прояви деструктивного соціального капіталу, як корупція, блат та тіньову економічну діяльність.

Головні напрями стимулювання розвитку соціального капіталу через самоорганізацію населення можуть охопити: зміну підходів до підготовки, підвищення кваліфікації управлінців та зростання ефективності діяльнос-

ті державних структур, стимулювання лідерства громадян на місцевому рівні, а також інвестування у створення простих та прозорих умов для громадської активності на усіх рівнях управління. Перспективами подальшої наукової роботи в цьому напрямі є дослідження впливу різних рівнів та специфіки (територіальної, соціально-демографічної) самоорганізації на розвиток соціального капіталу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методичні аспекти дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 2. С. 24—41.
2. Гутнін Е. Феномен соціального капіталу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 49—56.
3. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження. *Економічний часопис* — XXI. 2003. № 5. С. 46—50.
4. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. К.: УРЕ, 1986. 596 с.
5. Карпичев В. С. Организация и самоорганизация социальных систем: словарь. М.: Издательство РАГС, 2001. 125 с.
6. Луман Н. Теория общества (вариант San Foca '89) / Сборник / Пер. с нем., англ.; вступ. статья, сост. и общая ред. А. Ф. Филиппова. М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1999. С. 196—235.
7. Патман Р. Д. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії. К.: Основи, 2001. 302 с.
8. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. М.: АСТ: Ермак, 2004. 730 с.
9. Полищук Л. Как важно быть социальным. URL: <https://iq.hse.ru/news/177673342.html> (дата звернення: 14.01.2020).
10. Кожемякіна О. М. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1. С. 118—131. doi: 10.15407/dse2016.01.11
11. Хрипков К. А. Феномен самоорганизации в системе локальных взаимоотношений. *Теория и практика общественного развития*. 2018. № 1. URL: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2018/1/sociology/khripkov.pdf (дата звернення: 26.12.2019).
12. Буркинський Б. В. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка. *Економіка України*. 2013. № 1. С. 67—81.
13. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 122—139.
14. Зимогляд В. Я. Феномен «самоорганізації» в проблемному полі місцевого самоврядування. *Вісник національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 3. С. 247—251.
15. Новіков В. М., Семенов В.В. Досягнення справедливості як умова соціогуманітарного розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 2. С. 40—49. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.02.040>
16. Кількість юридичних осіб за організаційними формами / Державна Служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrrou/ukr/EDRPU_2016/ks_opfg/arh_ks_opfg_16.htm (дата звернення: 13.01.2020).
17. Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян. Загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України 7 жовтня 2019 / Фонд демократичних

- ініціатив імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan> (дата звернення: 11.12.2019).
18. Kuznetsova, I. & Mikheieva, O. NGO Representatives' View of the Social Consequences of Forced Displacement in Ukraine. Partnership for Conflict, Crime and Security Research. March 2018. URL: <https://zenodo.org/record/1247928#.Wzpa2X59hE5> : (дата звернення: 10.07.2020).
 19. Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху: монографія / О. Ф. Новікова, О. І. Амоша, В. П. Антонюк та ін. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2016. 448 с. URL: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografiyi/2016/2016_mono_Novikova_Amosha_Antonyuk_2016.pdf (дата звернення: 03.07.2020).
 20. Регулювання діяльності громадських організацій в країнах ЄС, США та Канаді / Європейський дослідницький центр. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28925.pdf> (дата звернення: 14.01.2020).
 21. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>
 22. Діяльність громадських організацій в Україні у 2018 р. / Дані Державної служби статистики. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 07. 11. 2019).
 23. Витгих В. А. Механизмы социальной самоорганизации. *Проблемы управления и моделирования в сложных системах: труды XII международной конф.* — Самара: Самарский научный центр РАН, 2011. С. 10—17.

REFERENCES

1. Stepanenko, V. (2001). Sotsialnyi kapital u sotsiologichnii perspektyvi: teoretyko-metodychni aspekty doslidzhennia [Social capital in sociological perspective: theoretical and methodological aspects of research]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh — Sociology: theory, methods, marketin*, 2, 24-41 [in Ukrainian].
2. Huhnin, E. & Chepak, V. (2001). Fenomen sotsialnoho kapitalu [The phenomenon of social capital]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh — Sociology: theory, methods, marketin*, 1, 49-56 [in Ukrainian].
3. Bova, A. (2003). Sotsialnyi kapital v Ukraini: dosvid empirychnoho doslidzhennia [Social capital in Ukraine: the experience of empirical research], *Ekonomichnyi chasopys—XXI — Economic Journal — XXI*, 5, 46-50 [in Ukrainian].
4. Shynkaruk, V. (Eds.). (1986). *Philosophical Dictionary*. Kyiv: URE [in Ukrainian].
5. Karpichev, V. S. (2001). Organizaciya i samoorganizaciya social'nyh sistem: slovar' [Organization and self-organization of social systems]. M.: Yzdatelstvo RAHS [in Russian].
6. Luman, N. (1999). *Society Theory* (San Foca '89 Edition). Theory of society. Digest. A. F. Filippova (Ed.); M.: KANON-press-Ts, Kuchkovo pole [in Russian].
7. Patman, R., Leonardi, R. & Nanetti, R. Y. (2001). Tvorenna demokratii: Tradytzii hromadskoi aktyvnosti v suchasni Italii [Creating Democracy: The Traditions of Public Activity in Modern Italy]. Kyiv: Vyd. Solomii Pavlychko "Osnovy" [in Ukrainian].
8. Fukuyama, F. (2004). Doverie: social'nie dobrodeteli i put' k процветанию Fukuiama [Trust: social virtues and the path to prosperity]. Moskva: AST: Ermak [in Russian].
9. Polishchuk, L. Kak vazhno byt' social'nyim [The importance of being social]. Retrieved from <https://iq.hse.ru/news/177673342.html> [in Russian].
10. Kozhemiakina, O. M. (2016). Dovira ta sotsialnyi kapital: prostorova tsinnisno-normativna interpretatsiia [Trust and social capital: a spatial value-normative interpretation]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and the social economy*, 1, 118-131. doi: 10.15407/dse2016.01.11 [in Ukrainian].

11. Hripkov, K. A. (2018). Fenomen samoorganizacii v sisteme lokal'nyh vzaimootnoshenij [The phenomenon of self-organization in the system of local relationships]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*. — *Theory and practice of social development*, Vol. 1. Retrieved from http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2018/1/sociology/khripkov.pdf [in Russian].
12. Burkynskyi, B. V. (2013). Sotsialnyi kapital: sutnist, dzherela ta struktura, otsinka [Social capital: essence, sources and structure, valuation]. *Ekonomika Ukrainy — Ukraine economy*, 1, 67-81 [in Ukrainian].
13. Koulman, Dzh. (2001). Kapital ocial'nyj i chelovecheskij [Capital is social and human]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'* — *Social Sciences and Modernity*, 3, 122-139 [in Russian].
14. Zymohliad, V. Ia. (2016). Fenomen "samoorganizatsii" v problemnomu poli mistsevoho samovriaduvannia [The phenomenon of "self-organization" in the problematic field of local self-government]. *Visnyk natsionalnoho universytetu "Iurydychna akademiia imeni Yaroslava Mudroho"* — *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 3, 247-251 [in Ukrainian].
15. Novikov, V. M., Semenov, V. V. (2013). Dosiahnennia spravedlyvosti yak umova sotsio-humanitarnoho rozvytku [Achieving justice as a condition of socio-humanitarian developm]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika — Demography and social economy*, 2, 40-49. doi: <https://doi.org/10.15407/dse2013.02.040> [in Ukrainian].
16. Kilkist yurydychnykh osib za orhanizatsiinymy formamy / Derzhavna Sluzhba statystyky Ukrainy [Number of legal entities by organizational forms / State Statistics Service of Ukraine] www.ukrstat.gov.ua. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/edrpy/ukr/EDRPU_2016/ks_opfg/arh_ks_opfg_16.htm [in Ukrainian].
17. Hromadianske suspilstvo v Ukraini: pohliad hromadian. Zahalnonatsionalne doslidzhennia hromadskoi dumky naselennia Ukrainy 7.10.2019 / Fond demokratychnykh initsiatyv imeni Ilka Kucheriva [Civil society in Ukraine: the view of citizens. National opinion poll of the population of Ukraine October 7, 2019 / Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation] dif.org.ua. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad> [in Ukrainian].
18. Kuznetsova, I. & Mikheieva, O. (2018). NGO Representatives' View of the Social Consequences of Forced Displacement in Ukraine. Partnership for Conflict, Crime and Security Research. URL: <https://zenodo.org/record/1247928#.WzpA2X59hE5>
19. Novikova, O. F., Amosha, O. I., Antoniuk, V. P. (2016). Internally displaced persons: from overcoming obstacles to success strategies. Retrieved from https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografii/2016/2016_mono_Novikova_Amosha_Antonyuk_2016.pdf [in Ukrainian].
20. Rehuliuвання diialnosti hromadskykh orhanizatsii v krainakh YES, SShA ta Kanadi / Yevropeyskyi doslidnytskyi tsentr [Regulation of public organizations in the EU, USA and Canada / European Research Center]. euinfocenter.rada.gov.ua Retrieved from <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28925.pdf> [in Ukrainian].
21. Pro spriannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy [On Promoting Civil Society Development in Ukraine: Presidential Decree]. Retrieved from www.president.gov.ua. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/682016-19805> [in Ukrainian].
22. Diialnist hromadskykh orhanizatsii v Ukraini u 2018 r. / Derzhavna Sluzhba statystyky Ukrainy [Activities of public organizations in Ukraine in 2018 / State Statistics Service of Ukraine] www.ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
23. Vittih, V. A. (2011). Mekhanizmy social'noj samoorganizacii [Mechanisms of social self-organization]. Problems of control and modeling in complex systems: proceedings of the

XII international conference '11- Samara: Sam Scientific Center of the Russian Academy of Sciences — *Problemi upravleniya i modelirovaniya v slozhnyh sistemah: trudy XII mezhdunarodnoj konf.* — (pp. 10-17). Samara: Sam NC RAN [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.06.2020.

H. O. Kraievska, PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: kraevskah@gmail.com
ORCID 0000-0002-0239-8855

SELF-ORGANIZATION OF THE POPULATION IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF SOCIAL CAPITAL OF UKRAINE

The article deals with modern features of self-organization of population in Ukraine from the point of view of accumulation of social capital. The purpose of the article is to identify the characteristics of the influence of self-organization on the development of social capital, taking into account the directions of modern transformational changes in Ukrainian society. Research methods: general scientific methods of analysis and synthesis are used to collect, process and systematize research results; abstract-logical to establish the relationship between self-organization and social capital; statistical to collect and systematize data; comparison method - to identify whether the dynamics of various forms of self-organization correspond to the needs of society; induction and deduction - to justify the prerequisites for strengthening social capital through self-organization. The basic theoretical approaches to the interconnection of the concepts of social capital and self-organization of the population are summarized. On the basis of generalizations, a scheme of influence of self-organization on the accumulation of social capital is developed, which reflects the ways of accumulation of social capital and determinants of self-organization. The interconnection of the concepts of self-organization of the population and its social capital, which is realized through the norms of interaction, character of values and structure of civic involvement, is established. It is proved that the presence of a sufficient level of social capital, manifested in trust, solidarity, identity and responsibility, is one of the main determinants of self-organization. The levels of self-organization of the population are distinguished with the identification of peculiarities of influence of social capital on each of them. The influence of modern basic structural transformations in society on the self-organization of the population in the context of social capital accumulation is evaluated. The classification of forms of self-organization on the basis of association (production and consumer interests, values, territory of residence, volume and speed of threats) is carried out. The dynamics of the main forms of self-organization of the population are analyzed and it is found that it reflects the transformations in the society that are under the influence of reforms, but its volumes do not meet the needs of public activity of the population and are not the result of a sufficient level of social capital, but rather a response to contemporary challenges in society. The prerequisites for strengthening social capital through self-organization, which include identifying and supporting initiative groups of the population, forming a system of feedback from the authorities with the public, professionalizing and expanding the subjects of social dialogue, securing against formalization and creating transparent conditions for the activities of different forms of self-organization, are substantiated, upgrading the skills of civil servants through the formation of public relations competencies.

Keywords: social capital, self-organization, social norms, civil society, transformation of society.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID.

Стаття повинна складатися з таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони повинні бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основну мету дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абревіатури.

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет

посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатися на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Список літератури та **References** має становити не менше **18—20 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватися додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилай на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту статті обов'язково додається авторська довідка.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://www.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент повинен розглянути статтю протягом 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною поштою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову протягом трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, повинен бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший доданий матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після доопрацювання автором (авторами) статті за зауваженнями матеріали направляються рецензенту для перевірки внесених змін і доповнень.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is *free of charge* for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID identifier. *The scheme of situation of abbreviations*, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — *in two languages*.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of this year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in July of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in December).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://www.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10–12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purpo-

seful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитариях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) – наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&-sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences**, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України (Uran Publish Servis, OJS)**, <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (червень, 2016).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки», Ranking of Scientists** (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> .
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Polish Scholarly Bibliography** (PBN) (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CIIA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&-sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>, (2016).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60
Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net, <http://www.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *О. М. Чадюк*
Технічний секретар редакційної колегії *Г. О. Москаленко*
Редактор-перекладач англ. тексту *Т. О. Охмакевич*
Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підп. до друку 25.11.2020 р. Формат 70 × 100/16.
Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 13,65. Обл.-вид. арк. 14,04.
Тираж 150 пр. Зам. № 6150

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України
01004, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001